Петро Лаврів

ІСТОРІЯ ПІВДЕННО-СХІДНЬОЇ УКРАЇНИ

Петро ЛАВРІВ

ІСТОРІЯ ПІВДЕННО-СХІДНЬОЇ УКРАЇНИ

Київ
Українська Видавнича Спілка
1996

Книжка Петра Лаврова «Історія Південно-Східньої України» вийшла друком за кошти Українського Конгресового Комітету Америки

Видання благодійне і продажу не підлягає

Науково-популярне видання заповнює «білу пляму» в історії південно-східньої частини Соборної України між долішніми течіями Дону й Дніпра та Озівським морем і верхоріччями приток Сіверського Дінця Осколом і Айдаром. Людність цієї та суміжних територій з давніх давен впливала на розвиток подій у Приозів'ї «на грані двох світів». Розкривається положення та історична доля різних племен і народів, які жили й кочували в цих степах. Окремі розділи присвячено запорізьким і донським козакам, їхньому побратимству й ролі Москви в розриві цієї дружби. Грунтовний опис подій останніх двох сторіч після зруйнування Січі: колонізація, жовтневий переворот, колективізація, голодомори й денаціоналізація неросійських народів — доповнює картину політики геноциду, яку проводила царська й більшовицька Росія на цій багатій пшеницею і вугіллям землі.

Для учителів-викладачів історії, української мови й літератури, народознавства, студентів, учнів старших кляс середніх шкіл та всіх, хто не байдужий до долі українського, грецького та інших народів у Північному Приозів'ї.

ISBN 966-7060-05-5

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ПІВДЕННО-СХІДНЬОЇ УКРАЇНИ ПЕТРА ЛАВРОВА

Петро Лаврів — невтомний дослідник історії Південно-Східньої України. Доля закинула його сюди після багатьох поневірянь, на які не скупилася доба сталінської й післясталінської сваволі. Та саме тут він зміг після вимушених мандрів опосістися, закорінитися і, полюбивши цей дивовижний, сонячно-щедрий український край, відігрітися душею та взятися до нової роботи. А людина він навдивовижу працьовита, доскіплива, заповзята. Добре знає історію України, знаходить доступ до рідкісної літератури та архівних матеріялів. Протягом останніх років опублікував чимало статей з історії України, зокрема Південно-Східньої, виступав на наукових конференціях.

«Історія Південно-Східньої України», що пропонується читачам, — плід багатолітньої скрупульозної праці. Такої книжки, що поєднувала б якості наукового дослідження й популярного нарису, про Південно-Східню Україну ще не було. Відомі, авторитетні історики у відгуках на рукопис відзначили фахову компетентність автора, безсумнівність рясного фактичного матеріялу, визнали заслугу П. Лаврова у ґрунтовному дослідженні маловивченої теми. Я ж хочу лише додати, що книжку буде цікаво прочитати кожному, і не лише українцеві чи людині іншої національности; вона допомагатиме розвіювати стереотипи й міти, що багатьом замінили знання справжньої історії Південно-Східньої України. А пізнання історичної правди завжди сприяє розважнішому ставленню до сучасних проблем, взаєморозумінню і взаємоповазі народів.

Побажаємо книжці незабарної та щасливої дороги в люди, а авторові — нових зусиль і здобутків на ниві краєзнавства та українознавства.

Іван Дзюба

ВСТУП

Донеччино моя! Твоїх вітрів дихання
я відчуваю знов, як в ті далекі дні,
коли квітки в росі солодкого світання
над голубим Дніпром всміхалися мені.
Немов душею п'ю твого труда весну я
у радості степів, у гомоні дібров,
і музику гудків твоїх я знову чую,
Донеччино моя, життя мого любов [1].

Так у 1956 р. писав про свій рідний край син Донецьких степів Володимир Сосюра. Як усі діячі української культури, що виросли в країні териконів і широких пшеничних ланів, Сосюра не мислив свого краю відділеним од «матері городів руських» Києва. Якби він жив у наші часи національного відродження, напевно відстоював би права рідної української мови й культури.

У широкому значенні слова Сосюра називав Донеччиною Донецьку й Луганську області, розташовані в межах Лівобережно-Дніпровсько-Приозівської та Донецької північно-степової провінцій. З північного заходу на південний схід через обидві області, захоплюючи частково Харківську й Ростовську, на 370 км простягається Донецький кряж, гірська гряда Донецької височини. Його найвища гора Могила-Мечетна піднімається на 367 м над рівнем моря. На південному заході Донецька височина переходить у Приозівську височину з окремими підвищеннями, такими, як Могила-Гончариха або Савур-Могила, видними здалеку на багато кілометрів. Далі на південь Приозівська височина змінюється вузькою смугою низовини, яка обривається до Озівського моря.

Клімат Донецької землі континентальний і характеризується жарким і посушливим літом та сильними східніми й південно-східніми вітрами. Зима холодна й малосніжна. Позбавлений снігового покрову, ґрунт промерзає доволі глибоко. Зимові відлиги, весняні заморозки, часті тумани, пилові бурі гальмують розвиток сільського господарства.

Головне підземне багатство краю — коксівне довгополуменеве, газове кам'яне вугілля (шкода, що в наслідок хижацької експлуатації воно вичерпується!). Наземне багатство — чорнозем (у Донецькій області — 72%

площі, на Луганщині — 81%). Природна рослинність збереглася лише в Хомутівському степу, на Кам'яних могилах, у Стрільцівському степу та в інших заповідниках. Ліси й діброви залишилися вздовж Сіверського Дінця та були штучно вирощені на площі 2518 га біля села Великий Анадоль у Донецькій області[2, 3, 4].

Донецький вугільний басейн — найгустіше заселений район України. 93% людности власне Донбасу живе в містах. Урбанізація обох областей — Донецької й Луганської — швидкими темпами проґресувала в советський період:

Роки	Все населення		Міське населення		Сільське населення	
	тис.	на км²	тис.	%	тис.	%
1926	2960	56	980	33	1980	67
1979	7950	150	6956	88	992	13
1989	8168	154	7284	89	884	11

Етнічний склад населення у середньому по обох областях становить (у %):

Національність	За даними переписів населення у роках			
	1926	1959	1979	1989
Українці	64.1	56.4	51.6	51.1
Росіяни	26.1	38.1	43.4	44.0
Греки	3.4	1.4	1.1	1.0
Євреї	1.7	0.9	0.4	0.4
Білоруси	0.5	1.2	1.4	1.3
Німці	2.2	—	—	—
Інші	2.0	2.0	2.1	2.2

У розрізі міст і сіл:

Національність	1926		1959		1979	
	міста	села	міста	села	міста	села
Українці	40.2	75.6	42.5	76.4	50.3	73.7
Росіяни	47.9	15.5	40.0	18.4	44.3	24.4
Інші	11.9	8.9	15.6	5.5	5.4	1.9

Перше, що впадає в очі, — процес зросійщення. Цього не може заперечити жоден апологет «розквіту української мови й культури в умовах ленінської співдружности націй на Україні» [5]. «Разве Донбасс — Украина?» — питають російськомовні обивателі-неросіяни. «Это была половецкая степь, Дикое Поле», — твердять випускники середніх шкіл. «От татар отобрал наши приазовские степи светлейший князь Потемкин», — заявляють працівники науково-технічних інститутів. Дехто пропаґує ідеї антиукраїнської «Донецко-Криворожской республики», яку вже проголошували комуністи 1918 р. Щоби заперечити твердження українофобів, заглибимося в минувшину колишнього Дикого Поля на Лівобережній Україні.

ПЕРВІСНЕ НАСЕЛЕННЯ ДОНЕЦЬКИХ СТЕПІВ

Між долішніми течіями Дніпра й Сіверського Дінця люди жили дуже давно. Крем'яні знаряддя знайдено в палеолітичній (давньокам'яній) стоянці (300—140 тис. літ тому) (палеоліт учені визначають од близько 1 млн. 800 тис. до 10 тис. років тому. В тексті подано приблизні дані віку знайдених пам'яток) біля села Зелений Гай у Тельманівському районі Донецької области [6]. Молодшими, бо з кінця раннього палеоліту (понад 120 тис. років тому) виявилося крем'яне зубило, що лежало в землі на березі річки Кринки поблизу міста Амвросіївки Донецької области [7]. У ті часи люди жили теж і над середньою та долішньою течіями Сіверського Дінця [8]. У межах Луганська знайдено кам'яні знаряддя мустьєрської епохи (100—40 тис. років тому). З того самого середньопалеолітичного віку походять заготовки для гостроконечників, які служили для виготовлення металевих дротиків. Велику кількість кам'яних відщеп од породи, званих нуклеусами або ядрищами, відкрито в товщі терасоподібного берегового виступу поблизу села Антонівки Мар'їнського району Донецької области. У басейнах річок Вовчої та Сухих Ялів, на захід від сучасного Донецька, археологи викопали розщеплені кремені й готові скребла для очищення шкур та інші знаряддя [9].

Такі ж вироби середнього періоду давньокам'яного віку зібрано в пізньопалеолітичних майстернях над річкою Кринкою біля сіл Новоклинівки, Білоярівки й Успенки Амвросіївського району Донецької области [10].

Поблизу міста Амвросіївки в пізньопалеолітичному поселенні виявлено залишки кісток понад тисячі зубрів та різні кістяні металеві знаряддя [11]. У стоянках над допливами Вовчої, над Сухими Ялами коло села Антонівки і над річкою Осикою біля села Олександрівки Мар'їнського району Донецької области археологи знайшли одно- й двобічні (трапляються рідше) дископодібні ядрища, виготовлені з місцевого кремнію [12].

У пізньодавньокам'яному віці (40—10 тис. років тому), що збігався з кінцем льодовикової доби, суворий клімат, досить сухий узимку, сприяв розширенню лісотундри в північних районах України та появі сухих трав'янистих степів у південних [13]. Причорноморські й приозівські степи перетворилися на холодні рівнини з горбками. У цю тундру з півночі примандрували песці й дрібні гризуни — лемінги. Поряд із зайшлими північними оленями в цих степах паслися тубільні дикі коні, осли, зубри, сайгаки [14].

У суворих умовах життя люди потребували більше м'яса, жиру й шкур, тож удосконалювали мисливські знаряддя. З тієї доби (30—14 тис. літ тому) походять поселення поблизу Сіверського Дінця біля сіл Богородичного, Пришиби й Тетянівки (коло Слов'яногірська), стоянка мисливців на зубрів біля Амвросіївки, поселення під селом Дронівкою Артемівського району Донецької области [15]. З-під села Весела Гора (до 1912 р. — Лікарське) Слов'яносербського району Луганської области походять знахідки пізнього палеоліту (40—10 тис. років тому) [16].

З мезолітичної (середньокам'яної 10—8 тис. років тому) епохи на Донеччині вивчено багаті знахідки в нанесених піщаних горбах (дюнах): стоянку біля хутора Рогачик на Луганщині, в урочищі Минівський Яр поблизу Слов'яногірська й у долині безіменної річки, що впадає в більшу річку Осику біля села Олександрівки. В культурному шарі Минівського Яру знайдено декілька трапецієподібних сокир [17].

У другій половині VI тис. до Хр. неолітичні (6—3 тис. років до Хр., неоліт — новокам'яний вік) племена в Україні не лише полювали на звірів, ловили рибу й збирали ягоди, а й орали землю та годували худобу. Долина Сіверського Дінця, так само, як Наддесення та Волинь, була тоді найгустіше заселеним районом України. Вздовж Сіверського Дінця знайдено 25 неолітичних пам'яток з V—III тис. до Хр. [18]. Сліди з доби

неоліту виявлено коло північної межі Тельманівського району Донецької області на березі річки Кальміюсу[19]. Ці неолітичні знахідки мають багато спільного з одночасовими пам'ятками, відомими на території Полтавської, Чернігівської, Київської, Черкаської та Запорізької областей і на Волині. Їх подібність дає підстави об'єднати всі неолітичні пам'ятки, знайдені на Україні, в одну Дніпро-Донецьку культуру з характерною гребінчато-накольчатою керамікою[20]. Носії Донецького варіянту Дніпро-Донецької культури, яка, на думку деяких археологів, остаточно оформилася в перехідному періоді від неоліту до бронзового віку, чи, інакше, в мідному віці (IV—III тис. до Хр.), залишили Маріюпільський могильник, який був розташований на території сучасного заводу «Азовсталь». Там у 1930 р. розкопали 122 поховання. На керамічних виробах побачили орнаментальний малюнок, незмінний од Дніпра до Дону[21].

У другій половині IV тис. до Хр. в долинах Сіверського Дінця, Ворскли, Псла, Сули, Десни й Сейму жили племена ямково-гребінцевої культури, які так само, як споріднені з ними волинські племена, обробляли кремінь[22]. У середині того ж тисячоліття під натиском племен Стогівської культури (назва від острова Середній Стіг на Дніпрі біля Запоріжжя) неолітичні племена з-над Сіверського Дінця відійшли на Київське Полісся[23].

Неолітичні стоянки (VI—IV тис. до Хр.) знайдено також на території сучасного міста Сіверськодонецька[24]. Сліди поселень з доби неоліту, міді й бронзи відкрито біля Старобільська[25]. Пізніші кургани III—II тис. до Хр., на думку вчених, залишили народи ірано-індійської (інакше арійської) мовної спільноти. В першому тисячолітті до Хр. в Приозів'ї жили меоти-молокоїди (від них Озівське море греки називали Меотидою) й сінди річкові. Один з античних авторів недвозначно пояснив: «Сінди — індійське плем'я». Німецький географ XIX ст. К. Ріттер визначив пряму спорідненість індів (сіндів) з індусами (мешканцями сучасної Індії). Він локалізував їх на Кубані. Індоевропейські ж племена III—II тис. до Хр. залишили в наших степах уже осілі могили, а про їхній розвиток розповідає давньоіндійський епос «Рігведа», створений уже в Індії десь у середині II тис. до Хр.

У першій половині II тис. до Хр. в Приозів'ї, Криму, подонських і калмицьких степах та частково в правобе-

режних степах кочували й випасали череди й табуни катакомбні племена, які ховали померлих у підбоях-катакомбах. Їхні кибитки, вози й металічні предмети знайдено біля села Піски Ясинуватського району Донецької області. Металічні предмети з поховань коло міста Краматорська свідчать про зародження власної металюргії, а кибитки й вози під Пісками — про кочування, адже катакомбні племена мусили міняти пасовища.

Дослідження поселень і поховань катакомбної культури в басейні Сіверського Дінця виявили, що в першій половині II тис. до Хр. місцеве населення годувало овець, обробляло землю мотикою та сіяло невибагливе й посухостійке просо.

Могили бронзового віку (кінець III — початок I тис. до Хр.) зберігаються у Сватовому Луганської области, а сліди двох поселень тієї ж доби знайдено в Тельманівському районі Донецької области на території сіл Стара Ласпа, Заможне (сім курганів), Андріївка й Гранітне [27].

Бронзоливарне виробництво існувало на Донецькій землі ще 4000 літ тому. В 60-х роках минулого століття на лівому березі річки Калинівки за десять кілометрів од Бахмута (Артемівська) гірничий інженер Носов випадково натрапив на доісторичні виробки мідної руди, шлаки, деревне й кам'яне вугілля. Місцеві промисловці у 1880-х роках почали тут добувати й виплавляти мідну руду. Під час розробок гірники наштовхнулися на досконалі за розмірами й формою виробки копалень III—II тис. до Хр. В одному руднику знайшли череп і кістки стародавнього гірника, просочені окисом міді, в іншому — кам'яні й бронзові сокири та інші знаряддя виробництва. Наші предки самі добували й виплавляли чорнову мідь і виготовляли з неї вироби. Їх продавали у великих протомістах над Дніпром ще в III тис. до Хр. [28] З України бронза (українською мовою — спиж) надходила до Угорщини, а далі — до інших европейських країн [29]. Можливо, нашим талановитим предкам III—II тис. до Хр. були відомі й місцеві родовища олов'яних руд, потрібних для виготовлення бронзи. З неї виробляли на Україні серпи ще в V тис. до Хр. [30] Дослідники не сумніваються, що в селі Калинівці мідну руду добувала й плавила місцева людність катакомбної культури на початку II тис. до Хр. [31]

Скотарями й металюрґами були також зрубні племена, які ховали мерців у ямах з дерев'яними зрубами.

У наші степи вони прийшли зі Середнього Поволжя в XV ст. до Хр. й поселилися на території сучасних Краснолиманського та Старобешівського районів Донецької области. В інших місцях їхніх слідів не знайдено. На відміну від попередніх племен вони будували житла з каменю й глини. Зрушуючи землю мотиками, сіяли посухостійке просо [32].

З II — початку I тис. до Хр. (епоха бронзи) походять кургани біля села Хорошого (раніше — 12-та Рота) Слов'яносербського району Луганської области. Особливу археологічну вартість має сучасна Петрівка Станично-Луганського району та Старобільськ тієї ж области. Там виявлено поселення епохи мезоліту, неоліту й бронзової доби, тобто VI—XI ст. до Хр.

Наприкінці епохи бронзи (XV—XI ст. до Хр.) степову частину України й пониззя Дону населяли індо-іранські племена. В їхніх військових формуваннях були кінні дівочі загони амазонок. Вони стріляли з луків і метали дротики. Щоб усі життєздатні соки потрапляли в праву руку, матері випалювали дочкам міддю праву грудь. Аби вийти заміж, амазонка мусила вбити хоч одного ворога. Від часу до часу амазонки їздили до інших народів і спілкувалися з ними близько місяця. Повернувши, молоді жінки залишалися в амазонських загонах доти, доки не народжували. З немовлят залишали тільки дівчат [33].

Давньогрецький історик V ст. до Хр. Геродот локалізував амазонок між Танаїсом-Доном і берегами Меотійського (Озівського) моря. Тут знайдено 70 поховань амазонок [34]. Сам Дін, за свідченням грецького письменника Плутарха (46—120 по Хр.), мав також назву «Амазонська ріка» [35].

КІМЕРІЙЦІ. СКИТИ

У пізньому періоді поширення зрубної культури (X— поч. VIII ст. до Хр.) Північне Причорномор'я від Дону до Дністра захопили пастушо-хліборобські племена кімерійців. Мабуть, їм зобов'язаний своєю спотвореною назвою Крим [36]. Багаті поховання кімерійських воїнів розкопано біля Новочеркаська Ростовської области Російської Федерації. В VII ст. до Хр. їх витіснили з наших степів скити (самоназва — сколоти. Геродот пояснював, що вона походить од слова, яке по-скитському означало

«цар»). Власне скитами-іранцями, на його думку, були степовики, які кочували від Дніпра на схід і над Сіргісом (Сіверським Дінцем). На південь од них жили царські скити. Вони очолювали могутню Скитію, яку не зміг покорити войовничий перський цар Дарій. Зі скитами на Україні утвердився залізний вік. Залізо знали вже кімерійці, але тільки скити почали виготовляти з нього зброю та знаряддя праці. Скитські жінки, діти й старики жили в повстяних кибитках, до яких запрягали декілька пар волів. Молоді хлопці й зрілі воїни не розлучалися з кіньми. Скитський цар Атей так любив коней, що їхнє іржання ставив вище від звуків флейти. Сіна на зиму скити не заготовляли, а траву з-під снігу коні добували копитами. По їхніх слідах бігли вівці й ішла рогата худоба. Центр Скитії містився над долішнім Дніпром, а в III ст. до Хр. перемістився у Крим до Неаполя Скитського (недалеко Сімферополя).

У 514 р. до Хр. перський цар Дарій на чолі 700-тисячного війська перейшов Босфорську протоку й вирішив підкорити Скитію. Не діставши допомоги від сусідніх племен, скити почали повільно відступати. Вони забирали з собою худобу й харчі, засипали джерела й колодязі, випалювали навіть траву. Скитське військо поділилося на два загони. Перший, до якого приєдналися сусідні сармати, мав одступати вздовж Меотиди (Озівського моря) на схід, а якби перси повернули назад — переслідувати їх. Другий загін повинен був триматися від персів на відстані одноденного переходу й заманювати їх на землі тих племен, які побоялися підтримати скитів. Командував скитами Іданфірс. Він одправив обози з жінками, майном і худобою на північ, виставив проти персів захисні відділи й організовано відступав у тому ж напрямку, надіючися, що змусить північні народи до війни. Одначе перси погналися не за ним, а за царем Скопасісом, який з першим загоном одходив на схід. Дарій перейшов Дін і далі переслідував скитів на землях сарматів. Перси дійшли аж до річки Оари (Волги або Оки). Там вони зупинилися й почали будувати укріплення. Тим часом Скопасіс обійшов персів з півночі й повернувся до Скитії. Розлючений Дарій гадав, що перед ним усе скитське військо, і повернув на захід.

Маневруючи, обидва скитські загони з'єдналися і рушили в землі тих племен, які обіцяли їм допомогу. Ті ж утекли зі страху перед персами на північ. Якісь ага-

тирси залишилися, але спротивилися скитам і не пустили їх на свою територію. Скити мусили вертатися у свої степи.

Втомлене військо Дарія доконували спрага й голод. Надії на швидку перемогу не справдилися. Коли ж наїзники зовсім виснажилися, Ідантирс надіслав Дарієві дари: птаха, мишу, жабу й п'ять стріл. Перський цар зрадів, гадаючи, що скити вирішили скоритися. Він пояснив скитські символи так: миша й жаба означають землі, якими володітиме він, а птах і стріли — швидку скитську кінноту й усе військо, яке здається на його милість. Даріїв дорадник Горбій витовмачив суть скитських дарів інакше: «Коли ви, перси, не злетите в небо, як птахи, або не зариєтеся у землю, як миші, або не пострибаєте в болото, як жаби, то поляжете від цих стріл».

Незабаром перед персами з'явилися скити, готові до вирішальної битви. Несподівано крізь бойові відділи пробіг заєць. Завзяті скитські мисливці, зчинивши метушню й переполох, кинулися за ним. Дарій розгубився і вирішив, що коли в хвилину смертельної небезпеки скити гоняться за зайцем, то вони глузують з нього. Коли смерклося, перський цар залишив у таборі немічних і поранених, які могли б заважати йому в поході, а також ослів, які б ревіли по дорозі, і, запаливши вогнища, щоб обманути скитів, буцімто перси сплять, наказав переправитися через споруджений греками міст на Дунаї. Так скити здобули собі славу нездоланних вершників [37].

Скити брали від степу все потрібне до життя. Тому що в степу не було дерев, вони закладали м'ясо в казани, заливали його водою та підпалювали кістки. Геродот, захоплений їхньою кмітливістю, писав: «Як же такому народові не бути нездоланним і неприступним?» [38]

Скитська степова культура впливала на донецьку лісостепову культуру (над Сіверським Дінцем і на північ од нього) раннього залізного віку, але істотно відрізнялася від неї. Пам'ятки донецької лісостепової культури скитського періоду (починаючи з VI ст. до Хр.) залишили прибульці з правобережної Наддніпрянщини. Вони на початку 1 тис. до Хр. частково відтіснили місцеві племена на північ, а тих, які залишилися, асимілювали [39].

Скити не залишили писемних пам'яток. Учитися в школах вони їздили до Греції [40].

На північ од скитів, за Геродотом й іншими античними авторами, мали жити андрофаги-людоїди. Сліди людоїдства дійсно зафіксовано в басейні річки Сули. У лісостеповій частині Сіверського Дінця їхніми східніми сусідами були маланхлени-чорноризці. У деяких тодішніх донецьких поселеннях знайдено залізні й кістяні наконечники мотик, якими в ті часи сапали землю, зорану примітивним плугом [41].

Російський історик В. Ключевський твердив, що до складу Скитії входили різні племена Східньої Европи, у назвах яких можна розпізнати естів, мерю, мордву, майбутніх східніх слов'ян [42]. Важко погодитися з його твердженням, що скити підкорили ці фіно-угорські племена. Та й до білоруських земель Скитія ледве чи сягала. Інша річ з протоукраїнськими (слов'янськими) племенами. Мабуть, це — правобережні скити-орачі й лівобережні скити-хлібороби. На думку багатьох учених, вони були протослов'янами, які прийняли скитську культуру. Скитів-хліборобів називали ще й бористенитами. Вони просувалися на південь, де освоювали родючі долини Бористену-Дніпра та інших рік і сіяли пшеницю, просо й коноплю [43].

ГРЕЦЬКІ КОЛОНІЇ. БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО

Наприкінці бронзового й на початку залізного віків (VIII ст. до Хр.) почастішали міжплемінні війни. Для свого захисту населення почало будувати укріплені городища. Над Чорним і Озівським морями, де тоді не було загрози, постали звичайні поселення торгівців, переважно греків. До таких осель належала й грецька факторія (заморське поселення) Кремни (гр. Κρημνοί — кручі, κρημνος — стрімкий), центр скитів на березі Меотиди. Це невеличке селище на території теперішнього Маріюполя проіснувало до першої половини III ст. по Хр., коли сармати спустошили ту частину Скитії [44].

Другою грецькою факторією на північному березі Озівського моря був Танаїс (Ταναϊs — Дін) у гирлі одноименної ріки [45]. Про нього згадують грецькі історики Геродот і Страбон (64 або 63 до Хр. — 24 по Хр.). Цілком можливо, що обидві факторії належали до Боспорського царства, грецької колоніяльної держави, заснованої йонійськими поселенцями, що прибули сюди з прибережної смуги Малої Азії. Вони ж у VI—IV ст. до

Хр. заснували перші кримські колонії Теодосію, Мирмекій, Нітей і Пантикапей (близько 480 р. до Хр. на місці сьогоднішньої Керчі). Танаїс мали заснувати греки-танаїти, мабуть, у першій половині або в середині III ст. до Хр. У 115 р. до Хр. його завоював Мітридат Понтійський. Наприкінці I ст. до Хр. місто спробувало відокремитися від Боспорського царства, але це йому не вдалося. У перші століття по Хр. боспорських царів затверджували римські імператори, які вважали Боспорське царство союзною державою. На переломі II—III ст. по Хр. боспорський цар Савромат побив залишки скитів.

Економічну могутність Боспорської держави підірвали в середині III ст. по Хр. ґоти, а до її остаточної загибелі спричинилися у 370-х роках гуни. Рим окупував Таврію (Крим) наприкінці I ст. по Хр. й панував тут до поділу Римської імперії на Західню (Римську) і Східню (Візантійську) держави. За Візантії в Криму греки заснували Гурзуф і Алушту. В 1960-х роках на березі Мертвого Дінця знайдено твердиню, що простояла тут три тисячі років [46]. Можливо, вона була попередницею Танаїсу, яким після боспорських царів володіли сармати, гуни, хозари.

САРМАТИ

У III ст. до Хр. в причорноморські степи вдерлися сармати (інакше савромати; по-давньоіранському саоромат — оперезаний мечем [47]), які прийшли з Казахстану, Приуралля й Поволжя. Давньогрецький географ II ст. по Хр. Птолемей льокалізує на побережжі Меотійського «озера» сарматські племена язигів і роксолянів, далі — амазонок і алянів. На ранній стадії формування сарматських племен серед них панував матріярхат. Мабуть, тоді між ними були й амазонки.

Подолавши скитів, сарматські царі воювали з Понтійською державою (Боспорським царством), а в I ст. по Хр. — з Римською імперією. Вони запровадили нову воєнну тактику, ввели нові форми зброї та кінської збруї. Багаті роксолянські поховання знайдено біля села Сватова Лучка над річкою Красною і в Нижній Дуванці Сватівського району Луганської области. В Донецькій області сарматське поховання з I ст. по Хр. розкопано на окраїні села Черевського Тельманівського району [48].

Найдовше, бо аж до II—IV ст. по Хр., кочували в

наших степах аляни (аси, яси), які вже годували худобу. Частина алянських племен мусила підкоритися гунам. Славна алянська кіннота помагала германським племенам вандалів у 408 р. завоювати Піренейський півострів. Пануванню сарматських племен у Причорноморських степах поклали край ґоти й гуни. Від назви сарматського племені роксолянів (буцімто «світлих алянів»: подавньоіранському равксена — світлий) з XIX ст. виводять російські славісти назву «Русь» [49]. Академік Б. Рибаков обстоює походження цієї назви від племені hrus або hros, згаданого в приписці до сирійського джерела з 555 р. по Хр. Чоловіки того племені, яке мало б жити на північний захід од країни амазонок «за Меотійським болотом», мали такі великі кінцівки, що їх не могли носити коні» [50].

Про походження назви «Русь» сперечаються прихильники «норманського», тобто варязького, походження з противниками тієї теорії вже понад 100 років. Ясно, що це слово не має слов'янських коренів. Може, й походить воно від алянського слова — аляни переважали серед населення лісостепового району протягом II—IV ст. Мовознавці пояснюють, що літеру h автор приписки в сирійській хроніці написав у слові hrus або hros (в арабській графіці голосні не писалися), тому що йому було відоме ім'я «Русь» у транскрипції, прийнятій у кавказьких мовах. Щоб од них прийняли цю назву слов'яни малоймовірно тому, що в басейні Сіверського Дінця не виявлено жодного слов'янського поселення з епохи, коли б мали жити груси чи гроси. Знайдені в глиняному горщику жіночі прикраси, які Рибаков причислив до давньослов'янських пам'яток VI—VII ст. у сіверянському районі, ще не доводять існування племени русів чи росів на Лівобережжі та його іранського походження чи тільки найменування. Майже 1500-ліття назви Руси залишається припущенням, над яким ми спинилися тільки тому, що це плем'я мало б жити десь на північних окраїнах Донецької землі чи північніше від неї.

Своєрідна алянська культура полів поховань проіснувала до кінця IV ст., коли алянський племінний союз мали б розгромити гуни. У деяких місцевостях на Дінці традиції алянської культури зберігалися аж до VIII ст. [51]

І кімерійців, і скитів, і сарматів більшість істориків уважає іраномовними народами. Геродот указав на спорідненість мов сколотів (скитів) і сарматів. Говірка

сарматського племени алянів стала прародителькою сучасної осетинської мови. У ній і знаходимо значення назви річки Дон /Дін та її похідних: Донець, Дніпро, Дністер, Дунай. Don по-осетинському означає воду, річку. Та й по-давньоіранському dana — річка. З тієї ж (інакше — арійської) мови мав би походити корінь гідронімів Кальміюс, Калка. Kal — чорний, а Калка в пізнішому переосмисленні означає брудну замулену, каламутну річку.

Майже всі річки Донецької землі впадають до Озівського моря, яке скити називали Карачулак (рибне озеро), а слов'яни Сурозьким (синім). Сучасна назва походить од арабського Бар-аль-Азов — темно-синє море [52].

Деякі історики вважають кімерійців індоевропейським племенем зрубної культури (назва від дерев'яних зрубів у поховальних ямах) і причисляють їх до протослов'янської або протобалтійської групи індоевропейської сім'ї народів. Відомо, що литовська мова зберігає індоевропейські архаїзми й близька до давньоіндійської та давньоіранської мов. Тому важко заперечувати припущення прихильників іранського чи балтійського походження кімерійців. Советські академіки Д. Удальцов і С. Сказін, посилаючись на античні джерела I—II ст. по Хр., вважають, що давньогрецький учений II ст. по Хр. Птолемей уже знав назву «словоне», які б мали в ту добу жити від Карпат до Дону.

Противники іранського походження кімерійців (а деякі — і скитів) пов'язують гідроніми Дін, Донець, Дніпро з найменням головної богині індоевропейців і праслов'ян Великої Матері Дани-Тани. На їхню думку, річка Дін має давньослов'янське ім'я Тана, до якого додано еллінський наросток (суфікс) — is: Танаїс.

Якщо ця назва давньослов'янська й постала задовго до 1 тис. до Хр., то в донецьких степах мали б тоді жити праслов'яни, тобто предки українців.

Друга, пізніша, назва «Дон» виникла, в такому разі, після того, як на місце тричі зруйнованого протягом кількох століть міста-держави Танаїс прийшла нова хвиля хліборобів, які вимовляли назву міста й річки Дана з наголосом на першому складі. У цій назві перше наголошене *а* перейшло в *о*, а друге ненаголошене *а* перетворилося на дуже короткий голосний *ь* і зникло [53]. Так зі стародавнього Дана постало слово Дон, у якому за правилами української мови *о* в закритому складі перейшло в *і*: Дін.

ҐОТИ

У першій половині III ст. по Хр. Північного Причорноморʼя з Меотидою включно досягла ґотська навала з-над Балтійського моря. Германські ґоти розігнали алянські племена й, змішавшися з місцевими скитосарматськими кочівниками, створили від Озівського моря до Дунаю сильне державне обʼєднання, що за правління Германаріха в середині IV ст. досягло найвищої могутности. Добитися повної гегемонії в Східній Европі ґотам перешкоджали словʼянські племена антів. У 385 р. ґотський король Вінітар намагався їх підкорити, але зазнав поразки. Дещо пізніше йому пощастило захопити в полон антського царя Божа, його синів і 70 бояр. Жорстокий Вінітар наказав їх розіпʼяти на деревах. Мабуть, тоді ґоти ще були поганами. Пізніше вони прийняли християнство аріянського напряму (аріянці твердили, що Христос як Бог-Син нижчий за Бога-Вітця).

Дійшовши до Чорного моря, ґоти зайняли північну частину гористого Криму з містом Мангубом, центром пізнішої ґотської епархії. На північній нижній рівнині жили аляни. Їхнім головним містом були Фулли (з XVIII ст. Кіркора, тепер Чуфут-Қале). Від алянів ґоти запозичили різні форми зброї та навчилися наїзницької стратегії. З бігом часу сусідні племена змішалися й стали ґотоалянами. Пізніше ґотоаляни підпали під вплив і залежність до кримських греків[54].

У IV ст. ґоти розпалися на остґотів і вестґотів. Остґоти наприкінці V ст. вдерлися до Італії, де 493 р. створили досить сильну державу. В 555 р. їх завоювали візантійці.

Вестґоти 376 р. перейшли Дунай. Пограбувавши Рим, вони заснували в 419 р. на території південної частини колишньої Галлії Тулюзьке королівство. Воно протрималося майже сто років, поки не покорили його франки. Інше вестґотське королівство в Іспанії підкорили 711 р. араби.

ГУНИ

Алянів і ґотів, на думку офіційних істориків, розбили кочовики гуни з Північного Китаю. Їхній вождь Баламер у 375 р. переправився через Дін і, розбивши спочатку алянський, а потім ґотський племінні союзи, про-

сунувся на захід до Карпат. Історики пишуть, що ніхто з гунів ніколи не брався за чепіги. Це були споконвічні скотарі й мисливці. Їх згадують китайські літописи ще в 2356—2208 рр. до Хр. У 119 р. до Хр. гунські племена гяньюнь і гуньюй зазнали від китайців поразки й розкололися. Південні гуни приєдналися до китайців, а північні перейшли в Середню Азію і Східній Казахстан, де створили сильний союз племен. Шукаючи нових пасовиськ, гуни в 70-ті роки IV ст. напали на алянів, ґотів і антів, а в 451 р. під проводом Атілли вдерлися в Західню Европу, де на Каталаунських полях у Шампанії (Франція) зазнали поразки й мусили відступити. Після смерти Аттіли в 453 р. його держава з центром у надтиснянській долині Паннонії розпалася. Частина гунів залишилася над Дунаєм, а решта, вигнана звідтіль, повернулася до берегів Озівського моря, де за Аттіли в так званій Припонтійській Скитії панував його старший брат Еллак. Тут гуни під різними іменами існували ще в VI ст.

Тому що гуни потрясли основами Римської імперії, у хроніках й історіях вони заслужили зневаги, а їхнього вождя римські літописці прозвали «бичем Божим». З іншого (неімперського) погляду характеризують Атіллу і гунів український письменник Іван Білик і професор Київського Університету Григорій Василенко. Вони дослідили, що племена «хунну» не пішли далі на захід за казахські степи.

Отже, хоани, хойни, яких у III ст. по Хр. льокалізують на лівому березі Дніпра римлянин Амміян Марцеллін і візантієць Марціян Гераклійський — неазійські гуни. Гуе (місто ґунів), здається, було столицею Гунігарду чи Канугарду, слов'янської держави, яка, згідно з північнонімецькою хронікою Г. Ф. Гемгольда, що жив у середині XII ст., простягалася від Ляби (Ельби) на заході за Дніпро. Чи Гуе — не Київ, який варяги називали Самбатом, тобто місцем, де збираються човни?

Про наддніпрянських гунів, які мали жити між сарматотракійськими (траки жили в східній частині Балканського півострова між Егейським і Чорним морями) або, можливо, й германськими бастардами в Карпатах і сарматськими роксолянами в Донецьких степах, писав ще Птолемей (II ст. по Хр.!). Назва «гуни», можливо, походить од давньоскандинавського йменника hunna — жінка, тобто амазонка. Коли ґоти зі Скандинавії примандрували в Надпоріжжя, вони й могли назвати

країну, в якій зупинилися, Гунігардом, тобто країною амазонок, а її населення — гунами. На алянів ця назва не встигла перейти, бо ґоти витіснили їх за Дін. Потім гунами стали йменувати місцевих слов'ян і зайшлих булгарів, аварів і хозарів. Скандинавські й інші германські автори називали гунами різні племена в Південно-Східній Европі на переломі античної доби й середньовіччя. Згадки про гунів до середини V ст. стосуються українських племен. Щоби приборкати непокірних ґотів, візантійці в 480 р. запросили булгарів тюркського походження, яких дехто зачислює до гунів [56]. Похід Аттіли на захід міг бути виправою слов'янського (гунгардського) полководця на чолі своїх і чужих племен.

АНТИ

Візантійський історик першої половини VI ст. Прокопій пише, що тоді лісостепову й степову зони України займали «незліченні племена антів». На півночі вони доходили приблизно до лінії Київ — верхоріччя Пруту, на заході їхньою межею був той самий Прут, на півдні — Чорне й Озівське моря, на сході — Дін. Над Озівським морем льокалізують антів римський письменник I ст. по Хр. Ґай Пліній Секунд і давньогрецький географ II ст. по Хр. Птолемей. Вони називають мешканців тієї території «Cissi Anthi» (по-українськи — «потойбічні анти») [57]. Переважна більшість істориків уважає їх слов'янами, російські славісти уточнювали, що анти — східні слов'яни і категорично відкидали «націоналістичне» пояснення академіка М. Грушевського, що анти — стародавні українці. Член-кореспондент колишньої АН СРСР О. Трубачов виводив етнонім «анти» від індоіранського слова «анта» — край, рубіж. Оскільки «так звані анти займали південно-східній край слов'янства, відомий під назвою Україна», він виводив нашу національну назву від слів «край, пограниччя». На його думку, антами назвали сусідніх слов'ян осілі на півдні України індоіранські хліборобські племена [58]. Інші етимологи пов'язують етнонім анти з тюркським словом ант — присяга, клятва, тобто анти — заприсяжені племена. Самі мешканці степів од Дону до Пруту так себе не називали. З України, колиски праслов'ян, під натиском аварів й інших кочівників-зайд могло втекти чи поступово за-

мандрувати через Підляшшя, річки Вкраїницю і Вкру аж за Одру старожитнє слов'янське плем'я укри (пізніша назва — украни) [59], етнонім яких могли причорноморські індоіранці скалькувати в значенні «край, рубіж». А може, наші предки (скити-орачі й скити-хлібороби) «украяли» собі заселені ними землі у вічне посідання ще в часах Геродота?

Звернемося до М. Грушевського: «Грецькі письменники відрізняють на півдні по сусідству з Візантією словенів і антів. Словенами вони називають племена, що жили над Дунаєм і на балканських землях, антами — над Дністром і далі на схід до Озівського побережжя. Це були південно-східні українські племена, які захопили тоді все чорноморське побережжя від Дністра до Озівського моря і виступали в історичних джерелах окремо під назвою антів.

Живучи серед войовничих кочівників, степові анти самі звикали до військового ремесла. Вони часто покидали свої вбогі хатини, заглиблені наполовину в землю, й вирушали в походи на споріднених з ними слов'ян за Дунаєм. Озброєні списами й мечами, меткі й витривалі, анти влаштовували засідки, причаювалися у воді й зненацька наскакували на ворогів. З плином часу вони воювали не гірше від візантійців-ромеїв.

Жили анти в умовах військової демократії. Полонених тримали, поки їх не викуплять. Самі потрапляли в неволю тільки на чужині. На батьківщині ант не міг бути рабом» [60].

Візантійський імператор Маврикій (539—602) писав, що «анти мають багато всякої худоби, плодів, зложених у стогах, переважно проса й беру» (сорт проса). Сіяли також пшеницю. Орали ралом і плугом із залізним лемішем. Часто переносилися з місця на місце. Селища оточували валами. Мертвих спалювали. Поклонялися богові грому Перунові [61].

АВАРИ

Безупинні війни антів з Візантією, а потім з булгарським плем'ям кутургурів (кутригурів) та грізною аварською ордою, яка в VI ст. вдерлася в Північне Причорномор'я з Азії, призвели до розпаду антського племінного союзу. Битви між велетнями обрами (*давньоукраїнські літописи називають аварів обрами: по чес.*

obr — велетень) й антами закінчувалися поразкою антів. Жорстокі обри знущалися над антськими жінками. Якщо треба було обринові кудись поїхати, він велів упрягти у віз чотири або п'ять жінок, і вони мусили везти його [62].

На шляху на Дунай обри-авари зі своїми союзниками, серед яких були аляни й угри, підкорили тамтешні слов'янські племена. Створений на землях колишньої римської провінції (I—V ст. по Хр.) Паннонії між Східніми Альпами, Дунаєм і Савою могутній аварський каганат пустошив Середню Европу, поки його не переміг у VIII ст. франконський король Карло Великий.

БУЛГАРИ Й ХОЗАРИ

У середині I тисячоліття н. е. в Приозів'ї та Волго-Донському межиріччі жили тюркомовні булгарські племена онугурів (оногурів) і утугурів (утигурів), які, здається, належали до «гунського» племінного союзу (за умови, що гуни прийшли з Азії). В VII ст. на цій території постала Велика Булгарія зі столицею біля гирла Кубані. Булгарський вождь Курбат звільнився з-під влади тюркського каганату й утворив самостійне об'єднання племен. Неабиякого розквіту досягло воно в 30—40-х рр. VII ст. Після смерти Курбата дві найбільші орди, очолювані братами Аспарухом і Батбаєм, якийсь час мирно співіснували й кочували в приозівських степах. На літо вони заглиблювалися у безкраї пасовиська, а навесні й восени ловили рибу й випасали стада на приморських вигонах. На дорогах булгарських кочовищ VII—VIII ст. над річками й уздовж морського берега археологи знайшли залишки сезонних постоїв з уламками різноманітної кераміки.

У другій половині VII ст. ослаблене боротьбою Курбатових синів за владу й наскоками хозарських загонів булгарське об'єднання розпалося.

Рівночасно з Великою Булгарією в прикаспійських степах виріс Хозарський каганат. Напівкочові тюркомовні хозари жили в VI ст. у так званій Берсілії на території сучасного Дагестану. В 567—571 рр. вони підпали під владу Західньотюркського каганату й звільнилися тільки в середині VIII ст., коли хозарський каган Йосиф заклав підвалини власної держави, яка зупинила

інвазію арабів у Східню Европу. Столицею Хозарського каганату був Ітіль (над нижчою Волгою).

Поклонялися хозари божеству неба й світла Тегри-ханові. На початку IX ст. при кагані Обадії вони прийняли юдейську віру. Хоч верховним володарем Хозарії вважався каган, державою правив цар-намісник. Влада переходила від батька до сина. Як тільки ослабла велика Булгарія, хозарські правителі захопили булгарські пасовиська й чорноморські порти, які тоді було відбудовано. Енергійний булгарський хан Аспарух противився хозарам, але Батбай не підтримав брата, й Аспарух мусив під натиском хозарів одкочувати на захід. Хозари гналися за ним аж до Дуни (Дунаю), за якою Аспарух заснував у 681 р. Дунайську Болгарію, де спочатку старшинствувала булгарська знать. Опісля місцеві слов'яни засимілювали булгар, і від кочівників залишився лише хоронім, тобто назва країни (*від гр.* χωρα — область, *край і* ονομα — *назва*) Болгарія.

Частина булгарів (так звані «чорні булгари») ще довго блукала в степах між Дніпром і Доном. У війні з ними в другій половині IX ст., імовірно, загинув син київського князя Аскольда [63].

Більшість булгар, яких історики називають також протоболгарами, переселилися в Середнє Поволжя та Прикам'я, де змішалися з місцевими фіно-угорськими племенами [64]. З потомків булгарів сувазів і засимільованих місцевих жителів утворилися наприкінці XV ст. чуваші [65]. Самі вони називають себе чаваш, а говорять мовою булгарської підгрупи тюркської групи алтайських мов [66].

Булгарська і хозарська мови близькоспоріднені. За легендою, Булгар і Хозар були братами. Хозарський каганат став федерацією прикаспійських і причорноморських племен, яка поширила свою владу на Приозів'я, Крим і все Причорномор'я. У ній ще довго зберігали свою самобутність тюркомовні булгари й угромовні мадяри. Вони залишили пам'ятки так званої салтівської культури. Її назва походить од городища, селищ і могильників на горбкуватому правому березі Дінця біля Верхнього Салтова в 40 км на північний схід од Харкова. У VIII—X ст. сусідами тамошніх алянів салтівської культури з півдня були останки булгар і угрів, а над горішньою течією Сіверського Дінця жили слов'яни роменської (від м. Ромна Сумської області) культури. Городище салтівської культури VIII—X ст. знайдено

в селі Петрівці Станично-Луганського району. Археологи признають пам'ятки лісостепового характеру — алянськими, а пам'ятки степового характеру — булгарськими зі слов'янськими впливами [67].

Територія басейну Сіверського Дінця не входила до власне Хозарії, але місцеве алянське, булгарське й слов'янське населення політично залежало від хозарського кагана й платило йому данину так само, як слов'янські племена: поляни, радомичі, в'ятичі й сіверяни, від яких хозари брали по білці й срібній монеті від диму.

Взагалі в хозарську скарбницю надходили кошти з торговельних міст на узбережжі Каспійського й Озівського морів. Хозари підтримували спокій у підлеглих їм краях. Над долішньою течією Дону коло сучасного міста Цимлянська (Ростовська область Російської Федерації) збудували вони твердиню Саркел, яку княжі літописи називали Білою Вежею [68]. Зводив її візантійський майстер Петрина. Проіснувала вона лише 10—20 років.

Ще одне хозарське місто — Самкерц — лежало на березі Керченської протоки. Візантійський письменник і імператор Костянтин Порфірородний (Багрянородний) називає його Таматарха, а наші літописці — Тмуторокань. Воно служило перевальним пунктом на схрещенні морських і суходільних доріг. На протилежному березі протоки лежала столиця Боспорського царства К-р-ц (Керч), яку зайняли хозари у VIII ст. Зруйнували її на початку X ст. печеніги.

Прийняття юдаїзму каганом і всією ітильською знаттю відірвало їх від решти хозарської аристократії, що жила в далеких провінціях. Почалися міжусобні війни, які ослабили каганат. Горів степ, і в цьому диму почали проникати в Хозарію нові кочові орди угрів і печенігів. Угри допомагали хозарам в усіх війнах, хозарський каган оддав угорському воєводі в жони знатну хозарку. Самі ж хозари не могли допомогти уграм у їхній війні з печенігами. Угри переселилися в Ателькузу (межиріччя Дніпра й Серету). Туди втекли також три хозарські роди, які збунтувалися й об'єдналися під проводом одного князя. За хозарським звичаєм угри підняли на щиті хозарського ставленика Арпада, який повів їх у Паннонію, над Тису і Дунай, де після того, як «исчезоху обри», жили паннонські слов'яни й волохи [68].

У 965 р. на хозарів пішов київський князь Святослав

Ігоревич. Хозари вийшли йому назустріч, і в битві «одолів» Святослав каганське військо [69].

Арабський письменник Ібн-Хаукаль додає, що «руси» пограбували все, що належало людям хозарським і булгарським. Хозари, булгари й ще якісь буртаси знайшли пристановище на острові Баб-ал-Абваба, а деякі воїни втекли аж на острів Сия-Кух (фактично півострів Мангишлак). По дорозі до Чорного моря Святослав переміг алянських вершників і приозівських касогів (адигів), підкорив Таматарху, на човнах піднявся Доном, де здобув фортецю Саркел і на її місці заклав і укріпив свою твердиню Білу Вежу.

Похід Святослава Ігоревича порушив усі торговельні шляхи, знищив хозарські міста й узагалі поклав кінець хозарському пануванню в Південно-Східній Европі. Протягом кількох наступних років хозарські землі грабували торки. Хозари звернулися за допомогою до Хорезму, але його правитель (емір) зажадав, щоби хозари прийняли іслям. Наприкінці Х ст. син київського князя Святослава Володимир пішов на волзьких булгарів, а потім спустився по Волзі в хозарський край. І батько, і син забезпечували східні границі Київської держави й безперешкодний шлях до степових річок для зв'язку з Візантією та арабським Сходом, з чорноморськими й каспійськими ринками [70].

Зруйнований київськими князями Ітиль одбудували торки й половці, які назвали це місто Саксином. У 1079 р. хозари підкупили половців, і ті вбили тмутороканського князя Романа. Вони ж полонили його брата Олега й переслали полоненого константинопільському імператорові. Через чотири роки «приде Олег Тмутороканю и иссіче хозар». Так востаннє згадано хозарів у літописах [71].

ТМУТОРОКАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Степові бурі (авари й інші кочівники) не вигнали наших предків з урожайної Наддніпрянщини й розлогих степів. Постійна загроза лише загартувала антів, яких востаннє згадують візантійські хроніки в 602 р. Без сумніву, вони нікуди не щезли, тільки після аварського ярма Наддніпрянщина перестала бути територією тодішнього «міжнародного» зацікавлення. Та й сама назва «анти» не була автохтонна.

Як і раніше, українська людність у VII—VIII ст. посувалася до Озівського моря. Займаючися хліборобством і торгівлею, вона відвикла від колишніх антських походів[72]. У процесі тривалої слов'янської колонізації Північного Причорномор'я на Таманському півострові утворилося Тмутороканське князівство.

Середньовічний Тмуторокань при гирлі Кубані, на багнистому таманському клапті суходолу, покраяному дельтою річки й витвореними нею лиманами, з'явився на місці колишнього античного міста Гермонасса, яке проіснувало до VI ст. по Хр. У VIII—IX ст. там існувала Таматарха, що належала до Хозарського каганату[73]. За 25 км од неї в 40-х роках VI ст. відбудовано зруйновану кочівниками давньогрецьку колонію Фанагорію. В VII ст. її вулиці мостили уламками античних амфор і піфосів, кістьми тварин і щебенем. Наші предки не заснували Тмутороканя, а тільки поселилися на Таманському півострові. Вони ж і слов'янізували саму назву міста з кінця IX ст. — Тамантаркан[74].

Почавши колонізацію приозівських степів у V—VI ст., давні українці в X—XIII ст. жили поблизу Кальміюсу й Міюсу. Вони видобували сіль з Генічеського й Бердянського озер і торгували з Тмутороканем. За деякими свідченнями, князь Святослав Ігоревич, розгромивши хозарів і зруйнувавши Саркел, заснував на місці теперішнього Маріюполя або в його околицях місто Білгород, яке пізніше татари перейменували на Білосарай. Коса недалеко Маріюполя й донині називається Білосарайською[75].

З Чорним і Озівським морями та Кримом Київ пов'язував Соляний сухопутний шлях. Тодішні русичі спускалися до Переяслава й далі вниз вздовж лівого берега Дніпра до переправи за порогами. Біля переправи цей шлях розгалужувався. Південно-західня віднога вела до чорноморського узбережжя, а південно-східня — до Озівського моря.

Другий шлях, який зв'язував Київ з Озівським і Чорним морями та Закавказзям, називався Залозним, мабуть, од лоз у придніпровських плавнях на відтинку Дніпрової дуги, а може, від Залізних Воріт на Кавказі. Він вів од Переяслава на південний схід уздовж вододілу між доріччями Дніпра й Сіверського Дінця до верхів'я Кальміюсу, а далі долішньою течією Дінця й Дону та Озівським морем до Тмутороканя.

Цей шлях був тісно пов'язаний з Донським. На Дон-

ському торговому шляху човни й вантажі перетягали з Дніпра до Сіверського Дінця трьома волоками: 1) з лівих допливів Дніпра на верхоріччя Сіверського Дінця; 2 і 3) з верхоріччя Псла або Ворскли до Сіверського Дінця.

За часів Володимира Великого до Тмутороканського князівства належав також Керченський півострів з головним містом Корчев[76]. Тмуторокань був тим ґрунтом, на який опиралися руські (тобто українські) князі, коли тюркські кочівники заповнили степи й порушився зв'язок Тмутороканського князівства з «матір'ю городів руських» Києвом. Чорне море називалося тоді Руським, і, за свідченням арабів, на початку X ст. по ньому не плавав ніхто, крім Руси[77]. За даними Вільгельма Рубруквіса, який їхав послом французького короля до Монгольської орди з Царгорода через Крим і Перекоп, на південному березі Меотиди існувала значна руська колонізація. На залежність Тмутороканя від Києва й на те, що до нього належали землі на протилежному березі Керченської протоки, маємо досить виразний натяк у договорі князя Ігоря Рюриковича з Візантією. Щоби забезпечити панування Київської Руси на Озівському морі, його син Святослав зруйнував Хозарський каганат. Задля зміцнення Тмутороканської волости й розширення її впливу на землі між Доном і Кубанню він ходив на ясів і касогів. На цій підставі М. Грушевський припускав, що від Тмутороканя залежала й хозарська людність над Доном.

В XI ст. за Мстислава Володимировича (брата Ярослава Мудрого) й після нього Тмутороканська волость держалася міцно й тримала в залежності від себе сусідні племена. У другій половині цього ж століття у Тмуторокань утікали князі-ізгої. Арабський письменник Едрізі писав 1154 р., що в Тмуторокані сидять «князі, відомі зі своєї сили, відваги, войовничости, що зробили їх дуже страшними для сусідів». У ті часи Київська держава підтримувала зв'язки з Кавказом. Її князі одружувалися з грузинськими царівнами й осетинськими князівнами. Порушила добросусідські взаємини українських племен з кавказцями половецька навала в 90-х роках XI ст., а Тмуторокань утратили наші князі аж у третій чверті XII ст. На цю втрату натякає «Слово о полку Ігоревім»: «два соколи» (брати Ігор і Всеволод Святославичі) полетіли «поискати града Тмутороканя». Вони ще не забули, як їхні діди чи прадіди ходили до

найпівденнішої волости. Можливо, в нещасливому поході 1185 р. брали участь потомки хороброго Мстислава Володимировича, який у двобої переміг касозького князя Редедю. З касогів у 1160-х роках брав данину тмутороканський князь Ростислав Володимирович.

1169 р. Візантія, укладаючи договір з генуезцями, дозволила їм ставати в усіх її пристанях, крім двох: Росії і Матрахи. Правдоподібно, йшлося про руський порт коло гирла Дону й Тмуторокань, які тоді підпали під вплив Константинополя. З візантійської столиці в XIII ст. прибували до Матрахи купці. Тому що по Озівському морю тоді не плавали великі кораблі, вони добиралися до гирла Дону барками.

У 1237 р. угорські місіонери застали в Тмуторокані якусь варварську людність. Це могли бути половці або татари. У XV ст. там господарювали генуезці й місцеві татарські хани. Зруйнували Тмуторокань, цю, за висловом М. Грушевського, «Січ XI ст.», турки в 1482 р. [78]

ПЕЧЕНІГИ

Печенізька навала була пов'язана з переворотами в Передній Азії після розпаду тюркської держави ільханів у VI—VIII ст. Вперше, за даними Никонівського літописного списку, русичі зустрілися з печенігами у 864 р. «Повість минулих літ» оповідає, що багато печенігів побили київські князі Аскольд і Дир у 867 р. [79] Під натиском торків і половців у 892 р. печеніги відтіснили могутнім ударом на північ угрів і самі зайняли їхні кочовища від долішнього Дону до нижньої течії Дунаю. Чотири печенізькі коліна заволоділи лівобережними, а чотири — правобережними українськими степами. У середині IX ст. печенізькі орди відрізали Київ од чорноморських і каспійських ринків.

У басейні Сіверського Дінця печеніги зруйнували Донецьке городище (коло ст. Карачівки на околиці Харкова, на правому березі річки Уди, яку в давнину називали Малим Дінцем) та інші ранньослов'янські поселення так званої роменської культури. На Київське, Переяславське й Чернігівське князівства печеніги ходили в 915, 920, 968 і 972 роках. Того ж 972 р. біля Дніпрових порогів вони розбили дружину Святослава Ігоревича. Сам князь загинув у бою на Хортиці. Востаннє напали ці кочівники на Київ у 1036 р. Їх розбило військо

Ярослава Мудрого. На місці перемоги за його велінням кияни спорудили Софійський собор.

У 1020—1030 рр. на печенігів почали знову натискати торки з берендеями, боутами, каепичами та іншими кочівниками. Всіх їх підштовхували кипчаки-половці. У 1116 р. «билися половці і торці з печенігами»[80]. Під подвійним (торсько-половецьким) натиском Печенізька орда відступила в Задністрянський кут і, відбиваючи наскоки торків, трималася деякий час над нижнім Дунаєм. У боротьбі з торками відзначився печеніг Кеген, а головний печенізький ватажок Тірах ховався у дунайських болотах. Він заздрив Кегенові й хотів його вбити. Кеген утік на дніпровські плавні й перетягнув на свій бік два з печенізьких колін. Переможений Тірах піддався Візантії. Довго печеніги пустошили Тракію і Македонію. Лише в 1091 р. половці допомогли Константинополеві знищити печенігів. Так, щоби позбутися слабшої орди, імперія дала притулок ще грізнішим половцям.

Печеніги ослабили українську колонізацію Чорномор'я та прикордонних земель над Россю і Сулою. Про них нагадують нам Печенізькі гори й село Печеніги недалеко від Чугуєва та село Печеніжин на південний захід од Коломиї (Івано-Франківська область).

ТОРКИ (ГУЗИ)

Торки (гузи, узи, огузи) кочували в X ст. між Волгою та Уралом. З ними пізніше змішалася частина печенізьких недобитків. Після упадку хозарської держави торки допомагали київському князеві Володимирові Святославичу в його поході на Булгарію над Волгою.

У наших степах торки перебували недовго. У 1055 р. вони підкралися під переяславський Воїнь. Нашкодити Київській Русі торки не могли, бо їх тиснула на захід далеко сильніша Половецька орда. Остаточно знищив торків похід князів Ізяслава, Святослава, Всеволода й Усеслава, які в 1060 р. в нечуваному числі так налякали торків, що вони «убояшиеся, побигоша і до сего дня». Близько 600 тис. (мабуть, завищене число) перейшло Дунай і кинулося пустошити візантійські землі, забігаючи навіть у південні провінції. Невдовзі торки вигинули «овии от зимы, друзии же гладом, инии мором». З тих, які залишилися, частина повернулася в українські степи, а решта вірно служила Візантії[81]. Останки торків,

так само, як і печенігів, піддалися переяславським князям і змішалися з чорними клобуками, які з кінця XI ст. жили над Россю в районі теперішніх Черкас і на Переяславщині. Вони носили чорні шапки (клобуки). Чи не їхніми нащадками є каракалпаки — нарід, який зформувався у XV—XVI ст. внаслідок змішання місцевих огузько-печенізьких племен з кипчаками-половцями? Якусь незбагненну внутрішню силу не коритися загарбникам дістали наші православні ґаґаузи між долішніми течіями Дністра й Дунаю, мабуть, од огузів-торків, печенігів і половців.

У 1116 р. частину торків з печенігами розбили половці. Вони воювали з торками ще в 1093 р., а в 1105 р. половецький хан Боняк побив торків під Зарубом. Розбиті торки поселилися над Россю, де заснували селище Торчевськ. Напевно вони кочували над допливами Сіверського Дінця Сухим, Кривим і Казенним Торцями й Торицею[82]. Тором (*етимологи виводять цей топонім і гідронім од тюркського слова тор — джерело*) між Торськими озерами названо в 1654 фортецю, зародок сучасного Слов'янська.

ПОЛОВЦІ

Торки-узи були авангардом значно сильнішої та войовничішої орди Кипчак, яку наші літописи називають половцями, а західні хроніки — куманами. Як усі степовики, половці кочували й випасали стада. На противника нападали несподівано, маневруючи доволі швидко. «В одній хвилині, — писав у XII ст. Євстахій зі Салонік, — половчанин близько й умить його немає. Наскочить і, чолом дотикаючися шиї коня, підганяє його ногами й батогом та мчить далі як вихор у перегонах з вітром». Рухлива половецька кіннота застосовувала засідки й ударяла зненацька[83].

Уперше згадує «Повість минулих літ» половців у 1054 р. Наступного літа хан Балуш або Болуш приходив на границі Переяславського князівства. Князь Всеволод «створи мир» і відкупився від орди подарунками. Того самого року Всеволод побив торків під Воїнем. Коли українські князі розбили слабших торків у 1060 р., на Переяславське князівство напала сильніша Половецька орда. В лютому 1062 р. проти неї вийшов князь Всеволод, але половці розбили його, а волость розграбува-

ли. Влітку 1068 р. половецький хан Шарукан розбив синів Ярослава Мудрого над Альтою й пограбував українські землі вздовж обох боків Дніпра. 1 листопада під Сновськом, недалеко від Чернігова, переміг половців князь Святослав. У 1078—1079 рр. половці повоювали «Стародуб увесь». З того часу їхнім наскокам не було впину: 1084 р. взяли Горошин на Переяславщині, 1085 р. восьмитисячна орда несподівано напала на Володимира Мономаха коло Прилук, потім пустошила Київщину. З 1061 по 1210 р. половецькі хани 46 разів нападали на Русь. Найлютішим був «безбожний, жолудивий хищник» Боняк. Народня леґенда з XII ст. переповідає, що він рубав шаблею Золоті ворота й був демоном смерти. Його кістяк нібито був покритий шкірою, під якою хан носив смердячі потрохи.

По великій раті на Переяславщині в 1092 р., навесні наступного літа половці зруйнували Київщину й обложили Торчевськ, а 26 травня розбили княже військо за Стугною. По тривалій облозі Торчевськ піддався, і половці погнали захоплених людей у свої кочовища. Змучені холодом і виснажені голодом, поблідлі на лиці й почорнілі на тілі, йшли вони невідомою землею серед диких народів, голі й босі, колячи тернями ноги, в сльозах... рід свій називаючи, а очі підносячи до Всевишнього, який один відає все потаємне [84].

Не всі князі ставали одностайно проти лютого ворога. Багато удільних і деякі великі київські князі кликали «поганців» на своїх родичів. З половцями братався Олег Гореславич, осуджений автором «Слова о полку Ігоревім». У 1094 р. половці мало не здобули столиці Поросся Юрієва. Тоді Боняк напав на Київ, спустошив його околицю і спалив княжий двір на Берестовому. Інший половецький старшина Куря спалив Устє над Трубежем, а Тугор-хан обложив Переяслав. Володимир Мономах зі Святополком погналися за Боняком за Рось над Бог (Буг) і взяли Тугор-хана з обох боків. Поки вони виручали Переяслав, Боняк спалив передмістя Києва.

Володимиром Мономахом, який у 1103, 1107 і 1111 роках доходив до половецьких зимовищ, лякали половці своїх дітей. «От имени Мономаха трепетаху всі страны и по всім землям изиде слух єго», — писав літописець. Він 83 рази ходив на степових розбійників, уклав з ними 19 договорів, полонив 100 знатних половецьких ханенят, а 200 стратив або потопив. Сам багато разів падав

з коня, двічі розбив собі голову, покалічив руки, але завжди виходив живим з біди. Відбиваючи наскоки кочівників, київський князь досяг Озівського моря[85].

У 1109 р. Мономахове військо дійшло до «Дону» (тобто до Сіверського Дінця) й узяло 1000 половецьких веж. Це була тільки розвідка. Наступного року в лютому княже військо вибралося на Донець, попалило там городи й уже збиралося повертати додому, коли з'явилися половці. 24 і 25 березня Володимир Мономах розбив кочівників. Останній раз переміг він їх над річкою Салницею (Сольницею), правим допливом Дінця, коло сучасного Слов'янська. Про цю перемогу знеможений частими нападами половців люд створив леґенду: люди бачили, як летіли половецькі голови, стяті не знати ким. Розповідали, що Володимира Мономаха напучував ангел. Про хороброго князя згадує пізніша історична пісня «Євшан-зілля».

Мономах знищив Половецьку орду й загнав хана Отрока в Обезію (Грузію) за Залізні Ворота (Кавказькі гори). Його брат Сирчан залишився на Дону, де з біди мусив їсти саму рибу. Тоді Володимир Мономах пив шоломом Дін і забрав усю половецьку землю. Коли він помер, Сирчан послав до Отрока гудця Оря, через якого переказав братові, щоби вертався на батьківщину. Отрок не хотів навіть слухати братових слів. Даремно грав і співав Орь половецьких пісень. Лише як гудець подав Отрокові степове зілля, він понюхав, заплакав і сказав: «Краще в своїй землі кістьми лягти, ніж на чужині славним бути». Так повернувся Отрок у донецькі степи. Його син Кончак ходив пішки й носив казан на плечах. Він знищив у другій половині XII ст. Посулля.

У першій чверті XII ст. половці ослабли й одійшли від границь Київської держави. У 1116 р. залишки печенізьких і торських орд повстали проти половців, але не могли перемогти й утекли під захист українських князів. У 1120 р. князь Ярополк ходив на «Дін» (може, Донець?), а Мстислав, за словами літописця, загнав Половецьку орду за Дін, на Волгу та Яїк[86].

Головним заняттям половців був випас худоби. Живучи поруч українців, кочівники переходили до хліборобства, приймали християнство й одмовлялися від поклоніння речам і віри в злих духів та їхніх слуг — шаманів. Разом з алянами, булгарами й українцями половці будували в західній, українській частині Дешт-і-Кипчаку (назва степових просторів од Іртиша на сході до

Дніпра на заході, де з XI ст. кочували кипчаки, тобто половці) міста: Донець (на місці давнього городища), Шарукань, Суров, Балик[87]. У 1067 р. Половецька орда захопила Танаїс у гирлі Дону й перейменувала його на честь свого хана в Азак. Кермували цими кочівниками спочатку виборні ватажки, а потім влада переходила від батька до сина.

Багато потомків Ярослава Мудрого породичалися з половецькими ханами й не раз просили сватів допомогти їм здобувати великокняжий престіл чи відбирати від родичів дідівщину. «Тогда по Руской земли рідко ратаеві кикахуть, но часто врани граяхуть, трупа себі діляче». (Тоді по Руській землі рідко ратаї покрикували, а часто ворони каркали, трупа собі ділячи.)[88]

Після Мстислава Володимировича «Великого» (помер 1132 р.) половці повернулися в українські степи, і у 1151 р. син Боняка Севен пішов на Київ, щоби «рубнути Золоті ворота, як його батько рубав», але доля полукавила з ним: він загинув під золотоверхою столицею. Її пограбував у 1169 р. онук Володимира Мономаха владимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський.

ВЛАДИМИРО-СУЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Владимиро-Суздальське князівство постало на землях фіно-угорських племен меря, мурома та весь, яких у другій половині I тис. по Хр. поступово підкорили слов'янські племена, передусім в'ятичі. У X—XI ст. їхнє Владимиро-Суздальське князівство займало лісові простори від Білого озера й Устюга до середньої течії Оки й од верхоріччя Волги до річки Унжі[89].

Серед східньоевропейських лісів жили вихідці з півдня ще в епоху мезоліту (X—VIII тис. до Хр.). У північних областях лісової смуги поселялися мисливсько-рибальські племена, які протягом усього неоліту (VII—IV тис. до Хр.) посувалися зі сходу на захід.

У III тис. до Хр. на цій території археологи розрізняють уже племена волго-окської культури, які між гирлами Оки й Ками стикалися з урало-камськими племенами. Близькими до них були волосівські племена, які на переломі III—II тис. до Хр. зайняли землі над Клязьмою, долішньою Окою, багато районів Поволжя, Валдайську височину й північні простори Східньої Европи. Границя між волосівською та волго-окською культу-

рами була нечіткою, але західня межа цих давніх фіно-угорських племен у доріччі Оки проіснувала до другої половини І тис. по Хр., коли їх змела слов'янська колонізація.

Ловецько-рибальські урало-камські племена посувалися на захід до горішніх доплнвів Західньої Двини, передусім по Волзі та її допливах, і з них ще в II тис. до Хр. формувалася простора протофіно-угорська суспільність.

У Східній Прибалтиці на грані кам'яного й бронзового віків (приблизно II тис. до Хр.) ці протофіно-угри зіткнулися з предками балтійців, племенами шнурової кераміки, які оздоблювали глиняний посуд «шнуровим» орнаментом. Споріднені з ними пастуші племена проникли в Горішнє та Середнє Поволжя. Південну та східню окраїни Балтійського ареалу зайняли в VI—VII ст. по Хр. слов'яни [90].

Рівночасно в'ятичі й ільменські словени колонізували північні землі, зайняті фіно-угорськими племенами. Наприкінці X ст. в'ятичі, які, на думку археолога В. Сєдова, у VIII—X ст. жили в басейні Дону, вигнали зі середнього доріччя Оки мордву [91].

«Повість минулих літ» оповідає, що в'ятичів привів над Оку лях В'ятко [92]. Академік М. Грушевський твердить, що на початку X ст. в'ятичі були залежні від Києва, потім платили данину хозарам. Звільнилися вони від хозарів після того, як Святослав Ігоревич зруйнував хозарську державу. Володимир Святославич змусив в'ятичів давати йому данину «від плуга». Його правнук Володимир Мономах ходив походом на в'ятського князя чи старшину Ходота [93]. Загалом в'ятичі культурно не залежали від Києва. Вони, єдині з-поміж усіх східньо-слов'янських племен, залишалися поганами ще на початку XII ст. (понад 100 років після хрещення України-Руси!) [94]. Після смерти Ярослава Мудрого в'ятичі формально перебували в залежності від чернігівських князів, але фактично були самостійними [95]. У XII ст. кожна в'ятська волость: Ростов, Суздаль, Білозеро, Муром і Рязань — перетворилася в окрему політичну систему. З тих волостей найсильнішим стало Ростово- (потім Владимиро-) Суздальське князівство.

Якщо припустити, що під час князювання Володимира Святославича (приблизно 980—1015) і його сина Ярослава (1019—1054), тобто протягом 70 років, од польської границі за Бугом до Волги і від Ладозького

озера до Чорного моря чи лише до лінії Канів-Чернівці існувала одна суцільна держава, то за такий короткий період в умовах бездоріжжя не міг створитися «древнерусский» народ і не могла виникнути «руська» мова. Кожне плем'я розмовляло своєю говіркою, а священики й книжники користувалися староболгарською церковною і урядовою мовою, в яку поступово проникали народні слова.

У 1125 р. на Владимиро-Суздальський стіл сів син Володимира Мономаха Юрій Долгорукий. Заручившись допомогою половців, він пішов через Рязанську землю на Переяслав-над-Трубежем. 23 серпня Юрій Володимирович з ордою захопив Київ. Потім здобув він великокняжий престіл ще два рази й, прокнязювавши на ньому востаннє два роки, вмер у Києві в травні 1157 р.

Його сина Андрія тягнуло до Суздаля, «яко там спокойніє єсть». У 1155 р. він потайки від батька втік із Вишгорода до північної столиці, забравши з собою привезений з Візантії до Вишгорода образ Матері Божої. Ставши самовладцем, він переїхав до Владимира-над-Клязмою, де в соборі поставив привезену з Вишгорода ікону. Сам жив постійно в ним збудованому замку в Боголюбовому. Не шанував Андрій рівноправства князів, впливів бояр, політичної ролі громад. Він розумів, що поки міцний Київ, йому не вдасться переробити дідівського устрою, так само як не пощастило заснувати власної метрополії. Щоб стати зверхником над князями, Андрій Боголюбський у 1169 р. пішов на Київ [96].

«Узятий же був Київ місяця березня 12-го дня. Протягом двох днів грабували Поділ, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування нікому й нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи з мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали суздальці і союзники Андрія Боголюбського: смольняни й чернігівці. Погані запалили навіть монастир Печерської святої Богородиці, але Бог її молитвами оберіг його від такої біди» [97].

БИТВА НА КАЯЛІ

Пограбований Боголюбським і ослаблений княжими міжусобицями Київ не міг організувати князів проти степових грабіжників. Онук Шарукана Кончак у 1174, 1178 і 1183 роках безкарно пустошив «Русь», тобто Переяславське, Чернігівське й Київське князівства. Лише 30 липня 1184 р. київські князі Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич розбили ординців над Оріллю і полонили хана Коб'яка разом із синами й родичами. 1 березня наступного року ці ж князі перемогли над Хоролом Кончака, але він утік.

23 квітня того ж 1185 р. на половців вирушили Ігор Святославич з Новгорода-Сіверського, його брат Всеволод з Курська й два молодші князі. Хоробрим князям захотілося «поискати града Тьмутороканя, а любо испити шеломом Дону»[98]. В XII ст. Доном називали сучасний Сіверський Донець і долішню течію теперішнього Дону від місця, де в нього впадає Сіверський Донець, до моря[99].

Отже, був по ньому раніше сухопутний шлях із Сіверської землі до Тмутороканя. Він мусив проходити через доріччя Сіверського Дінця. Один із дослідників «Слова о полку Ігоревім» висловив припущення, що десь поблизу сучасного Слов'янська лежав ще другий Тмуторокань, дідівщина Ольговичів, яку намірявся повернути собі новгород-сіверський князь Ігор[100]. Тому що слідів того Тмутороканя немає, вважається, що «два брати-соколи шукали забутої дороги на Таманський півострів».

Досі не уточнено, де текла річка Сюурлій, над якою в п'ятницю 10 травня 1185 р. хоробрі русичі розбили половців. Найправдоподібніше, літописний Сюурлій — Гнилуша, яка впадає у Самару.

«На другий день... в обідню пору зустріли [русичі] полки половецькі, що стояли на протилежному боці річки Сюурлію... Коли вони були біля річки Сюурлію, виїхали з половецьких полків стрільці та, випустивши по стрілі на русь, поскакали... Передні воїни-русичі били й брали [їх] у полон. Половці пробігли повз своїх мешкань, а русичі, дійшовши до них, набрали багато добичі»[101]. Там «помчали красних дівчат половецьких, а за ними злото й паволоки, і дорогі оксамити. Покривалами, опанчами й кожухами почали мостити по болотах і багнистих місцях, і всякими узороччями половецькими»[102].

Крім Гнилуші, на славу першої переможної битви

претендує ще околиця колись Довжикового Орловського, села, заснованого наприкінці XVIII ст. військовим отаманом В. П. Орловим (у 1938 р. — місто Шарипкине, а тепер Свердловськ Луганської області), де також текла болотиста річка [103].

Від самарської Гнилуші недалеко до Каяли, де в неділю 12 травня «хоробри русичи сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую».

Де й куди текла Каяла, ми також не знаємо. Словознавці гадають, що Каялою називали (чи назвав точно нам не знаний автор «Слова о полку Ігоревім») теперішню маленьку річечку Макатиху під Слов'янськом, поблизу якої добувають будівельний камінь. Куманське (половецьке, взагалі тюркське) слово «каялы» означало «скеляста» [104]. У Макатисі вода круто падає, а під час весняної повені вона бистра (пор. у «Слові о полку Ігоревім»: «ту ся брата розлучиста на березі быстрои Каялы»), неначе гірський потік. За непам'ятних часів на околицях Слов'янська були два озера (залишилося одно), які затоплювали цілу округу. Будівельники знаходили тут наконечники стріл, криві шаблі і людські черепи. Мабуть, там і полягли в «січі злій вельми» хоробрі сіверські полки. «На ріці Каялі тьма світ покрыла: по Рускои земли прострошася половци» [105].

Після перемоги над Каялою половці спустошили Пороссся й Чернігівську волость. Взимку половецькі кочовища розгромили чорні клобуки. У 1195 р. у половецькі степи двічі щасливо ходили Ольговичі. Удачею закінчився також похід галицько-волинського князя Романа Мстиславича, який взимку наприкінці 1200 чи 1201 р. пограбував половецькі кочовища й узяв багато здобичі. Тоді він став і великим київським князем. Сам сидів у Галичі, а в Києві від його імени правив підручний князь, Романів свояк.

За те, що кияни підтримували Романа, їх покарали Рюрик Ростиславич і Ольговичі, потомки чернігівського й новгород-сіверського князя Олега Святославича. Тверський літопис оповідає: «Першого січня [1203] прийде Рюрик з Ольговичами, поганим Кончаком і Данилом Коб'яковичем та всією половецькою землею. І взяли Київ другого січня. І створилося велике зло на Руській землі: над Києвом було багато напастей, тому що багатьох полонили. Підпалили не лише Поділ, а й Гору, і метрополію, і святу Софію, і церкву Десятинну, і монастирі. Здерли зі стін ікони, чесні хрести, священ-

ний посуд, книги, портрети блаженних перших князів — усе це забрали. Посікли ченців і черниць, попів, попадів, старих, сліпих, кривих, сухих і трудоватих; гостей і чужоземців, що говорили різними мовами, замкнули в церквах, залишаючи їм життя, а їхнім товаром поділилися з ними наполовину, а ченців і черниць, і попів, і попадів, їхніх дочок і синів, і киян, і їхніх дружин, і дочок — усіх іноплемінники погнали до себе у вежі, а що забрали по монастирях і церквах, повезли зі собою в землю [свою]» [106].

Через 37 років Київ зруйнували втретє, але вже татари.

ТАТАРСЬКА НАВАЛА. БИТВА НАД КАЛКОЮ

У 1220 р. через Кавказ у чорноморські степи вдерлася з Персії ще лютіша від половців орда монгольського хана Темуджина. Він під іменем Чінгісхана («хана ханів») завоював азійські землі від Кореї до Каспійського моря і від просторів Південного Сибіру до гір Афганістану. Близько 1222 р. великий завойовник вислав над Каспійське море двох найкращих монгольських полководців Джебе й Субедея розвідати, «які народи живуть у Європі». Армії скісноокий загарбників, спустошивши Вірменію, перейшли Азербайджан, розбили грузинські війська. У боротьбі з героїчними дагестанськими верховинцями монголи захопили кавказькі перевали й ринули на розлогі степи над Тереком, де наштовхнулися на об'єднані сили половців, алянів, черкесів та інших кочівників. Не в силі перемогти всіх разом, наїзники задобрили половців подарунками й умовляли, щоби вони перейшли на їхній бік. Половці завагалися, залишили союзників і відійшли в чорноморські степи. Тоді монголи легко розбили покинутих половцями «союзників» і погналися за половцями. У битві на Подонні загинули сини Кончака й Коб'яка, а старий Коб'як утік з недобитками над Дніпро й попросив допомоги у свого зятя, галицького князя Мстислава Удатного та інших українських князів. До Києва з'їхалися три Мстислави: галицький, київський і чернігівський та молодші князі. Щоби половці не перейшли на бік монголів, наші князі вирішили допомогти колишнім своїм ворогам.

У великому поході взяли участь чернігівські, смоленські, галицькі й волинські князі. Братанич суздальсько-

го князя Юрія Всеволодовича спізнився і повернувся з-під Чернігова. Збірне князівське військо пішло понад Дніпром, і біля Трубежу до них прилучилася вся земля половецька. Коли перейшли Дніпро, побачили татарську стежу, яка, дізнавшися про похід князів, підійшла до річки подивитися на човни. Данило Романович з Галицької землі на чолі відділу хотів також побачити грізну рать, але татари від'їхали.

23 травня 1223 р. княжі стрільці перемогли татарський відділ, забрали його худобу й заглибилися у степ. Ішли вісім днів, поки перед річкою Калкою не спіткалися з татарськими сторожами. Мстислав велів Данилові Романовичу перейти з полками річку Калку, а сам, переправившись на другий берег, поїхав у сторожу (розвідку). Як тільки він побачив татарів, повернувся й остеріг своїх. Через «котору» (незгоду) між князями Мстислав Мстиславич Удатний не попередив про небезпеку інших князів. Коли війська зійшлися, Данила було поранено в груди, але 18-літній юнак бився далі, поки ординці не налягли на нього. Втікаючи, Данило почув спрагу й лише п'ючи відчув, що поранений [107].

Половці не витримали монголо-татарського наступу й кинулися тікати, чим розладнали лави галицько-волинських полків. Був оточений і табір київського князя Мстислава Романовича, який стояв з військом на правому березі річки й не брав участи в боях. На третій день він, замість відступати й рятувати своїх воїнів, почав оборонятися і, мабуть, загинув би, якби вождь татарських союзників — бродників Плоскиня не вмовив його піддатися. Він навіть цілував хрест, запевняючи, що татари відпустять полонених за викуп. Мстислав повірив, і 31 травня рештки княжої дружини піддалися. Татари негайно напали на них і перебили всіх. Князів поклали на землю і накрили дошками, на які сіли бенкетувати. Полонені князі задушилися, шість інших загинули під час утечі. Татари гналися за ними аж до Дніпра. Ледве десята частина тих, які вирушили в похід, вернулася додому. Тільки киян загинуло десять тисяч [108].

Так на території Донецької области над Каялою на півночі й над Калкою на півдні полягли в обороні України княжі воїни. Про те, що південні князівства роздробленої Київської Руси тоді називалися Україною, свідчать три записи цієї назви в літописах під роками 1187, 1189 і 1213.

БРОДНИКИ

Бродників згадують вітчизняні джерела тільки два рази:

1) 1147 р. вони разом з половцями допомагали Святославові Ольговичу в його боротьбі з київським князем Ізяславом Мстиславичем [109]. Їхня національність не підлягає сумніву: це були українці, які бродили степами;

2) 1223 р. Плоскиня цілував хрест перед київським князем Мстиславом. Отже, бродники були християнами. Сказання називає Плоскиню «окаянним», бо він не дотримав присяги й передав князів татарам, які задушили їх [110].

Це єдиний раз, коли бродники — можливо, без наміру — стали співучасниками вбивства одноплемінників. У розповідях про половецькі напади на Україну не згадується про бродників. Плоскиня, правдоподібно, вчинив так тому, що не міг спротивитися жорстоким монголам.

Бродники, мабуть, були союзниками монголів лише на Донеччині. Згідно із західніми хроніками, угорський король називає між сусідами Угорщини бродників. Тому що візантійський письменник Микита Хоніят згадує про участь «бордонців» (ϐορδόνηs) у боротьбі болгарів за свободу в 1180-х роках, бродники, будучи союзниками монголів, не мали причини втікати від них на захід. Отже, наші степовики-бродники кочували від Дону до Дунаю [111].

Вибиті з осілого життя, нащадки антів під впливом тюркських кочівників також здичавіли й прийняли від них навички тривожного життя. Вони були людьми загартованими й войовничими, але вільними. Прототипом пізнішого козацтва називають бродників російські історики Б. Греков і А. Якубовський [112].

Немає сумніву, що над Доном у XI—XIII ст. жили українці. Це підтвердили археологічні дослідження Білої Вежі. Тих біловежців, які в 1118 р. переселилися на Сіверщину, треба вважати українцями. Це, напевно, була тільки частина тодішніх «донських» українців. Наприкінці липня 1252 р. уже відомий нам французький королівський посол Вільгельм Рубруквіс бачив на лівому березі Танаїсу (Дону) гарний ліс, а на правому — шатро, де жили русини (українці), які за наказом Батия і за винагороду від нього мали перевозити через річку купців і мандрівників.

Для перевозу послів через Волгу татари також посе-

лили над рікою українців, а разом з ними й «сарацинів» (чи не арабів? — П. Л.). Українців, хозарів і алянів у надкаспійському місті Орну в 1246 р. бачив папський посол-легат (посол Ватикану) до монголів Іван де Пляно Мартіні [113]. Безперечно, всі ці українці асимілювалися у татарському або іншому чужинецькому морі, а може, їх знищила орда.

ЗРУЙНУВАННЯ КИЄВА БАТИЄМ

Далі з-над Калки татари не пішли. Смерть Чінгісханового сина Джучі й відступ самого «хана ханів» з Хорезму в Середній Азії змусили монголів одкласти завоювання «маджарів, башкирів, Руси, карели й німців».

У 1237 р. внук Чінгісхана Батий (Бату-хан) розгромив надволзьких булгарів, а наступного року підкорив Владимиро-Суздальське князівство. Тоді ж татари напали знову на половців і вдерлися у Крим. Половецьку знать вони вигубили. Частина простих половців утекла до Угорщини й на Балканський півострів. Ті, що залишилися під владою монгольських можновладців у Дешт-і-Кипчаку, увійшли до складу улусу (родоплемінне об'єднання з відповідною територією) Джучі, або так званої Золотої Орди. Вони асимілювалися із завойовниками, які заволоділи величезними просторами від Іртиша до Дунаю. Центром Золотої Орди став Сарай-Бату (біля сучасної Астрахані). Згодом від татарів залишилася тільки назва. Численністю половці переважали монгольських ординців. Тому в Золотій Орді урядовою (літературною) мовою була не монгольська, а тюркська з великим засиллям половецьких й інших тюркських елементів [114].

Восени 1239 р. Бату-хан послав орду на Чернігів. Татари перемогли військо місцевого князя Мстислава, здобули місто й спалили його. Наступного року татарська розвідка з'явилася під Києвом, а під кінець осени Батий обложив його. 5 грудня 1240 р. татари здобули київські мури, а 6-го — друге укріплення навколо Десятинної церкви. Мужньо боронилися кияни з воєводою на чолі. Коли його поранено й приведено до Батия, хан одпустив мужнього захисника Києва.

Монгольська навала була фатальною для українського народу (Білорусь татари не зачепили). Хоча Вла-

димиро-Суздальське князівство визнало зверхність Золотої Орди, московський нарід, який зформувався у XIV—XV ст. у Великому князівстві Московському й у 1480 р. скинув монголо-татарське ярмо, досяг за князювання Василія III (1505—1533) високого соціяльно-економічного рівня розвитку[115]. Київ у 1240 р. утратив свою велич, а український нарід ще тільки 100 років залишався вільним у західній частині своєї етнічної території (Галицько-Волинське князівство), та й то без Закарпаття, загарбаного повністю угорськими феодалами в XIII ст.

На завойованих Батиєм землях татарські урядники-баскаки стягали данину. Князі окремих волостей їздили на поклін до хана в Сарай-Бату. Щоб отримати ярлик, тобто грамоту на князювання, вони мусили обдаровувати хана, його дружин і високих достойників.

За згодою Батия Києвом управляв воєвода владимиро-суздальського князя Ярослава Всеволодовича. Після його смерти хан передав Київ новгородському князеві Олександрові Невському, а потім його братові Ярославові[116].

Донецька земля в 1240-х роках належала ханам Мауці, який кочував на схід од Дніпра, й Картанові — той кочував у степах Дону[117].

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ

У XIV ст. за українські землі ворогували між собою два великі князівства: Литовське й Московське. Литва, за словами князя Ольгерда, хотіла зібрати в своїх руках «усю Русь». Того самого прагнули московські продовжувачі династії Рюриковичів. Доки литовські князі сприяли розвиткові культури білоруського й українського народів і пристосовувалися до їхнього життя, ці народи самі тягнулися до Литви й великі литовські князі почувалися сильнішими від московських. У 1359 р. литовці зайняли Брянськ, опісля оволоділи Чернігівсько-Сіверською землею. Близько 1361 р. вільнюський правитель Ольґерд посадив у Києві намісником свого сина Володимира й здобув Волинь. Через два роки литовські війська розбили над Синьою Водою татар, які панували на Поділлі. Великому князеві литовському допомагали південноукраїнські феодали. Завдяки їм він і визволив з-під татар «усі степи аж за Очаків, од Києва й Путив-

ля аж до гирла Дону». Ольгерд назвав ці землі територією, що здавна належала до Києва [118].

Тому що Дике Поле було в ті часи безлюдним, влада вільнюських князів залишалася номінальною. Пізніше кримський хан у листі до польсько-литовського короля писав, що Дике Поле — земля ні польська, ні татарська, хто міцніший, той її тримає [119]. У Приозів'ї й усьому Північному Причорномор'ї до Дунаю кочували тоді татарські улуси [120].

Назва «Дике Поле» трапляється на мапах голландця І. Масса та французького інженера Гійома Лявассера де Бопляна, який у 1637 р. уклав карту «Tabula geographica Ukrainska» й додав до неї «Опис України від границі Московії до меж Трансільванії». На Боплянові мапі терміном Loca desserta (лат. «дике поле») позначено території:

а) на Лівобережжі між Сіверським Дінцем і верхоріччям Самари та на захід од Озівського моря до Дніпра на відтинку від Кінських Вод до його гирла;

б) на Правобережжі між долішньою течією Дніпра й Інгульцем. Там додано ще й по-польськи «Dzikie pola» [121].

Перемоги над татарами в 1397—1398 рр. забезпечили Литві чорноморську границю аж до гирла Дунаю. Одначе поразка в 1399 р. над Ворсклою звела нанівець намагання великого литовського князя Витовта (Вітольда) підпорядкувати собі всю Татарщину.

У 30-х роках XV ст. Литва збудувала на північному березі Дніпровсько-Бузького лиману, біля його виходу в Чорне море, фортецю Дашів. Східні границі України, яка входила до складу Великого князівства Литовського, згідно з донесенням великому князеві Жигмонтові в 1540 р., окреслювалися: «От устья Дніпрова до Таваня с Перекопскою землею... по Овечу воду [р. Вовчу] и вверх Овечей воды, а от верхов Овечей воды уверх Самары и уверх Оргія аж до Донца, а от Донца по Тихую Сосну». Отже, південна границя Великого князівства Литовського в середині XVI ст. проходила по березі Чорного моря, а східня — по Сіверському Дінцеві [122]. Усе Литовське князівство займало територію понад 900 000 км² з двомільйонним населенням, з якого третина мешкала на підлитовській Україні [123].

Після Кревської унії Велике князівство Литовське щораз більше підпадало під вплив Польщі. На підставі нового договору в 1413 р. литовські бояри отримали ті ж

привілеї, якими користувалися польські шляхтичі. Православні білоруські й українські феодали були позбавлені політичних прав. У наслідок централізації державної влади литовські князі ліквідували обмежену самостійність маленьких волостей чернігівської парости Рюриковичів, які у свій час підпорядкувалися добровільно Литві, залишивши за собою право вільного переходу в підданство до іншого володаря. Коли, не зважаючи на формальне рівноправ'я, литовські князі й окатоличена шляхта почали притискати православних бояр, вони звернули свої очі на одновірну Москву. Наприкінці XV ст. на її сторону стали переходити князі з північно-східніх окраїн Чернігівщини. У 1500—1503 рр. московському володареві підкорилися Чернігово-Стародубське й Новгород-Сіверське князівства з Рильском і Путивлем. Кордони Московської держави наблизилися до пониззя Десни й середньої течії Сіверського Дінця. Тоді й почалося заселення Слобідської України [124].

Під час литовсько-московської війни 1507—1508 років у Чернігово-Сіверському князівстві вибухнуло повстання за відновлення Київської держави. Литовські війська придушили заколот, а князь Глинський, що керував повстанням, мусив утікати до Москви. Туди тягнувся і простий люд. Недарма сказав польський король Казимир Ягайлончик: «Якщо дійде до війни з Московією, Литовська Русь буде більше прагнути загибелі, ніж перемоги литовців» [125].

Американські й англійські історики сумніваються у тому, що перехід сіверських князів на сторону великого князя московського Івана III був спричинений утисками православних у Великому князівстві Литовському. Вони підозрюють, що московські князі підбурювали сіверських князів і нападали на пограничні райони. Здеморалізована безупинними наскоками слов'янська людність північно-східнього пограниччя Великого князівства Литовського, на їхню думку, була змушена визнати зверхність Московії [126]. Безперечно, утиски православних у католицькій Литві спонукали білоруських і українських князів та боярських потомків шукати захисту в одновірних сусідів. Одначе не треба забувати, що вже тоді Велике князівство Московське, що об'єднало всі землі, на яких на переломі XV—XVI ст. жили московити, прагнуло стати «третім Римом» і добивалося «воссоединения всея Руси» навколо заснованої у 1147 р. владимиро-суздальським князем Юрієм Довгоруким Москви, нацеб-

то первісна Русь дійсно постала в горішньому доріччі Волги.

Попри обмеження прав визнавців православної віри, під Литвою білорусам і українцям жилося ще відносно вільно. До об'єднання з Польщею урядовою мовою Великого князівства Литовського була книжна слов'янська мова, близька до білоруської та української народних мов. Справа сильно погіршилася, коли в 1569 р. Велике князівство Литовське об'єдналося з Польським королівством у федеративну Річ Посполиту зі спільним виборним королем і законодавчим органом — сенатом. Тоді від Литви до Польщі відійшли українські землі: Підляшшя, Волинь, Київщина й Брацлавщина. Під Литвою залишилося Берестейське воєводство. Чернігів й усю Сіверщину на той час утримувала за собою московська централізована держава тирана Івана Грозного.

На підставі Люблінської унії 1569 р. українська шляхта на прилучених до Польщі землях була зрівняна в станових правах з польською шляхтою. Згодом багато українських князів і магнатів перейшли на римо-католицьку віру й ополячилися. Сильно потерпіла українська культура. Польська мова й культура на білоруських і українських землях стала засобом дискримінації. Польські й ополячені українські пани безжалісно гнобили селян, особливо «схизматів» (розкольників), якими поляки римо-католики називали православних.

ЗОЛОТА ОРДА. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Ні великі князі литовські, ні королі польські не зуміли захистити українців од татар. Стада Золотої Орди, яка в XIII ст. досягла найвищої могутности, паслися у донецьких степах. Диякон Ігнатій, що в 1389 р. плавав по Дону, бачив на обох берегах річки безліч ординців «аки пісок». Татарські тумени (*од. старосл. тьма, загони з 10 000 ординців*) завжди були готові до походів на «невірних». До боротьби проти християн спонукав їх іслям, прийнятий верхівкою орди за панування хана Берка (1255—1266). Хоча прості ординці ще в 1430-х роках поклонялися дерев'яним і ганчірним бовванам усупереч проголошенню мусульманської релігії панівною ще за хана Узбека (1312—1342), вони радо виконували волю ханів-магометан, грабували Україну й гнали з неї у Крим ясир.

У другій половині XIV ст. Золота Орда ослабла. Могутню державу Чінгісхана й раніше роздирали чвари за владу. Ще в 1297—1300 рр. за керівництво воювали між собою хани Ногай і Токти, а за 20 літ від 1360 до 1380 р. на троні в золотоординській столиці Сараї змінилося 25 ханів. Багато з них упало жертвою таємних змов [127].

8 вересня 1380 р. на Куликовому полі біля впадіння річки Непрядви в Дін зазнав поразки золотоординський темник Мамай. Щоб не потрапити в полон до московського князя Дмитра Донського, він утік у Північне Приозів'я, але над Калкою його наздогнав і прогнав сарайський хан Токтамиш. У 1395 р. цього Токтамиша над Тереком розбив середньоазійський правитель і уславлений полководець Тімур. Він гнався за Токтамишем через північні окраїни сучасної Луганської області аж до Дніпра. Звідтіль Тімур повернув на схід до гирла Дону, де захопив колишній половецький Азак. Його загони розграбували й спустошили Крим і стерли з лиця землі золотоординську столицю Сарай-берке над Волгою. Злидарські рештки надволзької орди знайшли притулок у Литві, Туреччині й у Московії [128].

Спадкоємницею Золотої Орди в степах між Доном і Дніпром стала зформована в 1430 р. Велика Орда. Її силу підірвала нищівна епідемія, яка виникла після великої посухи в 1428—1430 рр. на землях колишньої сарайської Золотої Орди та дешт-і-кипчацької Великої Орди. Пошесть скосила немало татарських родів. У 1436 р. відокремилося Казанське ханство, а в 1449 р. проголосив незалежність кримський хан Хаджі-Гірей. Під натиском кримців у 1445—1456 рр. Велика Орда відступила над Волгу, а на початку XVI ст. під ударами того ж Криму розпалася й перестала існувати. У ті ж часи утворилися ще два татарські ханства: за Волгою — Астраханське й на берегах Озівського та Чорного морів між Кубанню і Дніпром — Ногайське [129]. Татарські улуси кочували тоді від нижнього Дунаю до Уралу [130].

У 1475 р. кримські татари допомогли турецькому султанові захопити Порто-Пізану й інші ґенуезькі колонії, серед них і Азак, який тоді називався Таною. В 1395 р. цією ґенуезькою колонією заволодів був Тамерлан. Потім у 1400 р. ґенуезці відновили Тану й протрималися у ній до 1471 р., коли її здобули турки.

На протилежному березі Озівського моря на місці теперішньої Керчі існувала ґенуезька колонія Боспоро.

Ґенуезці зайняли були південне й східне узбережжя Криму та деякі місцевості на північному березі Озівського моря десь у XIII—XVI ст. і панували тут до вторгнення турків. Татари тоді володіли Північним Кримом і рештою Приозів'я. Вони ж постачали на Генуезький ринок у Кафі невільників [131]. Між іншим, на генуезьких мапах XIV—XV ст. на місці сучасного Маріюполя позначено Палястру, а Білосарайську косу названо Балестрою [132].

Хаджі-Гірей шукав опори й просив допомоги у литовського князя. Тому що Литва не підтримала його й не припинила союзу з Великою Ордою, його син Менґлі-Ґірей піддався 1478 р. турецькому султанові й уклав союз із великим князем московським Іваном III Василевичем. Останній багатими подарунками спонукав кримського хана до походу на підвладні Литві українські землі. Навесні 1482 р. «прииде Менглі-Гірей, царь крымский Перекопской орды со всей силой своею... и град Киев взя и огнем сожже, а воеводу Киевского... изымая и много полону бесчисленно взя и землю Киевскую учиниша пусто» [133]. Загарбані київські коштовності (золоту чашу й дискос із Софійского собору) подарував хан Іванові III [134].

Після того кримські татари майже щороку палили українські села й міста. Сам Крим, незважаючи на географічне положення (південь!), не міг прогодувати свого населення. Від частих недородів (посуха) вмирали з голоду татарські сім'ї. Кочове тваринництво не рятувало від голодної смерти. Тому прості кочівники радо йшли в походи, а кримські хани допомагали тому противникові, який був слабшим [135]. Понад тридцятитисячне військо виставляли в XVI ст. кримські феодали [136]. Від 1450 до 1556 р. орда 86 разів нападала на Україну. В одному лише 1575 р. татари погнали в ясир 35 тис. бранців [137].

«За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть.
Коло шиї аркан в'ється
І по ногах ланцюг б'ється», —

розповідає одна з народних пісень — наших неписаних літописів.

НОҐАЇ

«Ногайська орда виникла на переломі XIV—XV ст. у наслідок розпаду Золотої Орди. Займала вона територію від Північного Прикаспію і Приуралля до Ками і від Волги до Іртиша. В середині XVI ст. Ногайська орда розпалася на: Велику Ногайську орду на схід од Волги, Малу Ногайську орду між Кабардою і Озовом і Алтиульську орду в басейні річки Емби», — такі дані про Ногайську орду подає Радянська енциклопедія історії України [138]. Замовчується, що 1566 р. російський гарнізон зайняв Астрахань і «князь» Ногайської орди Ізмаїл мусив визнати залежність од Москви. В Українській радянській енциклопедії: Велика ногайська орда 1557 р. добровільно прийняла російське підданство (К. 1962, т. X, с. 178). Діти й онуки ханів, які ворогували з Ізмаїлом, одкочували на чолі з Ками-мурзою з роду Шейдякових під Азак, де утворили орду Малі Ногаї. Вони визнали зверхність турецького султана й кримського хана та розселилися на північ од Перекопу, під Азаком і між Доном і Кубанню. До Малих Ногаїв утекло чимало мурз із Великої Ногайської орди. Тому що можливості кочування між Буго-Дніпровським лиманом і гирлом Дону були обмежені, ногайці постійно ворогували за пасовиська на Правобережжі з Білгородською ордою, а на Лівобережжі — з кримськими улусами [139]. Згодом (у першій половині XVII ст.) Малі Ногаї розпалися на Буджацьку, Едикчульську, Едиссанську та інші орди, які розселилися по причорноморських степах аж до Дунаю [140].

Кримські хани часто нацьковували одних мурз на інших, щоби грабувати сусідні кочовища. Ханські слуги забирали ногайських дружин собі в наложниці. Така наруга кримців спонукала ноґайців проситися під владу московського самодержця. Одначе надволзькі степи, де колись кочували їхні прадіди, вже захопили були калмики, які були готові до походу на Крим. Московія не вірила ногаям, тому що, як тільки кримський хан вирушав у похід, малі ноґаї, лакомі на здобич, негайно забували про непорозуміння та приєднувалися до кримців [141].

І кримські, і ногайські татари говорили зближеними говорами. Вони й назвали степову річку, яка впадала в Озівське море з півночі на самому початку Таганрізької затоки, Кальміюсом (тюрк. кил — волосина, міюс — ріг), адже вона вузька й тонка, неначе волосина, а кручена, як ріг [142].

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ

У XV ст. людські поселення на Правобережній Україні закінчувалися біля Кам'янця-Подільського, Брацлава, Канева й Черкас, а на Лівобережній — коло Чернігова й Путивля. Далі ген по Чорне й Озівське моря простягався безкраїй степ — Дике Поле, багатий на врожайні землі, високі трави, звірину, рибу й сіль. Французький мандрівник Блез де Віженер у книжці «La description du Royame de Pologne» («Опис Польського королівства»), виданій у Парижі 1573 р., писав:

«Україна — обіцяна земля, що її Бог обіцяв єврейському народові. Хто хоч раз побував на Україні, не може розлучитися з нею, бо вона притягає кожного, мов магнітом залізо. Українське небо сміється і вабить людину до себе. Всюди ростуть овочеві дерева й виноград. У старих дубах і буках рої бджіл і джмелів. Звірів у лісах і на полях так багато, що зубрів, диких коней і оленів убивають лише задля шкір. Диких кіз стріляють тисячами. На ріках повно бобрових гнізд. Птаства стільки, що навесні хлопці наповняють човни яйцями диких качок, гусей, журавлів і лебедів. Собак годують м'ясом і рибою. На Поділлі вистачить один раз виорати й засіяти зерном, двічі родить земля. В одному році можна збирати два або три врожаї» [143].

У ці багаті, хоч і небезпечні дикі поля здавен-давна тягнулися всі, хто не міг зносити гніт і рабство. Сюди кожної весни з Полісся, Волині й Білорусі вирушали «на уходи» ватаги, які поверталися пізно восени з кіньми, рогатою худобою та запасами риби, меду і шкір. Тому що замкове начальство часто відбирало левову частку здобичі, сміливіші зимували в степу. Бували випадки, що уходники нападали на татарських чабанів або грабували каравани турецьких чи литовських гінців до хана. Турецькі султани й візири не раз скаржилися польським королям на таких «розбійників» [144]. Насправді це були вільні люди, шукачі пригод, бурлаки, яких тюркські на-

роди називали «козаками»[145]. Половці називали козаками вартових, передових, нічних і денних[146]. Такими людьми були бродники й у якійсь мірі дружинники Буй-тура Всеволода зі «Слова о полку Ігоревім»: «під трубами повиті, під шоломами зелеліяні, кінцем спису годовані». Цим воїнам «усі путі відомі, яруги знайомі, вони ж самі скачуть, як ті сірі вовки в полі, шукаючи собі слави».

«Гуляючи по пустих, широких степах, де не було жодної стежки, ані сліду... ці очайдухи, добре знаючи переходи, їздили обережно, щоби не наскочити на татарську засідку. Не маючи вогню протягом одного-двох місяців, погризши раз на день твердий сухар і ще дещо, вони не дозволяли навіть іржати коням. Неначе дикі звірі, ховалися вони в тернистих корчах, завжди в умовленому місці. Деколи обсервували свої шляхи, гарцюючи по степу в різні напрямках. Удень орієнтувалися по сонцю та найменших горбовинах і могилах, а вночі — по зорях, вітрах і ріках. Вистеживши татарів, козаки нападали несподівано. Малі гурти розбивали й брали в неволю», [147] — писав давній польський історик Міхал Гліщинський.

Інший польський історик С. Грондський охарактеризував наших волелюбців так: «Ті з руського (українського; поляки до другої світової війни називали українців русинами, а українську мову — руською) народу, які не хотіли терпіти ярмо і владу місцевих панів і присвоювали собі право на свободу, ...основували нові колонії та, щоби відрізнятися від панських підданих, називали себе козаками»[148].

Перші згадки про українських (запорізьких) козаків датуються 1480-ми роками. Козаки започаткували розвиток рільництва в степовому краї, але через небезпеку татарських наскоків у їхньому господарстві переважало тваринництво. Часто вирушали вони в походи. В уставній грамоті великого литовського князя Олександра записано: «Козаки с верху Дніпра и с инних сторон ходять водою на низ далій...»[149].

У 1493 р. запорізькі козаки під проводом черкаського старости Богдана Глинського зруйнували Очаків — турецьку твердиню над гирлом Дніпра. Опісля її спалив також черкаський староста Остап Дашкевич. Він радив польсько-литовському урядові збудувати за порогами замки й тримати в них залогу.

У 1540-х роках за порогами існував кіш з гарнізоном, який мав у своєму розпорядженні гармати й човни. Тоді сильною твердинею на Дніпрі служив Томаківський острів [150]. Потім козацький центр побував на Великій Хортиці, Базавлуку, Томаківці, Микитиному Розі й Чортомлику. В 1553—1554 рр. на Малій Хортиці (на північ од Томаківки) український князь Дмитро Вишневецький збудував замок. Це дуже стривожило кримського хана, який вважав запорозькі землі своїми. Московський уряд, зі свого боку, не визнавав прав Литви на південноукраїнські землі й через свого посла пригадував великому князеві литовському, що Дніпро під Кримом Божий, а не королевий [151].

Захисту для Хортицької твердині Дмитро Вишневецький шукав найперше у великого князя литовського й короля польського Жигмонта-Августа. Потім у 1553 р. поїхав до Стамбулу й запропонував прийняти його в султанське підданство, захистити від татар, але не втручатися в його боротьбу з Кримом. Турки не захотіли стримувати своїх кримських васалів од походів на Україну. Щоби відбити татарам охоту до легкої здобичі, козаки Вишневецького в жовтні 1556 р. напали на твердиню Іслям-Кермен, здобули замок і вивезли звідтіль гармати на Хортицю. Розлючений кримський хан у січні 1557 р. обложив Малу Хортицю. 24-денна облога не вдалася, і татари повернули на Крим голіруч. Улітку того ж року твердиню Дмитра Вишневецького бльокували татари, турки й підвладні Стамбулові волохи. У коші не стало харчів, і князь мусив одступити до Черкас. Не отримавши від литовських князів допомоги, Дмитро Вишневецький наприкінці 1557 р. поїхав у Московщину і просив спільними литовсько-московськими силами знищити кримську орду. Уряд Івана Грозного погодився. Вишневецькому дали «в отчину» (дідичне володіння) місто Бєлов.

Уряд першого московського царя запропонував Литві «християнство от бесорменських рук ...боронити», запевняючи, що не має претенсії на литовські землі. У Вільнюсі побоялися, що за кримського васала вступиться турецький султан, і повірили московським обіцянкам.

У 1558 р. Вишневецький з московським військом дійшов до Перекопу. Коли він, отримавши з Москви харчі, готувався до походу на Козлов (теперішню Євпаторію), йому наказали передати командування над царськими військами дякові (керівникові «приказу») Ржев-

ському й воєводам Коб'якову і Шепотєву, «а с казаки оставити Данила Челкова да Юрья Булгакова, помисли государь собі хочеть своим дьяком промишляти, как ему милосердный Бог поможет».

Князь Вишневецький повернувся до Москви, царське військо й запорожці під командуванням Д. Адашева вийшли в «малих челнах» із Дніпра в море й шість тижнів тримали у страхові Крим. У 1559 р. «місяца февраля отпустилъ царь и великий князь своего воеводу Дмитрея Ивановича Вишневецкого на Донець и велел ему приходит на Кримския улусы, суди подимав, от Азова по Керчь и под иныя улусы».

«Того же году, місяца апріля прислал царю воевода его князь Дмитрей Иванович Вишневецкий кримских языков 14 человік и писал, что побил Крымцев на Яйдарі (над Айдаром — П. Л.) близко Азова, било их полтретьяста человік и хотіли ити под Казанскіе міста войною, и князь Дмитрей их побил на голову, а 26 живих взял и государю прислал, а 12 в вожи у себя оставил ...Да шел Мишка Черкашенин ко князю Дмитрею же и побил Крымцев вверх Донца Сиверского и 4 языков Крымских ко государю прислал...». Очевидно, донецькі козаки були на царській службі. Крім них у джерелах згадуються т. зв. злодійські загони, які діяли від ріки Береки до ріки Айдару, а переважно в межиріччі Дінця й Торця. Там вони нападали на послів, а деколи й на солеварів. У червні 1641 р. над Сіверським Дінцем й іншими запільними річками діяв отаман «черкашенин» Васька Копонь з підлитовської Полтави. Такі відділи нападали не тільки на дипломатів, які везли гроші й дарунки, а й на купців і чумаків, які приїздили на Торські промисли за сіллю.

У тому ж районі діяли ще й В. Рубаха та С. Забузький, що незабаром очолив Рубахівський загін і в листах до валуйського воєводи називав себе старшим отаманом. До царського уряду він ставився льояльно. Відбитих у татар полонених козаки відправили у Святогірський манастир. У 1642 р. загін пограбував кримського хана, а в 1644 р. — розбив кримських татарів на річці Береці. У 1646 р. Г. Торський набрав у Миргороді до 500 смільчаків і під Валуйками відібрав кримську скарбницю. Його загін у 1647 р. налічував до двох тисяч козаків [154].

Коли «воєвода» Вишневецький повернувся «з Дону»,

цар у лютому 1560 р. направив його з черкеськими князями Іваном Омащуком і Василем Сибоком, які жили тоді на царському дворі, з братією і попами до «кабартинських» черкесів і велів їх охрестити та «промишляти над кримським царем» [152].

Зневірений у надіях на Москву, Вишневецький повернувся 1561 р. на підлитовську Україну й зараз же зчепився з турками під Очаковом. У 1563 р. він утрутився у молдавську міжусобицю і, зраджений, потрапив до рук турків, які стратили його в Стамбулі.

Чи не післали Вишневецького з Москви до кавказьких (кабардинських) черкесів тому, що в офіційних актах Московської держави з другої половини XV до першої половини XVII ст. українців з-над Дніпра називали черкасами? Може, у Москві думали, що черкеси й черкаси — один або споріднені народи? Етнонім «черкаси» походить від однойменного міста над Дніпром, уперше згаданого в літописах у 80-х роках XIII ст. Можливо, якась купка кавказьких черкесів (самоназва — адеги), захоплена гуртом кочівників, і залишила своє ім'я майбутньому містові. Канівці оповідали, що великий литовський князь Ольґерд, здобувши Кафу, Перекоп і північнокавказьку область, вивіз п'ятигірських черкесів і поселив їх на території теперішніх Черкас [153]. Найімовірніше, назва «черкеси» походить од тюркських слів «чири киши» або «кисі» (залежно від діялекту), які означають «люди війська». Мабуть, у Черкасах утворився центр повстанців-козаків, які нищили татарів на Україні. Про наскоки місцевого населення на татарів згадує в 1245 р. італійський посол Пляно де Карпіні, який, їдучи до монголів, зупинявся в Києві. У XV ст. «людьми війська» називали також християнський народ адигечеркесів, які теж боролися з татарами [155].

Михайло Грушевський знайшов ще не зовсім ясні натяки на існування українських козаків у 1470-х роках [156]. Хоч козацький літописець Григорій Граб'янка (помер 1788 р.) записав, що «в року 1506 был первым гетьманом Прецлав Лянцкоронскій» [157], більшість істориків засновником Запорозької Січі вважає князя Дмитра Вишневецького. Етимологи виводять слово 'січ' од іменника 'засіка', що означає штучну перешкоду зі зрубаних дерев для захисту від ворогів. Невідомий автор «Історії Русів» уважав Січ пограничною заставою проти татарів, установленою польсько-литовським урядом із українського люду [158]. Справді, серед запорізьких ко-

заків значно переважали українці, уходники й утікачі з-під панщизняного ярма.

Називали запорожців ще й низовиками, тому що після поділу українських козаків за панування польського короля Стефана Баторія в 1578 р. на городових реєстрових, підлеглих Польській короні, й незалежних од неї низових за пороги «на Низ» утікали кріпаки й ті, які не потрапляли в реєстрові, тобто яких не записували до реєстру. Низовики формували невеликі гуртикурені, які початково були своєрідними земляцтвами. Всіх куренів було 38. Серед лівобережних куренів числився і Дінський (Донський) [159]. Мабуть, до нього вписували козаків з-над Дону або Сіверського Дінця (ще один доказ присутности українців над Доном чи Сіверським Дінцем у XVI ст.!).

Притулок на Січі знаходили також одчайдухи ще 20 національностей: білоруси, литовці, москалі, а навіть німці, татари, угорці, іспанці, євреї, волохи, грузини й вірмени [160]. У початковій стадії існування братства всі козаки були нежонаті, тому що «козакові треба воювати, а не біля жінки припадати». У цьому військовому товаристві стосунки між окремими членами реґулювалися військовим правом [161]. Усі козаки творили одну неподільну громаду, й різниці між ними не було жодної [162]. Все у війську було спільною власністю коша або принаймні куреня [163]. Запорозька громада доходила до певного ідеалу, не відомого в попередній історії. Принцип рівности панував усюди: під час загальних зборів, при розподілі майна й у приватному житті [164]. На Запоріжжі доволі довго не було та й не могло бути клясового розшарування [165]. У суспільній організації запорізьке козацтво втілило ідею демократизму, закладену ще в давньому вічевому ладі [166]. Недарма Карл Маркс назвав Запорізьку Січ християнською республікою [167], а видатний російський демократ Олександер Герцен — подиву гідним явищем плебеїв-витязів, лицарів-мужиків [168].

Микола Костомаров бачив у Січі своєрідне військово-монаше братство, якого моральними вимогами були: простота життя, готовність до небезпек, побожність, цнота, досконале побратимство. Якби не військові походи, січові братчики жили б, як ченці [169].

Запорожці над усе цінували свободу. «Козаки й свобода — синоніми», — писав О. Герцен [170]. Із Січі волелюбний дух розливався по всій Україні [171], а після її

зруйнування козацькі

«Високії ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять».

(Т. Шевченко. Іван Підкова)

ЗЕМЛІ ВОЛЬНОСТЕЙ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

На Лівобережжі землі запорізьких козаків простягалися в XV—XVII ст. до самого Дону. На це вказував ще універсал польського короля Стефана Баторія, що його читали в 1768 р. на розводі Війська Запорізького в присутності полковника Ковпака. У цьому універсалі мовилося про межі Вольностей Війська Запорізького, які на півночі проходили тоді (у другій половині XVI ст.) «**з вершини річки Орелі на вершину Кальміюсу, а звідтіля на гирло ріки Дону,** яких урочища й омивають запорізькі володіння»[172]. Цю грамоту, видану Стефаном Баторієм 15 серпня 1576 р. кошовому отаманові Павлюку для козаків за їхні лицарські «відважні служби», за те, що «вхід у Польщу й Україну заступили, всі незліченні сили й нечайні на нарід християнський наскоки грудьми своїми зупинили», підтвердив гетьман Богдан Хмельницький в універсалі, оголошеному на прохання кошового Дем'яна Барабаша в Білій Церкві 15 січня 1655 р. У ньому границі вольностей запорізьких козаків на Лівобережжі визначено більш-менш точно: «**від Самарських земель через степ до самої ріки Дону, де ще до гетьмана козацького Предслава Лянцкоронського козаки запорізькі свої зимівники мали, й те все щоб непорушно навіки при козаках запорізьких лишилося**»[173]. Отже, запорізькі козаки зимували над Доном уже на початку XVI ст., адже ж хмільницький староста Предслав Ляндкоронський очолював походи козаків на Акерман у 1516 р. й на Очаків у 1528 р. Помер він 1531 р.[174]

У найширших межах землі вольностей запорізьких козаків займали на Лівобережжі східню частину теперішніх Дніпропетровської та Запорізької (на північ од ріки Токмак і на схід од Берди) областей, майже всю

Донецьку, Луганську на південь од Сіверського Дінця та вклинювалися в південно-західню частину Ростовської области Російської Федерації. До 1889 р. ця територія належала до Катеринославської губернії. Самі запорожці вважали границею своїх вольностей на сході річки Чабур, Єю та Кубань. У межах колишньої Кубанської области вони жили осіло в збудованих ними шишах, тобто куренях (будівлях із жердин і хмизу). Їхнє перебування на цій території підтверджує указ імператриці Єлизавети Петрівни від 11 липня 1745 р.[175]

Запорізькі козаки вважали Самару своєю рікою, жили на Сіверському Дінці, селилися над Кальміюсом і Міюсом. У наслідок пересування ногайських кочовищ у Північному Приозів'ї визначити південні межі посілостей неможливо. Крім того, татари заганялися на північ аж до Самари, де на них нападали «черкесці, канівці, кияни»[176].

Про козаків над Сіверським Дінцем доносив у 1546 р. путивльський воєвода великому московському князеві Іванові IV: «Нині, государю, козаків у полі так багато: і черкасців, і киян, і твоїх государевих; вийшли, государю, в Поле з усіх україн» (тобто країв-земель)[177].

Тоді ж українські козаки коло Святих гір і вище та нижче від них заводили в лісах зимівники для своїх коней. Тут будували вони струги (старовинні річкові веслові або вітрильні дерев'яні човни). «Черкаси» й севрюки (вихідці зі Сіверської землі) почали розставляти зимівники цілими товариствами понад Сіверським Дінцем і таким чином звели впоперек страшного Поля чатовий ланцюг проти кримців[178].

Над Дінцем запорізькі козаки створювали опорні пункти. Сюди в 1570 р. козакам та їхнім отаманам віз грамоту Івана Грозного Іван Новосольцев, московський гонець до султана Селіма II[179].

Про ще одну московську грамоту й «речь» (послання) «запорожским черкасам» у якійсь станиці над Дінцем, тільки вже від Бориса Годунова, згадує російський історик С. Соловйов: «Як з'їдуться запорожці, отамани й молодці, царський гонець мав передати від царя поклін і подати грамоту, щоби вони пропустили його й кримських гінців та не чіплялися нікого. За це цар обіцяв запорожцям прислати на Донець грошову винагороду за службу (по-російськи «жалованье»)».

У квітні 1589 р. царський уряд для розвідки про хана вислав на Донець і Оскіл Атанасія Зинов'єва, якому

наказали послати гінця до запорізького отамана Матвія та дізнатися через нього, чи отаман оберігає станичників, сторожу, путивльських козаків і государевих севрюків (Путивль у 1356 р. захопили були литовці, а в 1500—1608 рр. він належав до Московської держави. Севрюки — сіверські українці), які стоять на Дінці, чи пропускає кримських гінців, чи буде він щирим до государя й чи захищатиме государеві діла. Отаман відповів схвально, а цар, дізнавшися про козацькі злидні, наказав послати запорожцям борошна, толокна й сто карбованців для розподілу серед 620 товаришів, а крім того, подарунки отаманам [180].

По донецьких степових річках спускалися запорожці в Озівське море, коли не могли непомітно прокрастися попри Кара-Кермен (колишня литовська фортеця Дашів). На цю твердиню ходили «чубаті слов'яни» ще в 1490 р. У 1502—1503 рр. поблизу Тягинського перевозу над Дніпром зустріли вони татарський загін і розбили його [181]. Пізніше, коли Кара-Керменом оволоділи турки, які перейменували його на Очаків, козакам було дуже важко виплисти в Чорне море. Треба було підніматися Дніпром угору до місця, де в Славутич упадає Самара. Далі козаки плили по Самарі та її допливу Вовчі Води. З тієї річки вони перетягували свої чайки (довбані човни з вітрилами й веслами) волоком до Кальміюсу чи Міюсу та через Керченську протоку випливали у Чорне море [182].

Це був так званий Солоний шлях. Уздовж нього козаки будували зимівники, своєрідні постої, де зупинялися, варили страву й пересиджували негоду.

Поверталися з Чорного моря запорожці Донським лиманом (так Г. де Боплян називав Озівське море). Вони пропливали протоку між Таманем і Керчем і пливли до Міюсу. Цією річкою піднімалися проти течії до місця, де вже неможливо було плисти чайками. Звідтіль перетягали чайки на Точиводу (Вовчі Води), а далі Самарою та Дніпром добиралися до «матері-Січі» [183].

Біля самого гирла Кальміюсу над Озівським морем десь близько 1500 р. виник запорізький зимівник Домаха (у деяких джерелах — Адомаха [184]). Там мала бути балка, у якій утворилося озеро, назване іменем козачки Домки. Дотепер у Маріюполі, як найменували місто, що будувалося на околиці козацького зимівника в 1780-х роках, є вулиця Домаха [185]. Етимолог Є. Отін пояснює, що цю назву надали їй рибалки, козаки й селяни, які

будували в захищених од вітрів ярах і байраках землянки «домахи» [186]. Чомусь дослідники забули про козацьку шаблю «домаху», виготовлену з дамаської криці. З бігом часу тут постав запорізький постій для «промисловців», які ходили на Бердянське озеро по сіль. Дивно, чому в науковій літературі не називають їх по-народньому «чумаки». Вони ж і козаки, які ловили в Озівському морі рибу, ховалися в Домасі від кримських і ноґайських татарів.

Уперше в цих місцях згадано запорізькі поселення в універсалі Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. На початку XVII ст. січовики жили в зимівниках також уздовж річки Бахмутки. Деякі з них були на московській службі й охороняли границі царської держави на лівому березі Лугані в теперішньому Кам'янобрідському районі міста Луганська й у селищі Вергунці (тепер Жовтневий район того ж міста). Сюди ж, у лівобережні степи, втікали від панщизняного гніту селяни з Польського королівства й закріпачувані «мужики» з Московського царства ще наприкінці XVI ст.

Українські селяни й козаки із Середньої Наддніпрянщини та Чернігово-Сіверської землі заселили також пониззя Дону, а запорожці в 1569 р. заклали «городок» Черкаськ (теперішня станиця Старочеркаськ у Ростовській області) [187].

ТАТАРСЬКІ САКМИ Й КОЗАЦЬКІ СТОРОЖІ

Кримські й ногайські татари в XVI й на початку XVII ст. протоптали по Дикому Полю сакми (по-татарському — шляхи), якими ходили вони на Лівобережну Україну й південно-московські землі. Ще незаселений степ перетинали Муравський, Ізюмський і Кальміюський та інші менш важливі шляхи, які доходили до Тули. Ними ординці везли до Криму награбоване добро й гнали в ясир на невільничі ринки дорослих і дітей.

Муравський шлях починався в кримському степу й вів по межиріччі Дніпрового й Донського водозборів од Перекопу до Тули, не перетинаючи жодної річки. Він обминав джерела Молочних Вод, ішов по річці Бику й далі поміж Вовчими Водами й Торцем по західніх окраїнах Донецького краю. Коли наприкінці XVII ст. почалися заселення степів, татари уникали цієї сакми. Нею користувалися тоді лише запорізькі козаки та посоль-

ські й купецькі каравани, направлені в Крим і з Криму «на тихі води... у мир хрещений» [188].

Від Муравського шляху відділялися Ізюмський і Кальміюський [189]. Кальміюська наїжджена дорога вела вздовж узбережжя Озівського моря і перетинала Кальміюс і Сіверський Донець недалеко від місця, де в нього впадає річка Борова [190]. Чи не в Нижніх і Верхніх Дуванках теперішнього Сватівського району Луганської области ділили татари здобич, адже ж 'дуван' по-татарському — 'дільба'? [191] Далі Кальміюська сакма проходила через теперішній Ізюмський район, а на Курщині біля міста Лівни з'єднувалася з Муравським шляхом [192].

Ізюмський шлях, як віднога Муравського, починався на захід од міста Осколу й вів по території сучасних Харківської та Білгородської областей. Таким же відгалуженням Муравського шляху була Кончаківська сакма по затертих століттями слідах половецького хана. В одному тільки 1615 р. по тих шляхах тричі вирушали татари на лівобережні села і міста. У 1639 р. орда спустошила місцевості по Муравському і Кальміюському шляхах, а в 1646 р. промчалася по Муравській сакмі.

Над самим правим берегом Сіверського Дінця за 11 км на південь од місця, де впадає до нього Оскіл, стоїть Святогірський манастир. Тут за панування Івана Грозного в 1571 р. несла службу п'ята («Святогірська») сторожа. Сторчова скеля з півночі й глухе крейдяне гірське пасмо з польової сторони не допускали сюди непрошених гостей. Сюди втікали з невільничих ринків українські й інші полонені. Літописи згадують Святі гори в першій половині XVI ст. В офіційних документах манастир згадується в 1624 р., коли гори над манастирськими печерами служили орієнтаційним пунктом для сторожі границь Московської держави, які в ті часи проходили по українському лісостепу й північних окраїнах українського степу. Цар, перебуваючи в Білгороді, подарував ігуменові Святогірського манастиря Симонові з братією грамоту на землю довкола манастиря. Ченці прийшли з українських земель. Це був найдалі на південь висунутий пост, озброєний гарматами. Варту в XVII ст. несли білгородці, чугуївці й валуйчани [193].

Академік Д. Багалій та інший історик Слобідської України А. Слюсарський уважають, що у святогірських печерах монахи жили ще перед татарською навалою. За переданням, печери викопали ченці Києво-Печерської

лаври, які втекли у Святі гори після зруйнування Києва ордами Батия. На майданчику крейдяного стрімчака дотепер стоять руїни тридільної Миколаївської церкви, збудованої у харківсько-ізюмському стилі української архітектури. Сама фортеця згоріла під час татарського нападу в 1679 р.

У 1698 р. почалося будівництво манастирського Успенського храму. Сам манастир ліквідувала «освічена» цариця Катерина «Велика». За переказами, вона приїздила сюди й купалася в озері на протилежному березі Сіверського Дінця. Їй сподобалася джерельна вода в озері, й вона назвала його Банним. Таке саме ймення надано було поселенню біля Святогірської дачі, яку цариця подарувала «світлійшому князю» Потьомкіну [194]. На манастирських маєтках тоді працювали маяцькі та торські поселенці [195]. Відновлено манастир щойно 1844 р. Опісля 1851 р. збудовано Покровську церкву з дзвіницею. 21 жовтня 1922 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет перетворив манастирські споруди в Перший уседонецький будинок відпочинку ім. Артема [196].

П'ята Святогірська сторожа охороняла землі «направо вгору по Дінцю до впадіння у нього річки Осколу верст (1 верста = 1066,8 м) із десять і наліво вниз по Дінцю до гирла Тору верст із тридцять». Шоста Бахмутська сторожа, зародок пізнішого міста, стояла над гирлом Чорного Жеребця і пильнувала направо вгору по Дінцю до впадіння в нього річки Борової. Назва оселі може походити від турецького ймення Махмут (Махмет або Магомет) або тюркського слова 'бахмат' — низькорослий степовий кінь. Цікаво, що в однойменну річку Бахмут впадає зліва Жеребець. У селі Васютівці Артемівського району цю річку називають Бахматкою. Ординський хан Махмут, згідно зі Псковським літописом, ходив у 1477 р. на великого князя московського Івана Василевича. Василь Василевич ходив на іншого ординського «окаянного царя Махмета» [197]. Над Бахмуткою наприкінці XVII ст. торський козак знайшов поклади солі й заснував слобідку.

Сьома сторожа стояла над річкою Айдаром (тюрк. ай — білий, дар — річка), лівим допливом Сіверського Дінця. У 1598—1600 рр. нею командував вищий чиновник із бояр «окольничий» Богдан Якович Бельський, під наглядом якого будували над Дінцем недалеко від Святих гір місто Цареборисів (на честь царя

Бориса Годунова, пізніше — слобода Царeборисівка на Ізюмщині (тепер — село Червоний Оскіл). Тому що сюди не нападали татари, Айдарська сторожа швидко опустіла, а її околицю наприкінці XVII ст. освоїли полтавські й чернігівські селяни. Вони ж назвали в 1686 р. свою оселю Старобільськом [198].

У межиріччі Айдару й Білої під час існування сьомої сторожі виник Білолуцьк (річка Біла, впадаючи в Айдар, творить вигин — лук). У 1643 р. на нього напали татари. Місто вони спалили, а людей побили й погнали в ясир. Нове поселення такої самої назви було засновано на правому березі Айдару, там, де в нього впадає річка Біла. Нижче за течією Айдару вкраїнські й московські селяни, які втікали в доріччя Сіверського Дінця, заклали Закам'янку (тепер селище міського типу Новопсков), Закітну й Іванівську Луку [199].

Над Дінцем в урочищі Макарів Яр (тепер — село Пархоменко Луганської області) козацька сторожа обсервувала територію над самою річкою. Неподалік у Тертишному байраці та Скелеватому Яру поселилися запорожці. Вони сторожували границю Московської держави у 1645—1647 рр. у Черкаському Броді (1764 р. перейменованому на Черкаськ, а 1961 р. — на Зимогір'я. Саме ж слово 'черкаський' підтверджувало його українське походження!). Один зі сторожових постів був розташований на лівому березі Лугані, на території сучасного Жовтневого району міста Луганська. Над Луганчиком в урочищі Шовковий Протік у ті часи селилася зі сім'ями й челяддю в зимівниках і хуторах козацька старшина [200].

Далі на схід над Сіверським Дінцем у 1620 р. закладено запорізькі охоронні пікети в Суходолі й Макаровім Яру (Луганська область). Через Красний Кут (тепер селище на автомобільній дорозі між Красним Лучем і Дебальцевим) проходив таємний козацький шлях із Запоріжжя на Дін. У Чернухиному й Красному Куті січовики мали склад харчів і зброї [201].

Для спостереження за рухом татарів запорожці використовували могили. Вони залягали в заглибинах або просто в траві й стежили, чи не хитається десь у степу трава й чи не злітається там гайвороння. Як тільки сторожа запримітила, що колишеться тирса й крячуть ворони, негайно запалювала на вежах діжки зі смолою і таким способом сповіщала сусідні чати, що підкрадається орда. Одна сторожа передавала світовий сигнал дру-

гій, ця — третій, і тривога доходила до коша. Один із таких сторожових курганів піднімався над Дінцем біля Макарового Яру. Вартові, напевно, перебували в Тертишному байраці або в Скелеватому Яру [202].

З тих тривожних століть походить Савур-Могила на шляху до Озова. Її могли висипати на природній горбині на честь хороброго й грізного в бою козака Савура, інакше Сави чи Савки. Він, мабуть, стояв на чатах біля вежі й запізно помітив татарів, які підкралися до козацької сторожі. Козаки не встигли запалити діжок. Відважний січовик вступив у нерівний бій. Побратими довго не підпускали непрошених гостей до вежі. Щоби повідомити сусідні чати про татарську небезпеку, козак Харциз обілляв себе і підпалив. Коли полум'я обійняло сміливця, друзі почали відступати. Татари оточили Савура, та він не здався, а відбивався, поки бусурмани не накинули на нього аркан. Вони стягнули Савура з коня і посікли шаблями. Тільки він почав холонути, як навкруги загуло. На місці бою виріс горбок. Рідна земля піднялася, щоб видно було живе полум'я. Гул і світло почули й побачили побратими на Січі. Запорожці примчали під горбовину й поховали на ній Саву-Савура. За козацьким звичаєм вони шапками висипали січовому товаришеві могилу.

Козацькі літописи не записали цієї легенди. Її розповідали діди внукам, і так вона дійшла до наших часів. Якийсь кобзар уклав пісню про іншого хороброго козака Супруна, який «зібрав військо славне запорізьке та й пішов орду бити». На Савур-Могилі, над якою «сивий орел пролітає», віддав Супрун Богові душу, тому що з тієї могили видно всю Україну.

Там помер і герой думи про втечу трьох братів із города Озова. Коли старші брати на конях залишили наймолодшого, пішого піхотинця «на сире коріння, на біле каміння ноги пробивати», він на Савур-Могилу «ізбігає, головку склоняє і смерті бажає...». Там і спочив, покинутий братами, вічним сном.

Подібно, як Савур, мав загинути на високій могилі біля села Архангельська сучасного Ясинуватського району Донецької області козак Архангел. На тій могилі, висипаній на вододілі Дніпровського й Донецького доріч, до революцій 1917 р. стояла дубова вежа-тринога, на якій несли службу січовики. На схід і захід од цієї могили на відстані 10-12 км вздовж хребта Донецького кряжу височіли інші могили. Чимало з них уже розко-

пали. В одній 1936 р. знайшли тлінні останки багатого козака зі зброєю. Того ж року розкопано ще два козацькі поховання: один козак лежав, накритий червоною китайкою, без домовини, а другий — у дубовому гробі, зробленому без жодного цвяха. Коли відкрили труну, побачили козака в червоних шараварах і синьому жупані, підперезаному зеленим поясом. Лежав лицем донизу, а за поясом мав горобчик горілки, запечатаний сургучем [203].

ДОНСЬКІ КОЗАКИ

«У Росії, — пише російський «буржуазний історик ліберального напрямку» [204] Соловйов, — козаками називали бездомних людей, які не мали ні власної землі, ні власної господарки, ні власного тягла. На прожиток вони заробляли собі працею на чужих полях. Між ними було багато таких, які не хотіли працювати на чужих людей і воліли жити дозвільно й розгульно в степах і поза границями Російської держави».

У російських літописах найперше згадуються рязанські козаки. За панування великого князя московського Василія III Івановича (1505—1533) вони захищали Рязанщину від нападів степовиків, переважно від «злих розбійників»: татарських загонів, озівських і білгородських козаків [205].

Щоб мати повніше уявлення про донських козаків, загляньмо ще в «Історію Російської держави» М. Карамзіна: «Найбільшим пострахом для варварів і захистом для Росії між Озівським і Каспійським морями стала войовнича республіка, що складалася з людей, які говорили нашою (російською. — П. Л.) мовою, сповідували нашу [православну] віру, а з обличчя представляли суміш европейських із азійськими рисами, людей, невтомних у боях, природних вершників і наїзників, деколи впертих, сварливих, хижих, але які стерли свої провини завзятими й хоробрими вчинками. Протягом XVI ст. вони жахали мандрівників у харківських і воронізьких пустелях, поблизу Дону, грабували московських купців на дорозі до Озова й Кафи; хапали людей, що їх посилали наші воєводи в степи розвідувати про татарів чи ногаїв, і нападали на окраїни. Їхнє походження не вельми шляхетне: вони вважалися російськими втікачами, шукали дикої волі й здобичі в опустілих улусах

Батиєвої орди і, де здавна вів торговельний шлях з Азії до Европи, закріпилися в нинішній своїй області, взяли місто Ахась, назвали його Черкаським, або козацьким (адже ж обидва слова означають те саме; доставали собі жінок із землі Черкаської і могли цими подружжями передавати дітям дещо азійське в зовнішньому вигляді). Отець Усаннов жалівся на них султанові, государеві землі Озівської, що козаки гидують залежністю від магометанського царства й признають владу Росії. В 1549 р. їхній вождь Саріязнан, називаючися підданим Івана, будував фортеці на Дону. Вони заволоділи рікою до самого гирла, вимагали данини з Озова, воювали з ногаями й Астраханню, Тавридою та турками, зобов'язуючися далі служити пильною сторожею для Росії» [206].

Безперечно, консервативний монархіст Карамзін з погордою дивився на народні маси й писав історію з дворянських позицій. Не викликає сумніву, що рязанські козаки знали місця над Доном, де вони поселялися уже в середині XVI ст. й наганяли страху ногайській і озівській ордам, але ж вони опанували тоді лише середню течію Дону. На Тавриду (Крим) й турецькі володіння ходили в XVI ст. козаки запорізькі. Може, дехто з донських козаків і привіз із Підкавказзя дружину-черкеску, але про це ні словом не обмовився Соловйов. Цей вчений називає «черкашенінами» й черкаськими козаками «малоросіян», тобто українців. Наприклад:

1) 1549 р. ногайський князь Юсуф писав до Москви: ...6 путивльських козаків веснувало на Дінці. Потім на дорозі до Путивля на Муравському шляху «зустрілося з ними 90 черкаських [малоросійських] козаків, [які] взяли їх зі собою, і кримського гінця пограбували» [207];

2) при від'їзді посла Новосильцева до Константинополя через Рильськ цар велів послати проводжати його до донських зимівників Мишку **Черкашенина** (тобто **малоросійського козака**) [208];

3) прислав цар турецький до кримського царя чауша й написав: «Навіщо ти стратив сина Мишка Черкашенка. Тепер у мене донські козаки за Мишкового сина Озів узяли...» [209].

Соловйов слушно вважає, що зі всіх волостей Великого Московського князівства татари найбільше тривожили Рязанську землю. Тому Василій Іванович використовував рязанських козаків для боротьби проти кочівників і застепових народів. Мусульманський світ із про-

тилежної сторони виставляв проти московських рязанських козаків своїх озівських і білгородських козаків. Озівських літописці називали розбійниками, а татари вважали своїх козаків третім, найнижчим, відділом війська. Василій Іванович вимагав од султана, щоб заборонив озівським і білгородським козакам допомагати Литві [210].

Між озівськими турецькими й донськими московськопідданими козаками панувала постійна ворожнеча. Зрозуміло, що озівські турецькі козаки — залога підвладної султанові твердині — були місцевими татарами. Серед донських козаків Соловйов, крім рязанських, згадує також севрюків (севруків): «На Дін ішли й севруки, жителі «Северной» України, які подібно до рязанців здавна славилися своєю відвагою».

Далі російський історик наводить уривок із донесення ногайського хана Юсуфа: «Наші люди ходили до Москви з торгом, і, як ішли назад, ваші козаки й севруки, які на Дону стоять, їх побили...» [211].

На Дін утекла частина січовиків у 1578 р., коли польський король Стефан Баторій домовився з кримським ханом вигнати низовиків з-над Дніпра. Хан мав ударити на Січ з півдня, а польські війська — з півночі [212]. Коли в 1581 р. той самий Баторій кинув свої сили на Псков, його боронили донські козаки під проводом старшого Миська, колишнього королівського підданого родом із Черкас [213].

Селяни «изо всіх украин», тобто сторін, країв, замешканих українським людом, передусім Чернігово-Сіверської землі, зайнятої Московською державою в першій половині (властиво, на початку) XVI ст., обсідали вільні землі над Доном і Дінцем майже до на той час турецького Озова. В одних місцевостях переважали українці, в інших, здебільшого східніших, вони поселялися серед москалів. Деякі джерела свідчать, що в 1638 р. над Доном жило близько 10 тис. «черкас» (українців) [214].

Після придушення селянських повстань під проводом Івана Сулими (в серпні 1635), Павлюка (1637) й Острянина (Остряниці) (1638) багато козаків, селян і міщан утекло від помсти польської шляхти на землі, що належали Московській державі. Вони поселилися над горішнім Дінцем та іншими річками, а «тисячи дві» пішли на Дін. Є відомості про перехід у донське доріччя цілих груп українців-переселенців із Чугуєва, Усереда, Корочі,

Білгорода, Рильська, Воронежа, Ромна, Гадяча, Лубень, Олешні, Миргорода, Чигирина й Боровця[215].

Донські козаки в XVI—XVII ст. нападали на ногайських і озівських татарів. У вільний од походів час вони рибалили, годували худобу й добували сіль. Царська грамота з 1534 р. розрізняла «низових» заможних козаків (чи не січових низовиків?) над долішньою течією Дону й бідну сірому над горішнім Доном і його доплинами. Мабуть, на початках козаччини не було значної різниці між запорізькими й донськими козаками, тому російські історики, виходячи з великодержавницьких позицій, визначають пониззя Дону власністю донських козаків, підданців великих князів, а пізніше — царів у Москві.

Хоперським і медведівським козакам, які поселилися на теперішній російській етнічній території, було заборонено працювати на ріллі. Згадана грамота наказувала, якщо вони будуть орати й сіяти, «бити їх до смерти, щоб не розгойдувалися». Вони мали ходити в походи. Мабуть, під впливом цих «верхових» козаків-неселян з бігом часу й на пониззі їхні побратими по походах почали здавати землю втікачам з-під поміщицького гніту, перетворюючи їх у своїх (уже козацько-старшинських) кріпаків[216].

До кінця XVII ст. донські козаки користувалися автономією. Вони вибирали собі суддів, отамана, двох осавулів (адміністративно-військових урядників) і дяка (діловода). Похідний отаман під час військових операцій володів необмеженими повноваженнями. Царі намагалися тримати донських козаків у послусі, але гультяйство або не виконувало царських наказів, або виконувало наполовину. Роз'їжджаючи по Волзі, воно деколи грабувало царські кораблі й било людей, інколи нападало на перських і бухарських купців. Щоби приборкати сваволю, цар направляв проти них воєвод з військом.

Московський уряд у міру потреби переселяв донських козаків на колонізовані окраїни своєї держави: на Підкавказзя і в Сибір, завойований «буйним» донським отаманом Германом Тимофійовичем Єрмаком і його чотирма товаришами. Перед очолюваними ними загонами тремтіли «невірні» (нехрещені; що не вірували в Христа). З кличем «З нами Бог!» козаки Єрмака утвердили панування Московії від Кам'яного (Уральського) хребта до Обі й Тоболу. 26 жовтня 1581 р. Єрмак

увійшов в Іскер або Сибір на березі Іртиша й полонив царевича сибірських татар Магметкула. До Москви поїхали Єрмакові посли бити чолом Іванові Грозному царством Сибірським, дорогоцінними соболями, чорними лисицями й бобрами. Москва веселилася: «Нове царство послав Бог Росії!» — раділи у дворі й на Красній площі [217].

Восени 1607 р. над Дін утік Іван Ісайович Болотников, керівник великого антипоміщицького повстання 1606 р. в Путивлі й на підмосковських землях. За свідченням сучасника, у 1607 р. до війська разом із козаками Ілейки Муромця «придоша из порогов черкасы» [218]. Докладніших відомостей про участь запорожців у війську І. Болотникова не збереглося [219].

Донських козаків зближувала із запорізькими черкасами домовленість. «Якщо на Дін або Запоріжжя очікується прихід багатьох людей, то запорізьким козакам помагати нам, а нам, донським козакам, помагати черкасам», — казали донці [220].

1589 р. запорожці напали на Озів, спалили передмістя, узяли в полон 300 мешканців і побили кількох бухарських купців [221]. Тільки в 1620-х роках почалися спільні запорізько-донські походи на бусурманів: у 1622 р. біля Трапезунду з'явилося 500 донців і 70 запорожців [222]. 24 липня 1624 р. запорожці й донці підпливли під Стамбул [223].

У 1637 р. об'єднані запорізько-донські сили взяли фортецю Озів [224]. Козаки, що з'явилися зненацька, почали облогу 24 квітня. Після шістьох тижнів вони в одному місці проломили мур і проникли у твердиню, з якої звільнили 2000 бранців. За тогочасними підрахунками, над Доном зібралося 4000 запорожців [225]. Два роки фортеця була в козацьких руках. Лише восени 1639 р. голод змусив багатьох козаків покинути місто. Коли ж у 1641 р. на Озів рушило турецьке військо, на допомогу обложеним прийшло із Запоріжжя і з-над Дону 4—6 тисяч козаків. Попри величезну перевагу (100—240 тис. війська), турки після 14-тижневої облоги відступили з-під Озова [226].

Навесні 1642 р. царський уряд, щоб уникнути війни з Портою, змусив козаків покинути фортецю, а в жовтні 1644 р. запорожці на 30 чайках разом з донцями знову вдарили на Озівську твердиню [227]. Як розказував у Москві донський козак Т. Іванов, коли Богдан Хмельницький прибув у грудні 1647 р. на Січ, «черкаси запорізькі зби-

ралися на ляхів і прислали на Дін [післанців, щоб набирати] у військо... людей»[228]. Чи не по січовиків, які могли тоді перебувати над Доном, послали з коша побратими, що готувалися у похід на шляхту?

Своїми походами січовики завжди хоча б трохи ослаблювали напади кримських та інших татарських орд на християнські землі[229].

ХМЕЛЬНИЧЧИНА

Походи запорожців на Крим і підлеглу Порті Молдавію розгнівали турецького султана, й він почав вимагати, щоби польський король приборкав підданих йому козаків (Січ була ж на території Литовсько-Польського королівства). Зі страху перед могутньою Туреччиною король Жигмонт-Август запропонував запорожцям покинути Низ і служити Речі Посполитій у спеціяльному реєстровому війську. 1572 р. зорганізовано перший загін. Спочатку спроби підкорити волелюбних одчайдухів були безуспішними. Лише Стефанові Баторієві вдалося поділити козаччину на упривілейованих реєстрових козаків і низовиків, які формувалися з безправної черні, втікачів з-під панщизняного ярма.

Взагалі ж польські пани ніколи не визнавали козаків лицарями. У 1617 р. польський гетьман Станіслав Жолкевський охарактеризував українське козацтво як селянство, не прихильне польському шляхетському народові за своєю природою, а магнат Збаразький писав: «Сила козаків небезпечна не тільки самою численністю тих розбійників, а й великим авторитетом їхніх злочинів і явною або скритою приязню до них населення мало не всієї Київської землі й Беларусі»[230].

Польських шляхтичів налякали козацько-селянські повстання у 1591—1593 рр. під проводом гетьмана реєстрових козаків Криштофа Косинського й у 1595 р. також на Волині, Київщині й Поліссі під керівництвом запорізько-повстанського гетьмана Северина Наливайка й отамана реєстрових козаків Григорія Лободи. Жолкевський заморив обложених голодом і безвіддям, а коли вони піддалися, повіривши в запевнення польського командування, що подарує їм життя, польські жовніри так немилосердно посікли повстанців, що за милю й далі труп лежав на трупі[231].

У першій чверті XVII ст. польський уряд не раз про-

сив у козаків допомоги проти татарів і турків, адже ж, за висловом австрійського дипломата Еріха Лясоти (бл. 1550—1616), Запорізька Січ була лицарським товариством хоробрих і готових до чину молодців, які ще з юности вправлялися у герцях і добре знали бусурман. З ними зустрічалися козаки майже щодня [232].

Узимку 1609—1610 р. козацький корпус численністю 30 000 шабель підбив Сіверщину й узяв Чернігів, Новгород-Сіверський та інші замки [233]. Всі ці сіверські землі й Смоленськ закріпив за Польщею Довлинський договір. У межах Московії залишилися Путивль, Лебедин і верхоріччя Ворскли [234].

6500 козаків загинуло й померло від ран і хвороб під Хотином у 1621 р., рятуючи Польщу від 100-тисячної турецької армії, яку вів сам султан Осман II. За ці всі послуги шляхетській «отчизні» королівський уряд скоротив реєстр до 5000 козаків і вимагав, щоби герої Хотинської битви повернулися на панські маєтки. Нові утиски спричинили нові повстання: 1630 р. — Тараса Федоровича (Трясила), а в 1637—1638 рр. — Павла Павлюка та Якова Остряниці. Як і попередні козацько-селянські війни, повстання у 1630-х роках закінчилися поразкою. Лише Богдан Хмельницький у 1648 р. вигнав шляхту з України й заявив королівським послам: «...Витягну з лядської неволі весь нарід український... За границю не піду. Досить нам достатку на нашій землі по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, виріжу й там можних панів, княжат і князів. А як будуть за Віслою брязкати зброєю, знайду їх і там. Не стане нога жодного князя і шляхтянки на Україні, а як котрийсь захоче нашого хліба, хай буде послушний Запорізькому Війську!» [235].

Богдан Хмельницький створив гетьманську державу зі столицею в Чигирині. У 1650 р. вона простяглася на захід по Горинь і Дністер до місця, де в нього впадає річка Єгорлик, на північ — по Прип'ять, Десну й Сейм. На сході границя гетьманської України пролягала по доріччі того ж Сейму, Ворскли й Сули, на півдні — від гирла Єгорлика до верхів'я Інгула й Інгульця. Гетьманові підпорядковувались автономна Запорізька Січ і землі над Дніпром [236]. Також землі вольностей запорізьких не були ні татарськими, ні царськими, а січовими, отже, належали українському народові. Біда тільки в тому, що запорожці не визначили точно своїх границь.

Недовго втішалися козаки й селяни волею, здобутою

ціною крови. Наприкінці червня й на початку липня 1651 р., в наслідок зради кримського хана, під Берестечком полягли від шляхетських стріл і потонули в багнах козаки й селяни, серед яких були переможці шляхетських військ під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями.

Переконавшись у невірності татарських союзників, Хмельницький побачив єдиний рятунок України у протекції одновірного православного царя. На московську опіку погоджувалися теж і запорожці. Вони тільки радили гетьманові пильнувати, щоби з цього союзу не вийшло чогось шкідливого для вітчизни української та небезпечного для козацьких прав і вольностей [237].

8 (18) січня 1654 р. в Переяславі генеральна старшина з гетьманом на чолі, а також полковники й сотники на раді висловилися за приєднання до Московії на умовах збереження прав і вольностей 60-тисячного Запорізького Війська. Царське посольство під проводом боярина В. В. Бутурліна не хотіло не те що присягати, що Московія дотримуватиметься цих умов, а й відмовилося полагоджувати будь-які формальності. Бутурлін заявив, що московський цар — самодержець і не підвладний народові. Потім, щоб утихомирити стривожених козаків, боярин приобіцяв, що Московія збереже всі козацькі привілеї, ґарантовані польськими королями.

Того ж дня Богдана Хмельницького й старшину привів до присяги прибулий із Московії казанський архимандрит Прохор. Од клятви відмовилися полковник Іван Богун і козак Іван Сірко, який з невдоволеними відійшов на Січ. Запорожці зі самого початку Богданової затії ухилялися від підданства цареві. На вірність цареві не присягнув також митрополит Сильвестр Косів, який не хотів підлягати московському патріярхові. Він не дозволяв московським воєводам будувати острог (тюрму) для царського війська поряд Софійського манастиря. Митрополит Православної Церкви на Україні підпорядковувався Вселенському патріярхові в Константинополі й був фактично її головою. Він заявив, що не просився під царську руку й нічиєї влади над собою не визнає. До нього відразу ж вороже поставився московський патріярх Никон. У Києві знайшовся донощик, і хто знає, що чекало б непокірного митрополита, якби за нього не заступився Хмельницький. Воєводи острог збудували, а манастиреві було відведено ділянку в іншому місці [238].

У березні до Москви виїхало козацьке посольство з «чолобитними», або так званими «просительними грамотами».

Об'єднання України з Росією було оформлено двома документами: «Жалованою грамотою» та «Статтями, постановленими з посланцями Богдана Хмельницького». Переглянемо найважливіші:

1) Козаки підсудні лише своєму судові. Де три козаки, два судять третього;

2) У разі смерти гетьмана козаки самі вільними голосами вибирають нового вождя. Він має поїхати до Москви, де цар дасть йому булаву й грамоту на гетьманство;

3) За козаками й козацькими вдовами залишаються ті ділянки, якими вони володіли раніше;

4) Із зібраних на Україні податків щороку виплачувати при 60000-ному реєстрі козакам рядовим по 30 польських злотих, сотникам по 100, військовим суддям по 300 і т. д.;

5) У духовні права української церкви патріярх не втручатиметься;

6) Гетьман не повинен без відома Москви зноситися ні з Польщею, ні з Туреччиною. Він може приймати послів інших держав, розмовляти з ними про «добрі діла», але мусить доповідати в Москву, про що йшлося під час переговорів;

7) Податки збиратимуть українські виборні люди. Зібрані гроші мають передавати присланим із Москви «приказним», які можуть контролювати правильність дій збирача;

8) За мешканцями України зберігаються ті права, якими вони користувалися раніше: козак залишається козаком, а селянин виконуватиме ті обов'язки, до яких звик;

9) На гетьманську булаву дається Чигиринське староство й тисячу золотих червінців [239].

Невідомий автор «Історії Русів» звів усі перечислені пункти в одне речення: «Приймаючи під свою владу, цар зрівняв козацьку старшину й українську шляхту з московським боярством і дворянством та підтвердив привілеї, якими вони користувалися при польських королях» [240].

Договір був кабальний. Та й усі союзи, які підписували Богдан Хмельницький з кримським ханом й іншими сусідами, вони, сусіди, трактували як визнання

васальної залежности[241]. Тільки ногаї готові були стати справжніми рівноправними союзниками гетьмана, але під тиском Бахчисараю перервали в 1654 р. переговори. Паритетні переговори у 1656 р. вів «батько Хмель» зі Швецією та Семигородом, але смерть унаслідок історією не з'ясованих причин перешкодила визволителеві українського народу з польсько-шляхетського ярма здійснити нові заходи, спрямовані на здобуття повної волі козацького народу.

Не вірячи кримським татарам, які в січні-березні 1655 р. вели активні воєнні дії на Україні, Хмельницький звернувся до султана Магомета-Гірея. У вересні він отримав зі Стамбулу грамоту, в якій Порта погоджувалася прийняти Україну під свою руку й оборону та заборонити татарам нападати на Україну[242]. Одначе кримська знать не послухала султана. Лише після поразки татарів під Озерною 12 листопада 1655 р. хан погодився не ходити на «українні й черкаські» міста, полякам не помагати, не битися з воєводами й ратними людьми, а царських людей і черкасів, узятих у полон, оддати. Мурзи й хан поклялися на Корані. Гетьман, зі свого боку, обіцяв не допускати походів запорізьких і донських козаків на Крим, а як не слухатимуться, здержувати їх силою[243].

І справді, після поразки під Озерною татари не ходили на Україну великими загонами до 1658 р. Наприкінці січня 1656 р. на Крим напали калмики, які жили тоді улусами над Волгою і мирилися з донськими козаками. На Кримському півострові калмики захопили понад 100 полонених і близько 15 тис. коней[244]. 17 лютого 500 калмиків ударило по Озівському узбережжю на південь од Озова, а наприкінці того ж місяця 800 калмиків напало на ногайських мурз Урмаметових, які кочували над Молочними Водами, й захопили багато коней і людей. Тоді над Доном було 1500 калмиків. Частина їх пішла над Молочні Води, а 500 залишилося під Озовом. Пізніше, 19 квітня 1663 р., три тисячі калмиків привів якийсь мурза до запорожців. Тоді калмики напали були на ногайських і кримських татарів, яких покликав на Україну правобережний гетьман Павло Тетеря (1663—1665). Калмики перебили їх «до ноги» й звільнили 4000 полонених християн[245]. Разом із Сірком ходили калмики на Крим[246].

Не спали й озівські татари. 16 січня 1656 р. озівський бей зруйнував околиці Черкаська. 7 червня Озів штур-

мували всупереч волі Хмельницького запорізькі й донські козаки, втративши при цьому півтори тисячі вбитими. Того ж місяця татари порубали чимало християн на соляних промислах під Тором (тепер — Слов'янськ) [247].

В озівській залозі тоді стояло 300 татарів. Коли велися переговори з царськими послами, кримці звичайно знімали зі свого хана відповідальність за дії «злодіїв і утеклих холопів», з якими хан не годен був справитися. Одного разу якийсь татарин Байцин підслухав, як «черкеси» говорили: «Гетьман бив чолом у підданство московському цареві, а з тих місць до цього місця немає їм жодного заступництва й допомоги» [248]. Напевно, козацькі посли до хана розуміли, що гніт польських панів замінив великодержавний шовінізм царських воєвод, бояр і дяків [249].

РУЇНА

Скоро ясновельможні українські гетьмани стали «варшавським сміттям» і царськими холопами. Коли після дворічного гетьманування Івана Виговського й чотирирічного панування Богданового сина Юрія правобережним гетьманом став прихильник Польщі Павло Тетеря, царський уряд, щоби зміцнити свої позиції на Лівобережній Україні, підтримав на виборах ставленика рядового козацтва Івана Брюховецького (гетьманував 1663—1668). Незабаром новообраному гетьманові було надано звання боярина, а його старшинам — дворянство, села й містечка.

Відповідно до поділу Гетьманської України на Правобережну й Лівобережну в 1663 р., яким починається період історії України, званий Руїною, Україну розділили між собою сусідні «братні» слов'янські держави Польща й Московія. Юридично цей акт оформили вони 9 лютого 1667 р. Андрусівським перемир'ям на 13,5 років. Тоді Польща повернула Москві здобуту козаками на початку століття Смоленську й Сіверську землі й залишила за собою Правобережну Україну без Києва. Київ зобов'язалася Московія повернути Польщі через два роки (невигідного їй зобов'язання вона не виконала). Запоріжжям володарі-сюзерени домовилися управляти спільно. На вівтар «вищої мети» — боротьби проти бусурман — вони принесли в жертву мрію українського народу на возз'єднання в одній козацькій державі. Ме-

тою захисту Січі від татарських нападів прикривсь царат весною 1663 р., коли направив 500 служивих людей під командуванням Григорія Косагова на Січ[250], щоби стежили за діями Коша[251]. Щоправда, послати на Запоріжжя постійними управителями московських воєвод просив царський уряд лівобережний гетьман Брюховецький. Цар схвалив його турботу про зміцнення своєї влади, й на Січ виїхав також думний дворянин Яків Тимофійович Хитров[252].

Запорожці не підтримували дій царського лакузи. Щоби не допустити до встановлення тривалого миру між Московією та Кримом, тодішнім союзником Речі Посполитої, козаки вбили в квітні 1667 р. царського посланця до хана. Це була помста за всі кривди, що їх терпів український простий люд у містах од царських воєвод і своїх запроданців на «государевій» службі[253]. Доведений до краю, народ Лівобережної України повставав у 1667, 1668 і 1670 роках. Козаки самі вбили колишнього улюбленця черні Івана Брюховецького, а наступного гетьмана Дем'яна Многогрішного (носив булаву 1668—1672) цар звинуватив у зв'язках з правобережним козацьким правителем Петром Дорошенком (гетьманував у 1665—1676), який шукав порятунку для розриваної батьківщини в нехристиянської Порти. 16 років карався Многогрішний в Іркутській тюрмі за вірну службу цареві й допомогу воєводам у придушенні селянського повстання. Останні роки життя відмолював безталанний гетьман свої гріхи в манастирі.

Далеко від України, під Москвою, в селі Ярополчому, помер у 1698 р. Петро Дорошенко, «Сонце Руїни». Щоби припинити братовбивчу війну між право- й лівобережними козаками, він піддався лівобережному гетьманові Іванові Самойловичу («Поповичу», гетьманував 1672—1687). Цей союзник московського царя віддав патріота в руки царських чиновників.

Як любили прості українці царських воєвод, урядників («служивих людей») і солдатів, розповідає історик С. Соловйов: «У Москві «черкашенін» стало синонімом зрадника. Московський воєвода, московський «ратний» (вояк, солдат) одходив у Малоросію, як у країну, де все кипіло зрадою, де він не міг покластися на нікого, де в кожному мешканцеві він бачив людину, яка задумує проти нього щось недобре й очікує, щоби витягнути ніж з-за пазухи. Яку повагу міг відчути москаль до черкасів, які швендялись довкола. Йому товкмачили самі мало-

росіяни, що він серед ворогів, серед зрадників. Це зовсім розгнуздувало москаля, і він легко виправдовувався перед своїми й чужими: «Як можна щадити зрадників?» Інакше він вів себе перед козаками, інакше перед вірнішими міщанами» [254].

Недурно в селах співали:

«Москалики, соколики, поїли наші волики,
А коли вернетеся здорові — поїсте й останні корови» [255].

Кошовий Гусак просив наступного за І. Самойловичем гетьмана Івана Мазепу (1687—1709), щоби Москва милостивіше обходилася з малоросіянами, тому що прибулі з міст скаржаться, що москалі в містах б'ють, крадуть, насильно забирають, малих дітей захоплюють і вивозять до себе [256]. Цього в Москві не знали й не хотіли знати.

У 1701 р. гетьман Мазепа видав універсал про дводенну панщину. На Низ стали втікати козаки, селяни й міщани. Ще раніше, у 1692 р., на Січі з'явився військовий канцелярист Петро Іваненко, званий Петриком. Він говорив: «Я стою за посполитий народ, за найбідніших і простих людей. Богдан Хмельницький визволив народ малоросійський з неволі лядської, а я хочу визволити його від нової неволі — від москалів і своїх панів» [257].

Мазепа (безперечно, на вимогу воєвод) вимагав од запорожців, щоб видали Петрика, але він навесні того ж 1692 р. втік у Кизикермен — турецьку твердиню на Долішньому Подніпров'ї. Опісля у Криму він уклав з ханом договір, згідно якого Київське й Чернігівське князівства зі всім Запорізьким Військом і малоросійським народом мали залишитися удільним Малоросійським князівством при всіх вольностях. Крим зобов'язувався захищати їх од ляхів і Москви. Чигиринська сторона мала бути під владою Малоросійського князівства, Харківський і Рибинський полки повинні були повернутися на Чигиринську сторону, щоби відкрити кримським татарам Муравські шляхи на Москву.

На Січ Петрик прислав листа: «Московські царі не мечем нами заволоділи. Вони перевели Чигиринський край наш на Задніпровську сторону й обсадили нашими людьми зі всіх сторін. Звідкіля б не надійшов неприятель, наші міста й села горять, наших людей у неволю ведуть, а Москва за нами як за муром ціла й, усім задовільняючися, старається зробити нас холопами й невіль-

никами. Для того попередніх наших гетьманів Многогрішного й Поповича, які за нас стояли, забрали в неволю та й нас хотіли взяти у вічне підданство. Коли запустіла наша Чигиринська сторона й перегнали нас на Лівобережну сторону, ні в кого не лише маєтку немає, але й личаків не стало. Більша частина нашої братії по неволі опинилася в московських городах, і кожного року беруть їх татари в полон»[258].

На початку червня повернувся Петрик на Січ разом із татарським загоном. Його вибрали гетьманом, і він звернувся до українського народу з універсалом: «Мазепа й старшина при підтримці царя поділилися нашою братією, записали її собі в неволю і тільки до плуга не запрягають». Універсал закликав пригноблений люд звільнитися від тиранії Москви й немилостивих своїх панів і встановити всюди козацьке самоуправління.

Повстанців зупинило мазепинське військо під Маяцьким. У найрішучу мить битви татари покинули козаків і втекли у Крим. Повстанці мусіли відступити[259]. Подальші спроби Петрика в 1693—1694 рр. та 1696 р. були відбиті московськими й мазепинськими військами. Востаннє Петрика згадують документи 1708 р. Радянські історики гадають, що його підбурював на «зрадницькі» дії сам Іван Мазепа[260].

ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Слобожанщину фактично почали заселяти учасники повстання проти польської шляхти під проводом Якова Острянина, який після поразки 1638 р. привів 865 сімей до Білгорода. Вони заснували місто Чугуїв (Харківська область). Ще сильніший поштовх до масового переселення правобережних українців на схід дала поразка війська Богдана Хмельницького під Берестечком у 1651 р., коли польські пани тріюмфально почали повертатися до покинутих 1648 р. маєтків. У 1652 р. селяни й козаки Чернігівського й Ніжинського полків з Іваном Дзиківським на чолі поселилися над річкою Сосною, де збудували селище (пізніше — полкове місто Острогізьк). Тоді ж переселенці з містечка Ставиці Білоцерківського полку заснували над Пслом місто Суми.

Згідно з переказами, у 1654—1655 рр. козак Харко (Харитон) поселився над річкою, яку пізніше назвали його іменем, а в 1656—1659 рр. над нею збудували фор-

тецю Харків. Дещо раніше, у 40-х роках XVII ст., при впадінні в Донець зліва річки Борової та Айдару донські козаки заснували опорні пункти Борівське й Старий Айдар (Луганська область) [261]. У доріччі Дінця в ті часи українські поселенці заклали слободи Ямпіль (поблизу Красного Лиману Донецької області) і Сватову Лучку (з 1923 р. місто Сватове Луганської області) над річкою Свахою, що впадає в донецький доплив Красну.

На шляху кримських татарів царський уряд споряджав укріплення і сторожові пости: у 1637 р. над Айдаром — Осиновий остріг (тепер — село Осинове Луганської області), а в 1645 р. над Дінцем — Маяцький. Улітку 1663 р. там виросло Маяцьке містечко (тепер однойменне місто Донецької області), куди на довічне життя звелено поселитися зведенцям із Валуйок і Чугуєва по 50, зі Салтова — 25, а з Харкова — 12 особам. Оскільки Маяцьке було віддалене від Торських озер на 5 верст (5,3 км), кочівники наскакували на соляні промисли й «деяких чинів людей і черкас убивали й у полон брали». Під час бунту гетьмана Івана Брюховецького, який у 1668 р. повстав проти царя у відповідь на Андрусівський договір, мешканці Маяцького містечка й торські солевари активно підтримували гетьмана. Царські війська зруйнували містечко, а його мешканці розбіглися. Влітку 1676 р., за розпорядженням царя, білгородський воєвода відрядив над Тор загін Р. Маслова й наказав йому «побудувати місто Соляне й закликати на життя з малоросійських задніпрянських міст «черкас». На початку 1677 р. в місті, що будувалося, було вже 245 «малоросійських» дворів. У 1679—1680 рр. мешканцям Соляного й Маяцького пощастило відбитися і відсидітися за фортечними мурами, тоді як грабували недалеко від них Святогірський манастир і гнали в ясир його настоятеля Йоїля. Після цього уряд доручив Харківському полкові перенести Маяцький остріг до гирла Тору й там збудувати нове містечко. Крім цього «городка», названого Козацькою Пристанню (від козацького причалу в Торському гирлі), влітку 1648 р. вздовж лівого берега ріки, довкола соляних озер і Соляного побудовано укріплення, викопано рови від Соляного по Голій Долині до Сіверського Дінця і в лісах та байраках прорубано засіки. Тому що козаки Охтирського полку та служиві з «південних» (щодо Московії) міст не з'явилися на роботу, Торська засічна лінія залишилася незакінченою [262]. У 1676 р. фортеця Соляне в долині Тору (тепер Казен-

ного Торця) стала містом, названим дещо пізніше Тором, а з 1784 р. — Слов'янським (офіційно — Слов'янськом). У 1683 р. тут служило 151 українець і 50 москалів[263]. Охороняли Торську фортецю служиві з Чугуєва. Вони пильнували, щоби татари не переправлялися через Торський перевіз. Сюди на соляні озера приїздили мешканці Чугуєва, Валуйок, Полтави, Білгорода та інших слобідських і суміжних міст Московії.

У 1681 р. мешканці ще Соляного І. й Т. Клушини та С. Сазонов розвідали озера Чорного Жеребця, і в 1691 р. по його обидвох берегах працювало 70 колодязів солі нижчої від торської концентрації. Якіснішими виявилися соляні джерела на Бахмуті, відкриті 1689 р. Їх почали експлуатувати 1697 р., коли після зруйнування Тору татарами сюди почали переселятися торці й маячани, які будували на березі Жеребця курені й землянки. У 1704 р. тут варили сіль на 170 сковородах, з яких 140 належали мешканцям Ізюмського полку, а 30 — солеварам з інших міст.

Високі доходи від продажу солі спричинили суперечки за бахмутські джерела між старшиною Ізюмського слобідського полку й Військом Донським. У лютому 1704 р. цар Петро І підписав указ про передачу скарбниці Бахмутських соляних промислів і підкорення торських і маяцьких «черкас» ізюмському полковникові, а московитів — торському приказному чиновникові. Проти праці «на великого государя» запротестували солевари в Бахмуті, й узимку 1705—1706 рр. вони на чолі із солеварним отаманом Кіндратом Булавіним зруйнували варниці. Після цього інтенсивніше запрацювали торські солевари.

Відновити Бахмутські соляні промисли наказав цар Петро І, зупинившись у Бахмуті під час поїздки з Троїцької фортеці над гирлом Міюсу під Полтаву[264].

І в Торі, і в Бахмуті умови праці солеварів були дуже тяжкі. Мандрівний український поет Климентій Зіновіїв, який жив на переломі XVII—XVIII ст., побувавши на соляних варницях, у вірші «О соляниках торяниках, бурлаках, що солі господарськіє варят» писав:

«Торяники великую працу поднімают:
наче коломойцев, що гуски * виробляют.
Сотце бо ведер вкинет на бочку солі води:
і дрова в печ вергая натерпится біди.

* Розфасована формівна сіль.

А безпристанно треба і не досипати:
і іже не пригоріла сковорода пилновати.
Потом в садовницу соль з сковороди викидает.
І потреба із соллю бочку ізтрусити:
І всего, що ведеться там, пилно посмотрити.
Із подлим здоровєм нічого подимати,
хоч мало знемощнет, мусет варить перестати...
і си спаси їх, Боже, же і так ся труждают:
же господарскіє сковороди не гуляют...»[265].

На Слобідській Україні були Харківський, Охтирський, Сумський і Острогізький полки. До Харківського й Острогізького полків належали північні окраїни сучасних Донецької та Луганської областей до річок Бахмуту й Айдару. Пізніше, у 1685 р., ці землі разом з Тором прилучили до новоствореного Ізюмського полку. Острогізький полк охоплював також територію південно-західньої частини теперішньої Білгородської та південної частини сучасної Воронізької областей[266].

Минуло небагато часу, як на тодішній Слобідській Україні з Тором, Маяками, Райгородком та іншими місцевостями вздовж річки Бахмутки проживало майже 100 000 українців і 20 000 москалів[267]. Московські служиві люди залежали від царського уряду, й він поселив їх до знелюднених татарами українських міст. Їх було набагато легше переселяти, ніж вільних і непокірних українців. У наступному, XVIII ст. численність росіян в українських лівобережних містах не зростала, а навпаки, зменшувалася[268]. Царський уряд у той час, тобто у першій половині XVIII ст., радо приймав переселенців з підпольської Правобережної України, що утворювали на нових землях слободи, тобто поселення, у яких мешканці звільнялися на деякий час од різних повинностей. Вони мали також привілеї за сторожову службу й оборону Московської держави, але мусили присягати на підданство цареві[269]. Яблонівський воєвода ще 1651 р. отримав розпорядження: «А як черкаси почнуть приходити в наші окраїнні міста і скажуть, що вони прийшли в нашу країну з дружинами й дітьми, і братами, й небожами на вічне проживання, щоб ти черкас велів приймати»[270].

ПОВСТАННЯ СТЕПАНА РАЗІНА

У 1662—1663 рр. разом із запорожцями й калмиками ходив на кримських татарів загін донських козаків, очолюваний Степаном Тимофійовичем Разіним (прибл. 1630—1670), родом з козацької «малоросійської» станиці Зимовійської. Пізніше він організував походи козацької бідноти й селян-утікачів на Волгу та Яїк, а навесні 1670 р. очолив Селянську війну. Його поплічниками в повстанні були: побратим, козак з-під Опішної Олексій Хромий, в офіційних документах — «Лесько Черкашанін», тобто українець, та отаман Федір Шадра, теж українець. У 1668 р. з Разіним установив зв'язки й допомагав повсталим донським козакам харчами полковник Острогізького полку Іван Дзиківський (Дзиковський), обурений обмеженням привілеїв і автономії козацьких слобідських полків. Він же й домовився з провідником донців про спільний виступ.

9 вересня 1670 р. до міста Острогізька підійшов невеличкий загін на чолі з отаманом Федором Шадрою. Іван Дзиківський розпорядився впустити повстанців через потайні ворота. До них приєдналися острогіжці й об'єднаними силами під командуванням Дзиківського оволоділи містом Ольшанськом, де скинули з вежі місцевого воєводу Беклемішева. Звістка про ці події викликала у владоможців страх і розгубленість. Царський воєвода з Кротояку доносив у Москву: «Та вони ж, государю, злодійські козаки з черкасами (в тексті: с черкасы) в Ольшанську взяли з твоєї государевої скарбниці зілля бочку й гармату» [271].

З Ольшанська полковник хотів іти на Вороніж, але місцеві російські поміщики, духівництво й продажна верхівка козацької старшини підступно схопили й видали його царському урядові. Дзиківського та його сподвижників розстріляли на майдані Острогізька 29 вересня (9 жовтня) 1670 р.

Жорстока розправа з керівниками не припинила повстання. Крім Острогізька, воно охопило Тор, Маяцьк (Маяки), Чугуїв, Валуйки, Бакалію, Зміїв, Цареборисів та інші міста. У квітні 1671 р. козацька старшина схопила Степана Разіна. Його четвертували 6 (16 червня) 1671 р. на Красній площі в Москві [272]. Крім Леська Хромого-Черкашеніна в його оточенні були Ярема Дмитрієнко, Нестор Самбуленко та інші українці. Багато було їх і серед простих учасників повстання [273].

За участь у разінському повстанні царський уряд заслав донських козаків на береги річки Красної та Сіверського Дінця. Близько 1680 р. вони заснували при впадінні річки Бахмут у Сіверський Донець Сухарів городок, який став центром пізніших козацьких поселень. Одночасно з козаками там поселялися панщизняні селяни, які втікали з Правобережної України. Тоді ж виросла селянська слобода Кремінна, у якій поселено разінців і в 1688 р. одну із сотень Ізюмського слобідського полку [274].

Спокій цих переселенців увесь час тривожили татари. Самий лише Тор вони грабували в 1660, 1680, 1688, 1689, 1690 і 1697 роках. У 1684 р. орда зруйнувала містечко Луганське («городок Луганський»). Тільки в 1660 р. українські козаки відігнали татарів над Озівське узбережжя, де їх розбили між гирлами рік Кальміюсу і Єланчика [275]. За гетьманування Самойловича й Мазепи козаки часто мусили допомагати царській армії у її невдалому Кримському (1687) й успішних Озівських (1695—1696) походах, а також у протишведській Північній війні, розпочатій царем Петром І у 1700 р. З цього скористали татари й у 1704 р. напали на поселення в доріччі Сіверського Дінця. Тоді в районі річок Бахмуту, Жеребця та Красної вони взяли в полон багато козаків на пасіках і звіриних ловах [276].

БУЛАВІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ

Через 36 років після разінського повстання Лівобережну Україну, Подоння та правий берег Волги сколихнуло нове велике селянсько-козацьке повстання під керівництвом Кіндрата Опанасовича Булавіна (прибл. 1660—1708), сина отамана донської Трьохізбянської станиці. Воно було викликано посиленням царського гніту. Петро І переклав усі тягарі розпочатої війни за вихід у Балтійське море на плечі московського народу, а це більші — на плечі поневолених народів. Як у 1630-х роках збудована польською шляхтою Кодацька фортеця над Дніпром не допускала на Січ утікачів з-під панщизняного ярма, так і на переломі XVII—XVIII ст. Кам'янозатонський форт царської залоги затримував утеклих селян і утискав запорожців. У Бахмуті, де ще в 1571 р. стояла сторожа, царський уряд збудував фортецю, коло якої незабаром, після того, як торський ко-

зак Бирюков знайшов поклади солі, виросла слобідка, згодом місто. До нього перед 1712 р. було приписано 1450 «душ черкас». Бахмутський полк мав завдання обороняти місцеве населення та їхню худобу від татарів [277].

У 1703 р. в Бахмуті встановлено повітову, а в 1710 р. — провінційну канцелярію, підпорядковану Воронізькому губернському управлінню [278]. Тоді ж Петро І однією з грамот 1701 р. оголосив пошуки кріпаків. У 1702 р. ізюмський полковник поміщик Шидловський увірвався у район бахмутських соляних джерел і хотів вигнати звідтіль місцевих козаків. Він запропонував урядові збудувати там твердиню і доручити йому розшук утікачів-кріпаків. Бахмутським станичним отаманом був тоді Кіндрат Булавін, який виступав проти захоплення соляних родовищ старшиною та служивими козаками. Під час нападу Шидловського в місті стояло 112 «черкасів» Ізюмського полку, 36 москвитів-«сходців» і 2 донські козаки [279]. Козацька голота, очолена Булавіним, спалила в жовтні 1704 р. підміські соляні варниці, й Бахмут став осередком повстання.

6 липня 1707 р. вийшов спеціяльний царський указ про розшук «на Дону» селян і міщан, які втекли від поміщиків і міських збирачів податків, а 2 вересня того ж року до центру Донського Війська прибув князь Ю. Довгорукий. Він розіслав солдатів з офіцерами на чолі шукати втікачів. Вояки «вогнем палили станиці, багатьох старожитніх козаків били батогами, відрізали губи й носи, вішали малят на деревах, тягли жінок і дівчат для блудного помислу в постіль» [280], — розповідали очевидці.

Уночі 9 жовтня 1707 р. дві сотні повстанців з Кіндратом Булавіним на чолі розбили каральний загін князя Юрія Довгорукого у містечку Шульгіному (15 км на південь од Старобільська, Луганська область). Князя вбили. За кілька днів численність повстанців зросла до 2 тисяч. Вони захопили Шульгине, Трьохізбянське, Староборовське, Новоайдарське та інші містечка. Недалеко Закотенського (Закітної) над Айдаром їх розбили черкаські козаки. Зазнавши поразки, Булавін повів свої загони через бахмутські ліси над Міюс. Там він залишив своє військо, а сам подався до Кодаку, де запропонував січовикам спільно виступити проти бояр і поміщиків. Не зважаючи на протидіяння старшин, три тисячі запорізької голоти прилучилося до булавінців. 9 січня 1708 р.

на берегах Кальміюсу й між Тором і Бахмутом з'явилися запорожці з гарматами.

Булавін видав відозву до українських і російських селян, закликаючи їх до повстання проти бояр і царських воєвод. Його звернення розповсюджувано на Дону, в південних суміжних з Доном повітах і на Слобожанщині. У лютому й березні 1708 р. всі містечка у верхоріччі Дону, Борисоглібський, Тамбовський, Козловський, Воронізький і Валуївський повіти охопило масове повстання, що поширилося на Харківський й інші повіти Слобідської України.

Із Запоріжжя Булавін пішов у Пристанський городок над Хопром. На початку квітня він вирушив на пониззя Дону. В степах між Січчю і Доном зібралося близько 9000 повстанців і запорізьких та донських козаків, а також українських селян. 12 травня повстав Черкаськ, і Булавіна вибрали отаманом Війська Донського. До кінця місяця повстали Поволжя і Приуралля. На Подніпров'ї діяли загони Молодця і Перебийноса, а над Сіверським Дінцем — Микити Голого й Семена Драного. До них приєдналося півтори тисячі запорожців з отаманом Сергієм Безпалим.

Стурбований розмахом повстання, цар вирядив проти повстанців 32-тисячне військо під командуванням В. Довгорукого. Воно використало розпорошеність повстанських сил і 2 (13) липня 1708 р. в урочищі Крива Лука біля міста Гора розбило загони С. Драного й С. Безпалого. Незабаром під Озовом зазнали поразки головні повстанські сили. 18 (29) липня козацька верхівка по-змовницькому схопила й розправилася з К. Булавіним. Особливою жорстокістю відзначався сам князь Довгорукий. Захопивши Черкаськ, він наказав стратити 7 тисяч повстанців. 3 (14) липня полковник Шидловський спалив Бахмут. Згоріли теж містечка над Сіверським Дінцем, Айдаром і Деркулом. Полковник Шидловський знищив також Марківку (Луганська область). Карателі зруйнували козацькі й поселенські слободи та хутори. Лише частина повстанців на чолі з І. Некрасовим утекла на Кубань у володіння татарської орди. Рештки донців і запорожців, які перебували над Доном, з обозом поранених і хворих знайшли притулок у Запоріжжі.

У середині квітня 1709 р. до Черкаська прибув цар і наказав на спомин про перемогу підняти на палі голови Булавіна й Зерщикова. Всього було зруйновано

44 козацькі містечка. Від козаків одібрали й передали поміщикам близько мільйона десятин (1092,5 тисяч га) землі. Над Айдаром козацькі угіддя дісталися Острогізькому полкові, а над Сіверським Дінцем — новоутвореній Бахмутській провінції. Донським козакам на півночі Донецької землі залишено тільки невеличкий район на правій стороні середньої та долішньої течій Деркула [281]. Утеклих селян і голоту повернено попереднім власникам. Усю територію Війська Донського прилучено до Озівської губернії, а над козацтвом установлено строгий нагляд урядовців [282].

За придушення повстання Ф. Шидловський отримав генеральський чин. Він у 1710 р. писав: «Черкаси наші зело безпощадні й надміру голодні». Йому признав цар Петро спеціяльним указом усю землю в дикому степу над річкою Красною для пасовиськ і сіножатей та тих угідь, якими він володів би за своєю черкаською звичкою згідно з займанкою (у тексті: «по своей черкасской обыкности по заимке»)» [283].

ЗАСЕЛЕННЯ ДОНЕЦЬКИХ СТЕПІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII І НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

На підставі Андрусівського перемир'я вся територія Правобережної України на південь од Чигирина, Черкас і Канева повинна була залишатися незаселеною. На Лівобережжі Московія досягла Самари й середньої течії Сіверського Дінця. Царські уряди Олексія Михайловича (1645—1676) і Петра Олексійовича (1689—1725), не питаючи гетьманів, роздавали українські землі московським поміщикам і козацькій старшині, яку купували собі також титулами й привілеями.

Під час війни з турками 1679—1680 рр. царський уряд збудував приблизно 424 км засічної лінії на північний захід від Цареборисова. У 1695 р. 120 тисяч московських військ і українських козаків над долішнім Дніпром відвертало татарів, а в 1696 р. капітулював турецький ґарнізон Озова. Виникла потреба в морському порту для московської фльоти. Тому що мілини й підвищення в донських рукавах перешкоджали виходові в море, цар заснував у 1698 р. на крутій кам'янистій косі Таганій Ріг (таган по-турецькому — вогонь, маяк) твердиню Троїцьку, зародок теперішнього Таганрогу.

Наприкінці XVII ст. у козацькі поселення над Хоп-

ром, Медведицею, Сіверським Дінцем і його допливами Красною, Айдаром, Євсугом, Деркулом і Бахмутом утікали московські (передусім над Хопер і Медведицю) і українські селяни. Тоді над Дінцем виросли Городок, Трьохізбянка, над Красною — Краснянськ, над Айдаром — Новоайдар, над Євсугом — Караяшник (нині Петрівка) і Святодмитрівка, над Деркулом — Городище (на місці Салтівського городища), а при впадінні Лугані в Сіверський Дінець — станиця Луганська (тепер Станично-Луганське). На кургані перед тим містечком, укріпленим валом, сторожували козаки[284]. Тоді ж разом зі Сухаревим городком повставав Райгородок. У 1686 р. українські селяни-втікачі й козаки Острогізького полку заснували над річкою Білою Біловідськ. Там у 1717 р. Петро І наказав острогізькому полковникові І. Тев'ятову поселити над Деркулом козаків свого полку й відкрити кінські заводи. Дещо пізніше, на переломі XVII—XVIII ст., козаки й селяни з Чернігівської та Полтавської губерній, а також кріпаки з Центральної Московії заклали над річкою Євсуг однойменне село[285]. Мабуть, калмики заснували на захід від Айдару Калмиківку. Якщо б це село започаткували втеклі кріпаки з Центральної Московії, що заселили його в другій половині XVII ст., вони б дали йому російську назву. В «Історії міст і сіл. Луганська область» походження назви села не розкрито[286].

Крім згаданих сіл, тоді ж у цій області виникли: Кам'яний Яр над Лозовою, заснований у 1696 р., потім перейменований на Лозову (1730), Брянський Рудник (1889, за радянської влади — Брянка), Верхня Покрівка, Караяшник (тепер Петрівка), Шульгинка, Білянське над Айдаром та інші поселення.

Після здобуття Озова цар Петро звелів донським козакам, які жили над Хопром і Медведицею, переселитися на південь. Прагнучи до централізації та зміцнення своєї влади, він на початку XVIII ст. обмежив їхні вольності й заборонив їм самочинно займати землі над Дінцем. Саме тоді донські козаки самовільно зайняли Ровеньки над річкою Ровенькою. У 1730 р. це поселення стало опорним пунктом укріпленої лінії[287].

У 1700 р. майбутній перший імператор Росії віддав мальовничу місцевість на північний захід від Старобільська князеві Б. Куракіну. Син князя переселив туди селян із Чернігівщини, Київщини й Вороніжчини, які й назвали свою нову оселю над річкою Білою Білокура-

кіним. Три роки пізніше царську грамоту на поселення отримали переселенці над річкою Свахою, допливом Красної, що несе свої води до Сіверського Дінця. Цю місцевість з курганами бронзового віку й пам'ятками сарматської культури освоювали тоді козаки й селяни, які втікали від кріпаччини й переслідувань царської влади. Поселення назвали Сватовою Лучкою (з 1923 р.— Сватове; всі названі тут місцевості — Луганської области) [288].

У 1703 р. втікачі з Чернігівщини й Полтавщини заснували над Деркулом село Марківку. В ньому згодом знайшли притулок ремісники й селяни з Центральної Росії [289]. В той же час, як указувалося у царській грамоті від 9 липня 1707 р., «чугуївці, харківці, золочівці... служиві й місцеві люди, залишаючи доми свої з жінками й дітками, а деякі оставляючи їх, явно ідуть же над Дін і в донецькі... містечка» [290]. Тоді князь Дмитро Голицин доносив урядові з Києва, що переселення українців над Дін набрало широких розмірів, і що українці породичалися з донськими козаками й переходять з Дону на Україну та з України на Дін. І над Дінцем, і над Айдаром усі донецькі містечка й села заселені втеклими з українських міст [291].

При підтримці уряду донецькі землі займала також старшина слобідсько-українських полків і запорізькі козаки, які тут уже давно боронили край од нападів кримських і ногайських татар. Указом Петра I в 1710 р. над Сіверським Дінцем засновано Лисичий Байрак (інакше Лисича Балка, нинішній Лисичанськ), де стояли намети українських козаків [292]. Без «височайшого» повеління виросли на початку XVIII ст. запорізькі хутори над річками Корсунню, Залізною, Кривим Торцем, Кодимою й Бахмуткою [293]. Згідно з даними якогось побутописця Феодосія, «1690 р. в урочищі Ясинуватки на багатих і родючих землях Східнього Запоріжжя в зимівниках і хуторах сиділо декілька самітників і огороджених щитами запорожців, які пасічникували, годували худобу й рибалили на березі Кривого Торця». У 1690 р. там виросло село Ясинівка [294].

Недалеко звідтіль, на витоках Луганки, полювали й рибалили запорізькі козаки, що мешкали в байраці, названому потім Государевим (на території сучасної гірняцької Горлівки) на честь царя Петра I, який там відпочивав, повертаючись з озівського походу до Москви. За переказом, там несподівано наскочили татари й за-

в'язалася битва. Татари не витримали натиску січовиків, що нагрянули, і кинулися втікати[295]. За порятунок цар потім «оддячився» запорожцям. За його наказом зруйнували не лише кіш Запорізької Січі, а й хутори та зимівники.

Заселення верхоріччя Кальміюсу почалося не пізніше, ніж наприкінці XVII ст. Якесь Донецьке городище мало існувати на правому березі цієї степової річки ще в кінці XIV й у XV ст.[296] Десь під кінець XVII ст. січовики жили хуторами й зимівниками в урочищі Олександрівці. З них і виросла слобода Олександрівка-Щеглівка, зародок теперішнього Донецька[297]. Нижче по течії Кальміюсу козак Мандрика заклав нинішній висілок Мандрикіне[298].

На початку XVIII ст. у межах сучасного Донецька постали також слободи Євдокіїне (по-російському Авдотьїно), Григорівка й Семенівка. Тут у землянках і мазанках сиділи січовики зі своїми сім'ями.

Далі на захід над річкою Вовчою, що впадає в Самару, січовики збудували пристань для човнів, якими плавали в Озівське море. Там же в зимівниках мешкали веслярі, а в очеретах ховалася від татар берегова сторожа. З бігом часу там збудували села Олексіївку й Андріївку[299].

Найбільшим містом Донецького краю на переломі XVII—XVIII ст. був Бахмут. У 1712 р. до нього приписано 1450 черкасів-українців. За даними ревізії 1719 р., тут значилося 6994 москалі й 1753 українці, з них 1540 державних селян і 213 козаків. Москвинів до Бахмуту на запорізькі землі спровадив царський уряд для оборони південних границь створюваної Петром І імперії від нападів татар і олешківських козаків. Селяни варили сіль. У 1732 р. число українців зросло до 3385 душ, а наприкінці 1730 р. зменшилося до 2586 осіб при кількости росіян 6118 душ. У самому місті пізніше переважали українці: в 1803 р. їх було 1450 осіб, а росіян тільки 500[300].

Узагалі, запорожці в XVI—XVII ст. поселялися, не зважаючи на небезпеку, також над самим Озівським морем[301]. На Кальміюсі (мабуть, коло Домахи) й Озівському морі вони втішалися багатими рибними виловами[302].

ПЕРШЕ ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ

Початкові роки XVIII ст. були згубні для України. Гетьман Іван Мазепа вірно служив цареві Петрові І й слухняно виконував його накази. Козаки вмирали за Москву на полях Білоруси, Інгрії, Ліфляндії та в болотах фіно-угорського племени інгрів на будівництві нової столиці. До гетьмана підходили посланці польських королів: Яна III Собєського та його наступника Станіслава Лещинського, кримського хана й російських розкольників-старообрядників, які в середині XVII ст. виступили проти офіційної Православної Церкви та її покровителів — московських царів. Усі пропонували гетьманові виступити спільно проти жорстокого самодержця. Мазепа нікого не слухав і далі (чи не зі стратегічних міркувань?) корився Петрові. Навіть Івана Петрика він не підтримав. Мабуть, хитрий гетьман уважав його виступ передчасним, приреченим на поразку. Щоби не викликати підозри в царських донощиків, Мазепа не звернув уваги на ремствування запорожців, зайнятих на будівництві фортеці в Кам'яному Затоні для царської залоги, яка мала наглядати за діями запорожців. Мовчки слухав гетьман спам'ятувальні слова прилуцького полковника: «Так само, як ми щодня молимо Бога за душу Хмельницького, що визволив нас із лядського ярма, так повсякчас ми й діти наші проклинатимемо твою душу й кості, як нас по смерті своїй у неволі залишиш» [303].

Невдоволення царем охопило навіть духовенство. У Білгородському повіті священики скаржилися: «Україна наша вся пропала від податків, ...дійшло й до нашої братії, почали брати з нас із лазень, бджіл і хат гроші — такого наші прадіди не знали й не чули, немає в нашому царстві государя» [304].

Мазепа, навпаки, був великодушний щодо церков і духовенства. У 1689 р. в Києво-Могилянській колеґії його старанням було відкрито богословську клясу, а колеґія в 1701 р. дістала статус академії. Жоден інший український гетьман не збудував і не обдарував стільки церков, як Іван Мазепа. Вихований у єзуїтській школі та европейських університетах, він писав вірші, за західньоевропейським зразком розбудував свою столицю Батурин. До нас дійшов написаний тодішньою книжною мовою патріотичний вірш «Всі покою щиро прагнуть».

Йому небезпідставно приписують авторство пісні про долю України «Ой горе, горе чайці-небозі».

Коли цар наказав Мазепі прибути до Жовкви під Львовом, де він зупинився, керуючи операціями московської армії проти шведів на польській території, український гетьман попросив у свого повелителя хоча б 10 000 регулярного війська для оборони, якщо шведи підійдуть до України, тому що козаки, знесилені частими походами, не можуть оборонятися. Пихатий цар навіть слухати не хотів. «Не тільки 10 000, але й 10 солдатів не можу дати. Обороняйтеся самі, як знаєте», — відповів [305].

Тоді гетьман остаточно зрозумів, як цінує московський цар його вірну службу й почав переговори зі шведами. «Не для приватної своєї користи й не для вищих гонорів, не для збагачення і не для якихось забаганок, а для своїх громадян, їхніх дружин і дітей, для загального добра матері своєї Вітчизни, бідної України, всього Війська Запорізького й народу малоросійського, для розширення прав і вольностей військових при Божій допомозі чинитиму, щоби нарід ні від московської, ні від шведської сторони не загинув», — мовив Мазепа, цілуючи хрест перед своїм писарем Пилипом Орликом [306].

З такими намірами пішов сивоголовий гетьман назустріч шведському королеві Карлові XII, війська якого вступили на українську землю. Мазепа надіявся, що його підтримає знедолений народ і запорожці. Одначе тільки 4000 козаків приєдналося до гетьмана. Дещо пізніше кошовий отаман Кость Гордієнко перетягнув на сторону Мазепи ще 8000 січовиків.

Почувши про допомогу запорожців Мазепі, царський уряд вирішив зруйнувати Січ. Петербурзький губернатор (пізніше фельдмаршал) Олександер Меншиков, який наприкінці 1708 р. зруйнував гетьманську столицю Батурин, кинув на Запоріжжя військо під проводом полковника П. Яковлєва. Він запропонував козакам, що залишилися на Січі, піддатися. Старшина відмовилася. 14 (25) травня 1709 р. три полки московської армії обступили Чортомлик, тодішній центр січової республіки. Триста запорожців героїчно оборонялося. Загинуло 350 напасників, понад 150 було поранено. Коли січовики побачили в далині якесь військо, подумали, що їм на допомогу йде орда й вийшли назустріч. Зрозумівши помилку, козаки розгубилися. Тим часом вороги увірвалися у Січ і захопили 36 гармат й іншу зброю. П'ять ко-

заків загинуло в бою, а деяким удалося непомітно втекти через протоки. Взято полонених. «Знатніших злодіїв, — доносив Меншиков, — я велів затримати, а інших стратити, всі місця зруйнувати, щоби зовсім викорінити це зрадницьке гніздо»[307]. З-поміж 450 полонених 156 розстріляно на місці, тобто кожного третього. «Голови луплено, шию до плахм рубано, вішано; ...багато мертвих з гробів — не тільки козаків, але й ченців одкопувано, голови їм відтинано, шкуру луплено, вішано»[308]. Решта помандрувала «етапом» на Сибір. За наказом царя Чортомлицьку Січ знищено дощенту, а втікачів спіймано й вимордувано[309].

Розлючені опором січовиків, царські солдати під командуванням Яковлєва й Галагана спустилися по Дніпру й почали хапати й страчувати навіть тих козаків, які сиділи на промислах і не брали участи в подіях. Чортомлицька (інакше Базавлуцька) Січ перестала існувати, її землі віддано Миргородському полкові, а Запоріжжя спорожніло[310].

26 червня 1709 р. цар Петро видав грамоту-звернення до українського народу: «віддавна відомо про постійні свавілля та непослух мінливих і непокірних запорожців. Як бунтівники й «непослушники» підлягають гніву й знищенню і заслужили страту (в оригіналі: достойны быть казнены)»[311].

Іван Мазепа після поразки під Полтавою 27 червня (8 липня) 1709 р. втік до Бендер і там помер на окупованій турками румунській землі. Так само, як поляки поглумилися над кістьми «здрайци» Богдана Хмельницького, слуги Російської імперії подбали, щоби пропали кістки «предателя, гетьмана-злодея». Його наступник робив спроби повернутися в Україну з допомогою кримського хана. У січні 1711 р. сорокатисячне татарське військо підійшло до Самари, але коли наблизилася московська армія, татари втекли у Крим.

Запорожці, яким удалося вислизнути з рук погромників, стали кошем на річці Кам'янці, але в 1711 р., за наказом царського уряду, їх прогнали на південь, де, на дозвіл хана, поселилися у лівобережних Олешках (теперішній Цюрупинськ Херсонської области). Понад 30 років чули запорожці іздалеку:

«Як погнали на болото
Город (*Петербург*) будувати,
Як плакала за дітками

Старенькая мати.
Як діточки на Орелі
Лінію (*укріплення*) копали
І як у тій Фінляндії
В снігу пропадали».

(Т. Шевченко. Іржавець)

У лютому 1712 р. за Прутським миром Петро І мусив одступити туркам великий шмат землі від Озівського моря до середини течії Орелі, зруйнувати Кам'яний Затон та інші московські твердині над Дніпром і Озівським морем. Озівська фортеця знову стала турецькою. За наказом царя дощенту зруйновано збудовану за його велінням у 1698 р. Троїцьку твердиню. Тоді запорожці стали володарями своїх вольностей у границях Кримського ханства й, не будуючи жител, полювали від Самари до Озівського моря [312].

НОВА СІЧ

Повернулися запорожці на січові землі аж у березні 1734 р., коли царський уряд, зацікавлений у зміцненні захисту південних границь, дозволив відновити Січ. Тоді на відстані 3—7 км од попередньої Чортомлицької Січі збудували Нову Січ. З півночі й зі сходу її омивала річка Підпільна, а з півдня і заходу простягався степ. Крім Нової Січі, де перебувало вище військове управління, запорожці збудували укріплення вздовж російського кордону з Кримським ханством, на переправах через Дніпро, Самару й Бог (Буг).

Усього повернулося на прадідівські землі близько 10 000 козаків (без жінок і дівчат). Вони швидко відновили хутори й зимівники. Козаки тримали рогату худобу, свиней, коней і овець, розводили сади з пасіками, вирощували городину, косили трави, полювали на звірів, ловили рибу. Новій Січі належало до 4000 таких хуторів. У 70-х роках XVIII ст. вони доходили до самого Тору [313]. Всі «посполиті», тобто селяни, платили січовому військові податок, установлений Кошем на слободу. Крім грошових чиншів поселенці на січовій території ремонтували дороги і греблі, давали квартири й харчували під час постою козацькі команди й старшину. Багаті посполиті нерідко вступали в козаки, а зубожілі козаки, які не могли служити на власний кошт, переводилися у посполиті

литі. Важливу ролю у господарському житті українських поселенців і надалі відігравали чумацькі обози, навантажені сіллю та рибою з Озівського моря, збіжжям, олією, вовною, шкурами й іншими товарами. З далеких ринків чумаки привозили додому предмети ремесла й мануфактурного виробництва.

Сірома, яка не мала ні коней, ні іншої худоби, а деколи й зимового одягу, сиділа цілу зиму в куренях. Джерелом її існування була військова служба. Січовики брали участь у російсько-турецьких війнах. Коштом козацької крови Росія здобула доступ до Чорного моря у районі Дніпровсько-Бузького лиману. Запорожці в 1735—1739 рр. здобували Перекоп, Евпаторію, ханську столицю Бахчисарай, воювали під Очаковом, Хотином, на Чорному морі й над Дунаєм, купуючи своїм життям і здоров'ям перемогу імперії, яка обмежувала їхні вольності. «Якщо вірити деяким письменникам, — писав українсько-російський історик А. Скальковський (1809—1899), — що російська армія втратила сто тисяч полоненими, то можна вірити запорожцям, що вони втратили половину товаришів, а решта голодна й боса повернулася до Коша [на Січ], де не було ще ні валу, ні навіть хліба, бо ті, які залишилися на Січі, повмирали від принесеної з Криму чуми або їли тільки те, що їм видавали з армійських складів» [314].

Щоб обмежити суверенітет Запоріжжя, царський уряд збудував біля Січі військове укріплення, так званий Новосічовий ретраншемент, яким тоді укріплювано позиції війська, що оборонялося. Цю нову фортецю обсаджено двома полками піхоти й шістьма гарматами. У 1753 р. там стояло напоготові 2000 солдат залоги й 120 гармат [315].

Поступово мінявся спосіб життя козаків. Давні січовики перетворилися у хліборобів, скотарів і городників, підданців великих землевласників. На Правобережжі часто вибухали повстання селян і козацької сіроми проти польської шляхти. Такі самі заворушення спалахували на Лівобережжі проти царських воєвод й інших чиновників, а також проти їхніх вірних слуг із козацької старшини. Найсильнішим був гайдамацький рух на Правобережній Україні 1734, 1758 і 1768 рр. Під час останнього повстання, званого Коліївщиною, очоленого запорожцем Максимом Залізняком і сотником надвірних козаків Іваном Гонтою, гайдамаки здобули Умань. Польській шляхті на допомогу прийшли царські війська й

донські козаки. Вони жорстоко розправилися з керівниками й учасниками повстання. 27 гайдамаків під проводом запорожця Дударенка втекли на Січ, але мусили покинути її та шукати притулку над Доном[316].

На Лівобережжі січовики повернулися на прадідівські землі над річкою Вовчою та її допливами й над горішньою течією Казенного Торця. Територія між Вовчою і Сухими Ялами (теперішній Мар'їнський район Донецької області) в 30—40 роках XVIII ст. належали до другого стану (коша) Війська Запорізького, а з середини того ж століття — до Кальміюської паланки (округи). За кількістю козаків вона посідала четверте місце серед усіх вісьмох паланок. Більшими від неї були Кіш, Кодацька й Самарська паланки. Крім Кальміюської фортеці, збудованої на місці колишньої Домахи, яка стала центром паланки, до неї належали села Ясинувате й Макарове та 28 зимівників: у Лозовому яру на Терсі, Широкому на Кам'янці, в балках Холодній і Сухій, яру Поповому, Кам'яній ярузі, ярах Чернухиному, Шовковому, Глибокому, Государевому, балці Залізній на Кривому Торці, яру Холодовому біля Сіверського Дінця, байраках Крутилці, Довгому, Морозовому, Крутому, яру Хорошому над Луганню, балці Мечетній над Міющиком, Зайцевому байраці над морем, урочищі Підгорині, Балці Кленовій над Кальцем, над річкою Дубовою, в Білосарайському лимані, над річкою Бердою та байраці Світуватому[317].

Паланками керували полковники й старшина. Вона збирала податки, чинила суд, мобілізувала козаків до війська й очолювала оборону. Відомі такі кальміюські полковники: Кишинський (1743), Леонтій Федорів (1745), Марко Вус (1746), Андрій Іванів (1754), Грицько Гаркуша (1756). Комендант фортеці мав печатку, на якій зображено корону з хрестом, а від неї по обидва боки — вінки. Посередині поля були перехрещені шабля і піка. Біля корони нанесено літери: зверху КП, унизу ПП, що означали: Кальміюської паланки полкова печатка.

У 1754 р. до кальміюського полковника Іванова прибули із Січі гінці з наказом розшукати гайдамаків. Як тільки посланці почали в'язати повстанців, козацька сірома напала на старшину й звільнила арештованих. У 1774 р. у фортеці залишався комендант і 200 козаків залоги.

На заході за Бердою простяглися кочовища ногай-

ських татарів, а на сході за Кальміюсом промишляли запорожці — аж до Міюсу. Цю територію запорожці здавен-давна вважали своєю. Що вона була січовою, свідчить і «Генеральная карта отъ Кіева по рікі Дніпру до Очакова и по степи до Азова съ показаніемъ Новой Сербіи со слободскимъ козацкимъ поселеніемъ и съ Украінской линіей, а такожъ Турецкой области и Польскаго владенія съ Россійскою Имперіею границъ». Цю мапу за наказом намісника Нової Сербії (адміністративно-територіяльної одиниці на Правобережній Україні від річки Синюхи на заході до Дніпра на сході та від річок Великої Висі й Омельника на півночі до верхів'їв річок Інгулу й Інгульця на півдні, заселеної балканцями з Австрійської імперії) генерал-поручика І. Хорвата, нарисував інженер-полковник де Боксет у 1751 р. Він наніс на цю мапу «стару турецьку границю», визначену на підставі Прутського трактату 1711 р., за яким Росія була змушена повернути Туреччині Озів, досить обширну територію приозівських степів і зруйнувати збудовану царем Петром І Таганрізьку фортецю. В 1739 р. Београдським договором Росія забрала назад Озів і більшу частину міжріччя Кальміюсу та Міюсу, так що в 1740 р. границя між Туреччиною та Росією знову проходила по тій самій лінії, що й перед Прутським договором (див. на прикладеній мапі «турецьку границю» 1709 і 1740 рр.)

Після Београдського договору 1739 р. на території, яка лежала на захід від старої границі з 1711 р., почали розселятися донські козаки, які з 1709 р. поступово позахоплювали запорізькі поселення до «старої границі». На захід від Міюсу донці наштовхувалися на запорожців. У розпалі суперечок за землі, на які претендували обидві сторони, до сенату в Петербурзі надходили скарги, у яких і запорожці, і донці доводили, що спірна територія належала їм до 1711 р. Напевно, донські козаки, коли запорожці повтікали перед каральними загонами Яковлєва, захопили покинуті хутори чи зимівники й на території, що відійшла до Туреччини за Прутським договором.

Цариця Єлисавета Петрівна указом від 10 жовтня 1743 р. доручила комендантові фортеці св. Анни на т. зв. Українській лінії бригадирові Вирубову зважити на претенсії з обох сторін і визначити їх у лісах, степах й інших угіддях за документами, які мали запорожці й донці. Коли бракувало паперів, пропонувалося розмежування суперників на підставі свідчень старшин і козаків.

Генеральная Карта

МАЛОРОССІЯ

Турецкая граница учиненная въ 1711 году

Зимовники и Жилища Запорожскихъ Козаковъ

Зимовники и Жилища Запорож Козаковъ

Степь

НовоСербія

Туреция

БУДЖАЦКІЯ ТАТАРЫ

НАГАЙСКІЯ ТАТАРЫ

ЧЕРНОЕ МОРЕ

АЗОВСКОЕ МОРЕ

Не слід забувати, що кожного року в першу неділю Великого посту в усіх церквах імперії проклинали «изменника» Івана Мазепу, якому під Полтавою в 1709 р. допомагав запорізький кошовий Кость Гордієнко. Це, очевидно, вплинуло на кінцеве вирішення суперечок між запорожцями й донцями. 30 квітня 1746 р. цариця Єлисавета підписала указ: «Запорожцям володіти за Дніпром річками Самарою, Вовчими Водами, Бердою, Кальчиком, Кальміюсом і іншими, які впадають у них, і приналежними до них річками, косами й байраками та всіма угіддями по попередню границю з 1711 р., а від річки Кальміюсу (на схід — П. Л.) — річками Єланчиком, Кринкою, Міюсом і навіть до ріки Дону повинні володіти донські козаки»[318].

Ніхто не заперечує, що в XVII ст. донські козаки, серед яких було чимало вихідців з України, проникали на землі запорізьких вольностей. Цей факт використовують російські історики, які пишуть про рибальство й сінокоси донців по берегах Грузького Єланчика й періодично на лівому березі Кальміюсу[319]. Якщо б цю територію повністю захопили були донські козаки в першій половині XVIII ст. (чи раніше), де Боксет, безперечно, наніс би на свою мапу «поселенія донских козаковъ». Він же від річки Орелі поза Міюс написав: «зимовники и жилища запорожскихъ козаковъ». Симпатизувати союзникам ненависного українського гетьмана інженер-чужинець не міг. Отже, вони жили над Міюсом насправді. Не забуваймо, що приведені полковником Хорватом, якому служив де Боксет, вихідці з Балканського півострова відбирали у наших козаків, справжніх законних господарів право- й лівобережних степів, ґрунти й луги.

Ще одне свідчення про надміюських січовиків перед 1769 р. залишив академік І. Гільденштедт, який під час турецько-російської війни 1768—1774 рр. об'їхав Озівське узбережжя. У своєму «Щоденнику мандрівки в Південну Росію» він записав: «До війни запорожці мали хутори навіть на Міюсі... Від того всього тепер і слідів не залишилося. Коли на самому початку війни кримські татари кинулися вверх по Кальміюсу плюндрувати околиці Бахмута, то запорожці були змушені залишити ці хутори»[320].

Південні границі вольностей запорозьких козаків ніколи не були визначені. За трактатом 1700 р. про 30-річне перемир'я між Росією та Туреччиною, було

створено бар'єр між вольностями запорозьких козаків і кочовищами ногайських татарів. Сюди входили надморські землі від Берди на заході до міста в гирлі Міюсу, де він упадає в Озівське море, й од Міюсу до самого Дону. Нижче від цього бар'єра запорожцям заборонялося виходити на рибальство на морські коси, лимани й озера [321]. За тим договором порожніми мали залишитися всі землі від Перекопу й Перекопського краю, тобто від Сиваської затоки до першого озівського (Міюського) містечка [322]. Як показано на мапі де Боксета, це мала бути оселя коло Троїцької фортеці на Таганім Розі на схід од Міюського лиману.

Навіть у 1772 р. (26 років після указу цариці Єлисавети про кальміюську границю між січовими вольностями й землею донських козаків) запорожці визначали східню границю своїх посілостей так: «Від верхоріччя Орелі до верхів'я Береки, а за нею до самого її гирла, далі Дінцем просто до Тавальського байраку по новій лінії, званій Косоговим ровом, проведеній до Теплянського лісу, який належить Святогірському монастиреві. Звідти тією ж лінією Голою долиною до урочища Сіркової Могили; від тієї могили в Сухий Торець на Сіркову гатку, від гатки до урочища річки Бичка, нині званого Клібиною. Через той же Бичок на Піщаний брід у Кривому Торі й через верхів'я річки Кринки на дві прикордонні могилки поблизу Міюсу; від могилок через Міюс на верхоріччя Морського Чулека. Від Чулека на гирло Темерника, що впадає в ріку Дін, до граничних могил» [323]. Це — ще одне підтвердження, що землі запорізьких вольностей навіть за часів Нової Січі (1734—1775) сягали Дону. За новим «інструментом», учиненим 1742 р. російським уповноваженим князем В. Рєпніним ї турецьким комісаром пашею Хаджі Ібрагімом, східня границя запорізьких вольностей починалася від вершини річки Кінки (Кінських Від) і кінчалася біля нового міста при впадінні Міюсу в Озівське море [324].

У східні окраїни вольностей Нової Січі не переставали вриватися кримські татари. У 1723, 1732 і 1734 рр. вони грабували Бахмут. Загрожували татари тому містові й у серпні 1736 р., але його врятували імперські війська, які після капітуляції турецької залоги в Озові 26 червня того ж року, повертаючись на північ уздовж Дону, змінили свій напрямок на захід. У 1737 р. над Міюсом зосереджувалися війська для походу на Крим. Регулярна російська армія, запорозькі й слобідські ко-

заки підійшли через Тор і Бахмут, донські козаки з іншими царськими полками — через Луганський[325]. У червні вони форсували Сиваш і вийшли на кримський берег.

Одначе капітуляція заприязненої з Росією Австрії, яка зазнала декількох поразок од турецьких військ, і шведська загроза змусили російське командування підписати вже згаданий Беоґрадський договір.

Як попередній, так і цей пакт не перешкодив ординцям нападати на Лівобережну Україну. В листопаді 1768 р. кримські татари дійшли до Казенного Торця (Тора) й пробували взяти Бахмут, а навесні наступного року, зустрівши перепону на дорозі до Києва, завдали збитків правобережним паланкам. Під час походу вони спалили 150 сіл і захопили в полон щонайменше 20 тисяч мирного населення. Після цього нападу сімейні запорожці у тому ж 1768 р. заснували у границях майбутнього Ростовського повіту під охороною Ростовської фортеці села Микільське, Троїцьке, Покровське, Кінсюзьке й Батайське[326]. Ростовську твердиню в гирлі Дону збудовано 1761 р. на місці відкритої разом з портом у 1749—1750 рр. митниці. Після передачі за умовами Прутського договору 1711 р. Озова Туреччині його ґарнізон переведено в Манастирський ретраншемент, збудований у 4 верстах (4,3 км) вище від Черкаська. Тому що цю місцевість під час повеней затопляв Дін, там 1730 р. біля урочища Василівські Бугри збудували фортецю св. Анни, у якій відкрили прикордонну митницю. В 1749 р. її перенесли до гирла ріки Темерник, а ґарнізон Аннинської фортеці указом від 20 грудня перевели в урочище Багатий Колодязь. У тій місцевості й виріс південний форпост імперії, названий Ростовом на честь митрополита Дмитрія з Ростова Великого.

У будівництві твердині брали участь українські козаки, поселені в тому районі. «Малоросіянами» заселено Сарматську слободу при впадінні річки Сарматки в Міюс, а п'ять рот запорізьких і донських козаків поселено біля Таганрогу для оборони міста з півночі[327].

Під час четвертої ревізії над Доном виявлено 20 422 вихідців чоловічої статі з України.

У середині 1775 р., за даними комендантів царської армії, на обкраяних зі сходу землях вольностей Нової Січі мало жити 59 637 осіб. Безперечно, це занижене число. Дослідник останнього запорізького Коша А. Скальковський і академік Д. Яворницький визна-

чають приблизну кількість людности Новосічової республіки як 100 000 осіб. Історик В. Кабузан на початку 1970-х років підрахував, що під час зруйнування Січі на право- й лівобережних землях тодішніх запорізьких вольностей жило 40 492 чоловіки[328].

Головною причиною слабкого засслення всіх запорізьких земель були татарські напади. До них долучилася на початку 1770-х років чума, складні кліматичні умови й пільги для поселенців на державних і поміщицьких землях.

Наприкінці 1760-х років загострилися відносини між козацькою старшиною і землевласниками Слобожанщини. Ізюмські старшини й місцеві поміщики під час суперечок підкуповували межувальників, які присуджували їм ділянки запорізьких земель. Тому запорожці деколи виганяли незаконно поселених зі своєї дідівщини й закликали нових рільників. Барвінківський полковник Гаркуша переселив на границю Слобідськоукраїнської губернії та запорізьких вольностей частину запорожців з-над Орелі й селян-утікачів з Лівобережної та Слобідської України й заснував Барвінківську сотню, а на місці форпосту Ізюмського поста закладено слободу Камишеваху. Пізніше ворожнеча загострилася. У 1770 р. січовики відібрали від Донецького полку, який перебував на царській службі, захоплену ним новосічову територію і прилучили її до Протовчанської паланки[329].

Тим часом у доріччі Сіверського Дінця поселялися селяни й козаки. У 1730 р. ізюмський сотник Краснокутський заселив своїми підданцями й військовими Нижню Дуванку, а князь Дмитро Трубецькой на «жалуваних» (тобто подарованих владою) землях колишнього спаленого в 1708 р. села відбудував Караяшник.

На Слобожанщині в 1765 р. царський уряд замість козацьких полків організував гусарські. Частину лівобережних козаків записано в пікінерські полки. У 1769 р. жорстока поведінка старшин викликала повстання у Донецькому й Дніпровському пікінерських полках. Повністю полковий адміністративний устрій на території Слобідської України ліквідовано 1781 р., коли там за загальноросійським взірцем створено Харківське й Катеринославське намісництва.

СЛОВ'ЯНОСЕРБІЯ

Царський уряд увесь час обмежував права українських гетьманів і запорізьких козаків. Офіційно він називав Україну Малоросією. Її васальний гетьманський уряд російські царі ліквідовували двічі: 1734 р. й остаточно 21 листопада 1764 р. В 1782 р. на підвладній раніше гетьманові території створено три намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське.

У 1731 р. за наказом із Петербурґу почалося будівництво, а з 1751 р. заселення так званої Української лінії, що починалася від Дніпра й проходила по течії Орелі, її допливу Берестової, далі по Береці до її впадіння у Сіверський Донець. Цю систему укріплення для оборони від татарів і турків будувало, крім лівобережних і слобідських козаків, 20 000 російських однодвірців із глибинних районів Курської та Воронізької областей [330]. У 1740—1750 рр. на територію сучасного Троїцького, центру однойменного району Луганської області, якийсь дід Калина чи Кальний привів селян зі слободи Уразової Валуїнського повіту сучасної Воронізької области. Поселенці назвали свою слободу Калинівкою чи Кальниківкою, а річку, над якою почали будуватися, Уразовою. За дві версти (2,1 км) від неї над тією ж річкою поселився якийсь циган, який торгував кіньми. Його хутір назвали Циганівським або Циганівкою. Потім Калинівку перейменували на Троїцьке, а 1961 р. до нього прилучили й Циганівку [331].

Щоб ослабити бойову силу козаків з Нової Січі, царський уряд не дозволяв «малоросіянам» освоювати землі, на яких вони не проживали під час перепису 1732 р. Попри ці перепони влади, українські переселенці в середині XVIII ст. перемогли російську хвилю. Українці були краще пристосовані до степових умов. Освоювати січові землі допомагали землякам козаки з Січі й Гетьманщини. Та й з Гетьманщини й Слобожанщини було ближче, ніж із Росії. Українські селяни до 1780 р. могли вільно переходити на нові землі, а росіяни воліли втікати в Сибір, Південне Приуралля, долішнє Поволжя і на Дін, ніж у вкраїнські степи, названі імперськими чиновниками «Новоросією», «між хохлів». Українці заселяли степи добровільно. Ніхто не реґулював їхні переселенські потоки.

У Бахмутчину переселялися переважно вільні селяни й козаки з Гетьманщини (офіційно «Малоросії») і Сло-

божанщини та в меншій мірі селяни з Правобережної України. Вони поселялися на землях, які царський уряд поступово роздавав переважно російським поміщикам, так що поміщицькі селяни становили майже половину населення створеної в 1775 р. Бахмутської провінції[332].

Опорним пунктом Української лінії в 1730-х роках стали Ровеньки, де після зруйнування Січі поселилися втікачі з Правобережної України. Гарнізонну службу на збудованих тут укріпленнях несли два гусарські (Бахмутський і Луганський) полки, рекрутовані з сербських поселенців між річками Бахмутом, Луганню й Сіверським Дінцем.

Сербів, волохів, греків і болгарів запросив на службу царський уряд ще 1723 р. У 1729 р. серби заселили землі між Тором і Білгородською лінією[333], збудованою для захисту від кримських і ногайських татарів наприкінці XVII й у XVIII ст. від Охтирки до Білгорода (далі вона вела попри Острогізьк, Вороніж до Тамбова). Для цього з території вольностей запорізьких козаків вилучили всі землі до верхоріччя допливу Дніпра — Самари[334].

Царськими указами від 29 березня, 1 й 29 квітня 1753 р. в трикутнику Бахмут-Лугань-Сіверський Донець створено спеціяльну адміністративну одиницю Слов'яносербію з центром у Бахмуті. Сюди з південних австроугорських територій на постійні військові поселення привели дружини сербів, хорватів, чорногорців, болгарів, волохів і молдаван полковники Райко Прерадович та Іван Шевич. Вони захопили запорізькі зимівники між Дінцем і Луганню, перетворили їх на військові поселення і розділили на полки й роти згідно з формуванням піших і кінних полків. Грамотою 1752 р. їм передано зайняті землі у вічне користування з правом передачі у спадок наслідникам: рядовим по 20—40 четів (1 чета = 0,26 га, тобто 5,2 — 10,4 га), поручникам по 80 четів (20,8 га), а капітанам по 100 четів (26 га). Так офіцери серби, молдавани й інші балканці дістали на території сучасного Слов'яносербського й суміжних районів дачі Новобогодарівку, Штерівку й інші хутори. Вони стали першими поміщиками Слов'яносербії. Крім того, поселенцям виплачували гроші на утримання сім'ї. Поженилися балканці з дочками сусідніх, переважно українських, поселенців. Тому дальші покоління сербів і інших військових рільників денаціоналізувалися. У 1763 р. в Слов'яносербії числилося 1100 сербів і молдаван[335].

Сербські поселенці заклали між Луганню й Сіверським Дінцем на місці, де в 1740 р. стояла запорізька стежа, село Підгірне. Інші поселення називали просто ротами: Перша (село Сріблянка), Третя (Верхнє, включене тепер у межі міста Лисичанська), Друга (Луганське), Четверта над Луганню. Спочатку село Троїцьке Лисичанського району називалося Чотирнадцятою ротою [336]. Роти, приписані до Бахмутського гусарського полку, розташувалися з 1775 р. на лівому березі Лугані, на території сучасних Кам'янобрідського й Жовтневого районів міста Луганська.

11 червня 1764 р. Слов'яносербію ліквідовано. Її територію включено в Катерининську провінцію Новоросійського краю, адміністративно-територіяльної одиниці, створеної для «боротьби проти нападу турецько-татарських аґресорів на Україну» [337] (правдивіше було б написати: для заселення Південної України чи поімперському Новоросії вірними чужоземними й російськими поселенцями). До Катерининської провінції ввійшли також так звана Українська лінія з 21 слободою та поміщицькими селами на Лівобережній Україні й «Нова Сербія», аналогічна військова сербська, чи, правильніше, балканська колонія на Правобережній Україні на захід від Дніпра до річки Синюхи та від Великої Висі й Омельника на півночі до верхів'їв Інгула й Інгульця на півдні. Там сербські, болгарські, волоські й грецькі колоністи, як господарі наділених їм земель, так само, як у Слов'яносербії, відбирали в 1751—1752 рр. од козаків ґрунти й луги та «чинили озлоблення», так що туземці (запоріжці) мусіли втікати «на ханську Україну» над Дністром. Усі вчинки зайд оправдував закон, адже указ від 19 жовтня 1752 р. заборонив приймати на поселення українців і вихідців з інших країв за винятком Сербії, Македонії, Молдавії та Валахії. За мешканців «задніпровских мест» заступався останній український гетьман Кирило Розумовський (1750—1764), але даремно [338].

На південь од Української лінії до Катерининської провінції належали полки: Донецький (1784 р. Підгірне перейменовано на Донецьк, а 1817-го — на Слов'яносербськ, тепер Луганської области) і Дніпровський та Бахмутський повіти з державними й поміщицькими селами, Бахмутським і Самарським гусарськими полками й Луганським пікінерським полком. Усі полки зформовано одночасно. Бахмутський гусарський полк стояв на

околицях Бахмута. У тому ж районі в 1750—1760 рр. селилися молдавани, а в 1772—1773-му — росіяни.

До попередніх молдавських поселенців на початку 1770-х років доселено ще 3595 молдаван, які здалися в полон під час тодішньої російсько-турецької війни [339]. В. Кабузан уважає, що ці молдавани заснували на території Бахмутського повіту нове селище Ясинувате (Ясинову) [340]. Одначе там уже було козацьке село Ясинувате, яке належало до Кальміюської паланки. Правдоподібніше, що молдавани поселилися у козацькому селі й разом з українцями сіяли жито. Недалечко від Ясинуватого селяни-втікачі з Полтавської, Курської та Воронізької губерній заклали хутір Авдіївку [342].

Росіян (2582 чоловіків і 1500 жінок) переселено на територію Донецького (пізніше Слов'яносербського) повіту Катерининської провінції зі Севського повіту Білгородської губернії (тепер Брянської области). Вони заклали там 6 нових поселень [343].

У 1770—1773 рр. молдавани й волохи зайняли теж козацькі займища біля джерел річки Солоної, що впадає у Вовчу (територія сучасного міста Селидового). У 1782 р. Бахмутська провінціяльна канцелярія утворила там державну військову слобідку Селидівку. Може, її заснував козак Селид. Старі люди називали своє селище також Салодавкою (Салидовим, Салидівкою), буцімто колись якомусь землемірові за його працю піднесли сало, але він одмовився і не взяв його [344].

На території сучасної Горлівки серби, словени, угорці й молдавани зформували два полки. Мабуть, вони поселилися в уже загосподарованому Государевому Байраці. Крім нього на території Кальміюської паланки створилися села Новотроїцьке, Ольгинка, Петрівське. У 1770-х роках сюди на правах державних селян переселилися молдавани, волохи, серби, чорногорці, поляки, а також із півночі й заходу вкраїнські селяни. Полтавці заснували на території теперішнього Центрального району міста Горлівки, де ще на початку XVIII ст. сиділи хуторами запорожці, слободу Залізне. Вони ж разом з чернігівцями й білгородськими однодвірцями заснували державне військове село Зайцеве. З ним у 1776 р. злилися зимівники в байраці Сухий Яр та урочищі Жований Ліс [345]. Південну частину об'єднаної слободи назвали Микитівкою. Там мав поселитися її засновник Микита Дев'ятилов [346].

У 1750—1760-х роках у Слов'яносербію прибули ще

й амністовані російські розкольники-старообрядці, противники церковної реформи московського патріярха Никона, який у середині попереднього століття привів російські церковні обряди та богослужебні книги у відповідність із грецькими оригіналами. Розкольників переслідувала влада, передусім за стихійні протести проти поміщицького гніту, і вони мусили втікати на північ, Урал і Дін. Царський уряд не побоявся поселити їх у Новоросії, тому що вони підсилювали російський елемент «на окраїні імперії» й не були там шкідливими для православ'я, опори царської влади. Вони заснували міста Ольховатку, а може, Вільховатку (на українськомовних мапах чомусь Ольховатка) у верхоріччі Кринки (Донецька область), Городище над річкою Білою та села Хвощівку (рос. Фащевка), Чернухине, Верхнє, де стояла Третя рота, і Петропавлівку [347].

Хоч як старалися колонізатори перетворити Південну Україну в повністю віддану імперії провінцію, їхні мрії не здійснилися. Виняткові пільги не змогли принадити сотні тисяч потрібних переселенців з південнослов'янських земель. З бігом часу всі незайняті чужинцями території заселили лівобережні українці, які до 1780 р. не знали кріпацтва й вільно переходили на нові землі. Коли їх вигнали зі Слов'яносербії, вони 1765 р. побудували мазанки на лівому березі Лугані й заснували там Петро-Мар'їнку, перейменовану в 1920 р. на Первомайск [348]. Тоді ж (десь у середині XVIII ст.) панщизняні селяни з Правобережної України заснували слободу, яка із заведенням кріпацтва потрапила в ярмо поміщиків Ковалевських. Тепер на землях тієї слободи лежить місто Щастя, підпорядковане Жовтневій районній раді Луганська [349].

У Бахмутському повіті, де обмежувано приплив правобережних селян, відсоткове співвідношення національностей становило:

Національність	Роки		
	1745	1753	1763
Українці	57.5	75.4	78.6
Росіяни	42.5	4.7	9.8
Молдавани	—	17.1	9.9
Інші	—	2.8	1.7

Різке зменшення частки росіян у 1750-х роках було спричинене, крім непристосованости російських однодвірців до природних умов, також неврожаєм у Бахмутському повіті [350].

У самому Бахмуті 1732 р. мешкало 3385 українців, а після татарського нападу 1736 р. — 2586 українців і 6118 росіян [351].

Українські поселенці не просили пільг, якими Росія заманювала чужинців, а хотіли тільки одного: щоб їх залишили в спокої, не виселяли, а дозволили орати, сіяти й жати на рідній українській землі.

ПУҐАЧІВЩИНА

У 1774—1775 роках Лівобережну й Слобідську Україну сколихнув гайдамацький рух. Загони повсталих українських селян і запорожців прорвалися на Волгу. До повстанського війська Омеляна Пугачова, який проголосив себе царем Петром III, біля Камишина приєдналося 600 українських козаків [352].

Керівник повстання Пугачов так само, як і Степан Разін, походив із «казачьей малороссійской Зимовейской станицы» [353]. Його дід Михайло «был Донского войска Зимовейской же станицы казак, и прозвище ему **Пуґач**». Так само називає цього ватажка повстання яїцька пісня:

«Полтора года страдали,
Все себя царя искали.
Нашли себе царя — донского козака,
Емельяна Пугача — сына Ивановича [354].

(У російській мові немає традицій давати прізвища від речей, тварин, птахів).

Вдома Омелян розмовляв українською мовою, в 17 років одружився з сиротою із сусідньої Єсаулівської станиці Софією, дочкою «малороссійського казака Дмитрія Недюжева». Хресним батьком Омелянового сина Трохима був «малороссіянин» Олексій.

Під час військової служби Омелян Пуґачов не раз бував на Україні й добре знав тяжке життя українських селян і козаків. 21 грудня 1771 р. він утік з Дону, куди його відправили з Дністровського фронту на лікування, над Терек, де серед козаків було чимало українців ще з давніх часів. Там обрали його отаманом, і він задумав об'єднати донських, волзьких, слобідських і запорізьких козаків з яїцькими й разом з кріпаками та пригнобле-

ними народностями імперських окраїн знищити ненависний кріпосний лад і встановити повсюди «вільні» козацькі порядки.

Хоча пуґачовська селянсько-козацька армія здобула над Яїком декілька перемог і повстання з осені 1773 до початку весни 1774 р. охопило величезну територію від Волги й Ками до Сибіру, значні сили урядових військ зломили опір повстанців. Після поразки 25 серпня 1774 р. біля Чорного Яру під Царициним Пуґачов мав намір перейти з Поволжя на Україну й підняти на повстання запорозьких козаків. Одначе 19 вересня 1774 р. заможні козаки схопили й видали його царському урядові. Спроба українця Харка та яїцького козака Маденова врятувати О. Пугачова не вдалася. Зрадники передали урядові разом з ним його дружину Софію та їхнього сина Трохима[355]. Пуґачова з його бойовими товаришами стратили в Москві на Красній площі 21 січня 1775 р.

Після смерти Пугачова боротьбу проти поміщиків продовжував колишній наймит запорожець Дмитро Попович. Коли Поповича схопили, влада наказала бити його безжалісно батогами, випалити на чолі й щоках тавро й досмертно заслати на каторжні роботи в Сибір. По дорозі на заслання Попович не витримав катувань, помер[356].

Участь запорожців у пуґачовському повстанні вирішила долю Січі. Запорізька республіка не могла існувати в централізованій абсолютистській монархії облудної цариці.

ДРУГЕ ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ

Коли в наслідок російсько-турецької війни 1768—1774 рр. кордони імперії перемістилися на південь і все узбережжя Озівського моря від річки Берди до Міюсу з Таганрізькою косою стало російським, Українська лінія втратила стратегічне значення. Замість неї збудовано нову, Дніпровську лінію укріплень од берегів Озівського моря понад річками Бердою і Кінськими Водами до Дінця.

У згаданій війні на боці Росії були запорізькі козаки. Вони ходили з москалями на Озів, Очаків і Крим, звідки татари 1769 р. востаннє плюндрували Україну. Незначна залога в Коші не мала сили боронити її. Матір Січ му-

сив укріпляти також її останній кошовий отаман Петро Калнишевський, відзначений золотою медаллю за хоробрість, проявлену в боях за розширення імперії.

У 1771 р. російська армія завоювала весь Крим. Щоби не тривожити Европу новим загарбанням, у Петербурзі надумали відірвати півострів од Туреччини й оголосити протекторат над Кримом і озово-чорноморськими степами, де між Кубанню і Дніпром кочували ногайські татари. Коли нова васальна держава завдала чимало турбот Російській імперії, її просто ввели до складу Росії. Цей крок Петербурґу призвів до нової війни з Туреччиною в 1787—1791 рр., яка закінчилася завоюванням Очакова й затриманням Криму за Росією [357].

23 квітня 1775 р. фаворит Катерини II Г. Потьомкін виступив на засіданні царського уряду й запропонував ліквідувати Січ «со изтреблением на будущее время и самого названия запорожских козаков... за оскорбление... императорского величества чрез поступки и дерзновение, оказания от сих козаков в неповиновении... высочайшим повелениям» [358]. Негайно в запорізькі степи уряд секретно розіслав команди, щоби відбирали в запорожців на промислах усяку зброю, а рада при «высочайшім дворі» постановила «истребить кошевых козаков как гніздо недовольствія» [359].

Щоб приспати пильність запорожців, цариця писала їм листи, в яких з материнською ніжністю і щедрістю обіцяла січовикам золоті гори. Тим часом придворний російський історик Міллер у «Короткій записці про малоросійський нарід і запорожців» та в «Міркуваннях про запорожців» доводив, що при «несамовитому управлінні та злодійських умислах» Січ є політичною потворою, яка не має права на існування.

На початку червня 1775 р. колишній австрійський офіцер, серб за національністю, генерал-поручик Петро Текелій повів доволі велику армію в напрямку Січі. У підпорядкованих йому 10 піхотних, 13 козацьких, 8 кіннотних реґулярних полках, 20 гусарських і 17 пікінерських ескадронах налічувалося понад 100 тисяч солдатів, які п'ятьма колонами наближалися до Січі. Між ними були також і донські козаки. Один їхній ескадрон у загоні, яким командував генерал Чорба, облягав разом з іншими ескадронами обабіч гирло Дніпра, а три полки донських козаків і один харківський гусарський полк запосіли гирла Інгулу й Бугу.

Уночі на 4 (15 за новим стилем) червня оточено останній Кіш: високу церкву, 38 куренів, 500 козацьких майстерень і торгових будинків. У Січі під час нападу залишилося кількасот козаків. Решта розійшлася по зимівниках, паланках і промислах. Дехто подався до родичів [360].

Вишикувавши гармати, генерал Текелій зажадав, щоби січовики піддалися, покинули Січ й розійшлися. Кошовий Петро Калнишевський зібрав раду. Попри малочисленність, козаки Васюринського куреня звернулися до кошового:

«Благослови ти, наш батьку, нам на башти стати,
Щоб не пустить москаликів да Січ руйнувати.
Москаль стане з тесаками, а ми з кулаками,
Нехай слава не загине поміж козаками».

Козацька сірома й нежонаті козаки, які не мали жодного майна, хотіли боронитися до загину. Багаті козаки радили піддатися без жодних умов: «Хоч без потреби знищимо Текелієве військо, ті козаки, які вступили в наші володіння та зайняли всі палатки й свободи, почувши про наш спротив, зруйнують усі наші пожитки» [361]. Священик січової церкви Покрови став прохати не йти брат на брата. Під його впливом кошовий одповів одчайдухам:

«Не дозволю, милі браття, вам на башти стати,
Однакове християнство — грішно вигубляти».

Вся старшина піддалася без бою. Загарбники пограбували без будь-яких церемоній військову скарбницю, вивезли зброю і припаси.

3 серпня цариця Катерина підписала маніфест: «Січ Запорізьку нарешті зруйновано... Козаки, залишаючися під покровом забуття своїх злочинів і зради проти вірности й підданости, почали більш як 10 років тому й недавно простягати своє зухвальство, присвоюючи й вимагаючи собі, начебто майна їхньої власности, не лише тих земель, які були набуті нами від Оттоманської Порти під час останньої війни, але навіть зайнятих поселеннями Новоросійської губернії, заявляючи начебто ті й інші [землі] належали їм з давніх-давен, коли, навпаки, всьому світові відомо, що перші з тих земель ніколи не були нікому дані; останні, хоч **становлять частину Малоросії**, але тим більше, ніколи не належали й не могли належати запорізьким козакам, тому що вони в самому своєму існуванні не мали жодного законного початку, отже, ніякої земельної власности, а їх терпіли в тих

місцях, де вони засіли, замість попередньої військової сторожі; для того ті землі Новоросійської губернії, як пусті, зрештою, вигідні не лише для людського життя, а й для охорони границь од ворожих нападів, були заселені людьми, створеними для земельного господарювання й для військової служби»[362].

МАРІЮПІЛЬСЬКІ ГРЕКИ

У 1778 р. Катерина II зі своїм фаворитом, новоросійським, озівським і астраханським генерал-губернатором Г. Потьомкіним та іншими князями й генералами вдалася на цей раз до успішної спроби колонізувати лівобережний степ греками, грузинами, молдаванами й вірменами з Криму, де вони упродовж століть жили й зазнавали принижень од мусульман.

Малоймовірно, що кримські греки у XVIII ст. були нащадками грецьких колоністів із VI ст. до н. е. Правдоподібніше, це були виселені турками анатолійці, тобто мешканці Малої Азії. Під час 400-літнього татарського панування в Криму тамтешні греки вважалися підданими Оттоманської (Османської) Порти й перебували під опікою султана. В цьому були зацікавлені турки, які хотіли мати постійний вплив на Кримському півострові[363]. Татари, зі свого боку, подекуди й інколи забороняли грекам розмовляти рідною мовою. Тому лише частина греків (еллінці, або румеї) зберегла кримсько-румейський діялект грецької (точніше новогрецької) мови. Інші греки, звані греко-татарами, або урумами, в наслідок матримоніяльно-економічних зв'язків перейняли татарські звичаї й татарсько-турецькі говори. Татарською мовою, до якої ввели вислови грецького походження, говорили грецькі селяни під Бахчисараєм, Карасубазаром й іншими татарськими центрами. Під впливом тюрксько-грецької двомовности з бігом часу створився суржик, який ледве могли зрозуміти греки — носії новогрецької мови. Від повної денаціоналізації врятувала греків, передусім урумів, тільки їхня рідна грекоправославна церква[364].

18 квітня 1778 р. російський генерал-поручик А. Прозоровський і резидент при хані Константинов (грек за національністю) влаштували таємну зустріч із ґотсько-кафайським грецьким митрополитом Ігнатієм Годзадином і головою кримських вірменів Маргосом. Цілком

можливо, що ініціятива вийшла з російського боку. Результати переговорів оголосив Ігнатій на Великдень 23 квітня і закликав греків переселятися на прилучені до Російської імперії степи. Коли про це дізнався хан, його обуренню не було меж. Між мусульманами поширювалися чутки, що росіяни хочуть знищити віроісповідників Аллаха. Щоб приборкати татарську верхівку, цариця Катерина наказала подарувати ханові Шагин-Гірею багато дорогих речей і 50 000 рублів. Таку саму суму роздано ханським братам, мурзам і впливовим людям.

Переселенню зраділи не всі греки. Одні не хотіли покидати обжитих місць, інші мирилися з татарами. Деякі греки ходили до хана й одмовлялися покидати Крим [365]. Де не було охоти, діяв примус, адже навіть якби під ханом було дуже погано, мало хто наважився б переїжджати на невідомі землі [366].

Із чотирьох кримських міст, 55 сіл і манастиря св. Георгія, згідно зі списком генерала О. Суворова, який командував переселенням, виїхало 219 грузинів, 161 валах (волох) і 18 391 грек, з них 9235 чоловіків і 9156 жінок, митрополит, 83 священики й 3 ченці [367]. Взагалі на 21 вересня Крим покинуло 31 098 осіб [368], а за пізнішими даними — 31 386 осіб, у тому числі 18 394 греки [369]. На переїзд і перевезення майна переселенці отримали державну допомогу. Їх розмістили на землях зруйнованої Січі: в Олександрівській фортеці й у селах сучасного Новомосковського району Дніпропетровської області. Багато греків захворіло, невдоволені повернулися. У таке саме становище потрапили й вірмени, яких із Криму переселили до Нахічевані коло Ростова-на-Дону [370], що виник в 1749—1750 рр. як порт і митниця. У 1761 р. уряд збудував там фортецю, довкола якої росло місто Новоросійської губернії (не области донських козаків!).

Проти переселення греків у колишню Самарську паланку Нової Січі запротестував митрополит Ігнатій. Він побоявся асиміляції своєї пастви під впливом місцевого духовенства, яке ще з 1686 р. було підпорядковано Московському синодові. 2 жовтня Ігнатій виїхав до Москви, звідки привіз мапу земель, що надавалися грекам у Приозів'ї. 21 травня 1779 р. опубліковано указ, яким грецьким переселенцям із Криму відводилося землі між Бердою і Кальміюсом, Вовчою (допливом Самари) й Озівським морем. На ревізорську (чоловічу) душу да-

вали по 30 десятин (32,8 га) і на 100 років звільняли від рекрутської служби. Незаможним держава зобов'язувалася надати житло, харчі, посівний матеріял і худобу. Грецькими селами мав управляти виборний орган, наділений адміністративними, судовими й поліційними функціями.

Навесні й улітку 1779 р. греки покинули Самарську паланку й козацьким шляхом помандрували на південь. На правому березі Кальміюсу ордером князя Потьомкіна їм одвели землі на північ і захід від міста, збудованого в 1776 р. на місці колишньої Домахи-Кальміюсу й названого на честь престолонаслідника Павловським. Греки спочатку хотіли перейменувати його на Маріампіль (ам — по-татарському — мати) на спомин християнського села Мар'ям у міжгір'ї Мар'ямдере біля Бахчисараю. Напроти цього села в скалі Панагії Успенської було вирубано скит. Татаромовні християни уруми вимовляли ім'я Марія по-арабсько-турецькому Мар'ям. Крім того, згідно з даними академіка П. Кепкена, поряд із твердинею Чуфут-Кале на пляті в його підніжжі лежало село Майрум [371]. У грамоті від 21 травня 1779 р. місто над гирлом Кальміюсу названо Маріянполем, а в пляні від 20 жовтня 1779 р. і в указі від 24 березня 1780 р. — Маріюполем. До Жовтневого перевороту місто мало свій герб, затверджений земською управою 1869 р.: на горішньому темно-синьому полі, яке символізувало ранню зорю, сяяв шестикутний золотий хрест, що спирався на срібний півмісяць на чорному полі. Хрест символізував відродження християнства і його перемогу над ісламом. У маріюпільському гербі відображено вихід греків з Криму [372]. У 1784 р. у згаданому грецькому центрі в 53 кам'яних будинках і 20 мазанках жило 1506 осіб, а в 1763 р. місто мало 305 будинків і 1775 мешканців [373].

Поблизу Маріюполя греки заснували оселі: Маріям (Мар'їне), Карасубазар (пізніше Карасівка) і Бахчисарай. Вихідці з Теодосії заклали селище Кефе, а з Евпаторії — Гезле.

У 1811 р. обидва поселення включено в міську зону [374].

У Прикальміюському краї румеї (греки-еллінці) й уруми (тюркомовні греки) поселилися окремо. 1780 р. румеї заснували десять сіл: Багасу, Велику Каракубу, Константинопіль (Джемерджі), Сартану, Стилу, Урзуф, Чардакли, Чермалик, Малий Янсоль і Ялту; уруми —

дев'ять: Бешеве (з 1896 р. — Старобешеве) над середньою течією Кальміюсу, Багатир, Камар, Карань, Старий Керменчик, Старий Крим, Ласпу, Мангуш і Улакли (Джемрек). Бешеве назвали уруми на спомин покинутого в Криму Бешева (в перекладі — п'ять домів) [375]. Село Великий Янісоль (нині Великоновоселівка) заселили представники обох груп, хоча румеї не розуміли урумів, а уруми — одні одних, якщо походили з різних сіл [376]. Поселення Урзуф (нині Приморське) заклали переселенці з кримських сіл Гурзуф і Кизилташ, а селище Ялта — з кримської Ялти й Верхньої Аутки [377].

Грузини, яких вивезли з Криму разом із греками, поселилися окремо. Розмовляли вони по-татарському, а своє нове село назвали на честь митрополита Годзадина Гнатівкою. До них підселили волохів і молдаван, які в Криму мешкали як полонені й не мали окремих сіл [378].

Згодом частина мешканців Великої Каракуби відділилася і заснувала Нову Каракубу (нині Красну, чи Червону Поляну). Старий Керменчик (пізніше Старомлинівка) розділився на Новий Керменчик (тепер Новомлинівка в Запорізькій області) і Малий Керменчик. У 1885 р. гнатівські волохи відділилися і заснували на відстані 10 км од старого села Новогнатівку (тепер у межах Волноваського району); старе село нині називається Старою Гнатівкою [379].

В офіційних документах XIX ст. Гнатівка йменувалася грузинською слобідкою. Деколи її прозивали Дубівкою — від дубових гаїв на березі однойменної річки. Грузини розчинилися в грецькому середовищі й признають себе греками або греко-татарами. Старі люди називають село Гюрджі (по-турецькому — Грузія), а себе гюрджуллер [380].

Перше літо грецького господарювання в Приозів'ї було засушливе. Напала саранча. Багато переселенців прагнуло повернутися назад на Крим. Щоб утихомирити невдоволення, царський уряд кинув у села Карань, Сартана, Мангуш і Чердакли військові команди. Вони швидко навели порядок [381].

Греків, грузинів і волохів не закріпачили. Серед них не було жодної сім'ї, яка б не втратила або батьків, або братів чи сестер, або дітей. Немало переселенців умерло в дорозі від хвороб і нестатків. У селах будували вони саманні хати, накривали їх очеретом або солом'яною стріхою. Топили кизяками, сіяли пшеницю, овес,

ячмінь і просо. Будучи чудовими кулінарами, влаштовували на храмові празники «панаїр», тобто товариський обід, і боротьбу «куреш», яка начебто нагадувала Олімпійські ігри. До українців і росіян ставилися вороже й уникали змішаних подружжів[382].

У 1797 р. царський уряд удруге закликав греків, болгар і молдаван у донецькі степи. Греки колонізували Маріюпільщину ще й у 1826—1829 рр. Вони приїхали з Анатолії (Малої Азії), засноване село назвали Анадолем. У ньому після Кримської війни 1853—1856 рр. поселили також добровольців грецького леґіону імені імператора Миколи I[383]. Колишні кримські садівники ставали скотарями й хліборобами. Під впливом вихідців з корінної Греції частина кримських греків перейняла новогрецьку мову й культуру[384].

Урожайна українська земля і державні пільги сприяли розвиткові грецьких господарств. Хутко зацвіли в донецьких степах грецькі сади, а на ринках з'явилася вирощена греками городина. Греки багатіли. 1817 р. вони переміряли отриману за указом від 17 травня 1779 р. землю. Замість обіцяних 1250 тисяч десятин (1365 тисяч га) виявилося тільки 750 тисяч десятин (819,4 тисяч га). Греки звернулися до уряду, але чиновники відкинули їхні домагання. Вони залишили грекам по 30 десятин на ревізорську душу, а залишки відмежовано в «оброчні» землі, з яких державі належався чинш («оброк») продуктами.

На відібраних од греків землях поселено привезених євреїв, яким наділено 22 829 десятин (приблизно 25 тисяч га). Євреї створили селища Хлібодарівку, Рівнопілля та Затишшя, але справжніми хліборобами не стали.

У Маріюпільському повіті, який до 1821 р. залишався майже суто грецьким, поступово селилися також німці, українські козаки й державні селяни з теперішніх Полтавської, Харківської та Чернігівської областей. Поряд з ними осідали тут білоруси й росіяни зі Смоленщини та Курщини. Офіційно до 1859 р. в Маріюпільському повіті не дозволено було поселятися особам негрецької національности. Незабаром частка греків на тій території почала скорочуватися. У 1869 р. греки становили 50%, 1884 — 34%, а 1892 — 24%[385]. Законом 1866 р. греків зрівняно в правах з іншими поселенцями, де уряд виділив чимало десятин землі для одновірних з росіянами православних християн з Криму. Одночасно ліквідовано грецькі суди й органи управління, а до по-

чатку 1870 р. відмінено всі пільги. У 1874 р. греків почали брати в рекрути [386].

Поступово мінялася господарська система греків, які, проникаючи в усі галузі економіки й суспільного життя імперії, русифікувалися. Наприкінці XIX ст. в наслідок поодиноких, а в XX ст. масових міжетнічних подружжів і російськомовної освіти румейську й урумську мови витісняють з ужитку. Непомітно засмічувалася рідна мова всіх неросійських народів на Донеччині й усюди, куди в наслідок індустріялізації напливав російський елемент. Справжній грецький національний кольорит зберігали ще мешканці 24 колишніх грецьких сіл — оаз серед 130 усіх дореволюційних донецьких сільських громад.

ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯН

У підпольській Україні, як і в усій Речі Посполитій, селян закріпачено, тобто закріплено за поміщиками («дідичами») артикулом (розпорядженням) короля Генрика Валезі 1573 р. і Литовським статутом 1588 р. Коли Богдан Хмельницький вигнав польських магнатів з Козацької України, панщизняні селяни стали посполитими, тобто вільними господарями, громадянами держави «без хлопа і пана». Після Переяславської угоди царський уряд почав сприяти намаганням московських воєвод, офіцерів і улесливої козацької старшини закріпити українських селян за землевласниками, яким цар «роздавав» приєднані до Росії землі. Останній гетьман України Кирило Розумовський (1750—1764) універсалом від 22 квітня (3 травня) 1760 р. заборонив селянам переселятися на нові землі без письмового дозволу поміщика, якого вони покидали. Коли ж після скасування гетьманства Лівобережною Україною почала правити так звана Малоросійська колеґія, складена з шістьох росіян (президент, прокурор і чотири члени) та чотирьох «малоросів», цариця звернула увагу президента колеґії П. Рум'янцева на «поширену серед старшин внутрішню ненависть малоросіян до великоруського народу» й наказала всіма способами розвивати довір'я та симпатію до російського уряду серед простого люду, щоби він не підтримував старшин [387].

Усупереч своїм рекомендаціям Катерина II законом від 3 травня 1775 р. заборонила селянам новоутворених за російським зразком Київської та Чернігівської губер-

ній покидати своїх поміщиків. Незабаром це розпорядження було поширено на третю українську Слобідську губернію, де на козаків замість попередньої служби накладено подушний податок, «привілей» російських селян [388].

У 1787 р. в Росії проведено секуляризацію церковної та манастирської власности, тобто передано маєтки церков і монастирів світським землевласникам. Тоді закрили Святогірський манастир, а його 27 000 десятин (приблизно 29 500 га), як державну власність, цариця подарувала «князеві Таврійському» Потьомкіну. Через десять років, 12 грудня 1796 р., вона заборонила самовільні переходи поселенців південних губерній імперії з місця на місце [389]. Після цього поміщицькі піддані в Павлоградському й Бахмутському повітах стали втікати на землі Війська Донського.

Над Доном ще в останніх 1770-х роках оживилися розкольники. Ці старообрядці приєдналися до донських козаків під час заворушень у 1792—1794 рр. Причиною невдоволення було збільшення панщини в Донській області до чотирьох-п'ятьох, а подекуди до шістьох днів на тиждень. Деякі поміщики відбирали в селян землю й господарства, а за працю видавали їм «пайок» харчами. Селяни втікали від своїх поміщиків на державні землі й просили зачислити їх до козаків, доводячи, що до козацького стану належали вони самі або їхні батьки чи діди [390].

Царські «милості» не оминули й донських козаків, яких і раніше уряд переселяв на підбиті Росією землі в Сибіру. На початку XVIII ст. Донське Військо включено на правах нереґулярних частин у склад збройних сил Росії, а в 1721 р. їх підпорядковано воєнній колеґії. Всі форми самоуправління ліквідовано 1763 р. Юнаки з 19 років мусили відбувати військову службу до самої смерти. В 1793 р. донським козакам наділили 14,4 мільйона десятин (15,8 мільйона га) землі, а в 1796 р. позбавлено кріпаків права переходу від одного поміщика до іншого. Незабаром (у 1798—1800 рр.) донських старшин прирівняли до ранґів офіцерів і зарахували до дворянського стану з обов'язком виставляти 80 кінних полків [391].

Надання козацькій старшині на Україні й Донщині прав російських дворян сприяло повному закріпаченню селян. Ще Єлисавета в 1760 р. дозволила поміщикам засилати кріпаків за «презухвалі» вчинки до Сибіру без

права повернення додому після відбуття покарання. Катерина II перетворила це право заслання на поселення на право засилати кріпаків на каторгу без обмеження речинця (на який-небудь термін) з поворотом засланого до попереднього власника. Закон від 22 серпня 1767 р. забороняв селянам скаржитися на своїх поміщиків під страхом покарання батогами й заслання до Нерчинська на вічні каторжні роботи. Так цариця перетворила села Російської держави в рабовласницькі плянтації, що нічим не відрізнялися від північно-американських, на яких працювали негри.

Кріпосне право загальмувало заселення південних степів Східньої Европи, стримало зріст міст, розвиток ремесел і промисловости. Воно було причиною селянських повстань, які потрясали імперію [392].

АДМІНІСТРАТИВНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЦЬКОГО КРАЮ ТА ЙОГО ЗАСЕЛЕННЯ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII І НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТЬ

Після закінчення російсько-турецької війни 1768—1774 рр. і підписання Кючук-Кайнарджійського договору цариця Катерина II указом від 14 лютого 1775 р. створила Озівську губернію і поділила її на дві провінції: Бахмутську й Озівську. До Бахмутської віднесено Бахмутський повіт і Слов'яносербію, що до того часу належали до Новоросійської губернії. Тоді ж до Озівської губернії від Слобідськоукраїнської губернії відійшло місто Тор (з 1784 р. — Слов'янськ) з повітом і містечками Нові й Старі Водолаги, а від Новоросійської губернії — Бахмут з повітом, до якого належали державні й поміщицькі села та 16 рот Бахмутського полку. Обидві Водолаги були державними слободами. Їх разом із селами Карлівкою, Федорівкою та Варварівкою ввели тоді до складу Донецького полку. В 1767 р. там жило 17 546 осіб [393].

Населення територій, утрачених Новоросійською губернією, складалося з українців (85%) і росіян (15%). Греки тоді ще жили в Криму, а на території Кальміюської паланки, де колись стояли зимівники нежонатих січовиків, утворено Кіньсковідський і Кальмі-

юський повіти[394]. Старожитні запорізькі займища Ясинівка, Зайцеве, Залізна Балка, Закіт, Григорівка, Євдокіїне та інші стали військовими слободами[395].

Після закріпачення селян на Українській лінії та в Новоросійській губернії сюди, на землі переважно російських поміщиків і донської козацької старшини, в останній чверті XVIII й на початку XIX ст. масово переселялися селяни передусім із Лівобережжя. Разом з ними поміщицькі рільники з Правобережжя та кріпаки й однодвірці з Курщини заснували в 1787—1794 роках Гришине (1934—1938 — Постишеве, тепер місто Красноармійськ), Святогорівку, Гродівку, Добропілля, Семенівку та інші оселі. Край вільному поселенню поклала заборона вільного переходу селян у Катеринославській і сусідніх губерніях урядовим указом від 12 грудня 1796 р.

Основну масу населення у причорноморських і приозівських степах становили українці. Вони поселялися на державних і поміщицьких землях. Серед державних селян, ремісників і робітних людей було чимало росіян. В архівних документах 1800 р. записано, що селяни продавали останню худобу й купували харчі, щоби прогодувати сім'ї до невідомих ще жнив[396].

У 1779 р. поручик Євдоким Шидловський отримав ранґову дачу на правому березі Кальміюсу в урочищі Олександрівці, де ще залишилися в землянках і мазанках колишні власники цієї землі — січовики. Вони допомогли заселити слободу, й через три роки тут жив 341 чоловік[397]. Пізніше поміщики заселили отримані сусідні володіння: Олексіївку, Катеринівку та вже згадувані Семенівку, Григорівку, Євдокіїне й інші слободи, що ввійшли в межі сучасного Донецька. Дехто, відкидаючи згадки про козацькі зимівники у верхів'ях Кальміюсу, згоден уважати рік 1779-й роком заснування Донецька[398]. Тоді ж на січових землях переписів ніхто не проводив. Так само дату народження сусідньої Макіївки одні пов'язують із заснуванням висілка Землянки, інші — зі слободою Ясинівка (обидва поселення в межах міста), яка постала в 1690 р.

З 1774 до 1784 р. на території пізніших Бахмутського й Маріюпільського повітів російським поміщикам, урядникам і офіцерам, а також українським козацьким старшинам, які дослужилися поміщицького сану, роздано 481 427 десятин (приблизно 525,8 тисячі га) з 7142 особами, а на території Слов'яносербії — близько 193 тисячі десятин (210,4 тисячі га)[399].

У 1784 р. Озівську й Новоросійську губернії об'єднано в Катеринославське намісництво. Колишня Слов'яносербія стала Донецьким повітом, а Підгірне перейменовано в Донецьк (у 1817 р. його ще раз «перехрестили» на Слов'яносербськ). До тодішнього Донецького, а потім Слов'яносербського повіту належала територія сучасного Луганська, а землі, на яких у третій третині минулого століття почало рости місто Юзівка-Сталіне-Донецьк, належали до Бахмутського повіту. Тоді Торський (пізніше — Слов'янський) повіт злучено з Костянтиноградським (Костянтиноград Полтавської губернії з 1922 р. — Красноград, тепер Харківської области), а Маріюпільський — з Павлоградським. Дещо раніше (у 1780 р.) ліквідовано Слобідськоукраїнську губернію. Її Острогізьку провінцію зі Старобільськом і Біловідськом прилучено до Воронізького намісництва. У 1796 р. цар Павло відновив Новоросійську й Слобідськоукраїнську губернії. До останньої знову прилучено Слов'янськ і Старобільськ, а через рік (1797) — Бахмутський і Донецький (Слов'яносербський) повіти. У Бахмутському повіті, відділеному від Слобідськоукраїнської (пізніше Харківської) губернії Сіверським Дінцем, росіяни становили 19%, а в Донецькому (Слов'яносербському) — 24% населення. Тоді на території Новоросії українці становили 74%, росіяни — 12%, молдавани — 6%, греки — 3,5%, вірмени — 2,6%. На початку XIX ст. частка українців знизилася до 64,8% [400].

За 1795—1811 рр. населення Бахмутського повіту зросло на 32%. Сюди приходило багато державних селян, які створювали великі поселення. За даними ревізій, на початку XIX ст. в Бахмутському повіті жило 40 000, а в Донецькому (Слов'яносербському) 26 000 осіб. У Бахмутському повіті державні селяни становили 53,1% населення [401].

У 1802 р. з Новоросії виділено Катеринославську губернію з частинами Донецького, Бахмутського й Маріюпільського повітів. Слов'янський повіт одійшов до Слобідськоукраїнської губернії, яка з 1835 р. стала Харківською. В її Ізюмський, Куп'янський і створений у 1797 р. Старобільський повіти входили північні райони теперішніх Донецької та Луганської областей, на які з 1797 р. поширено дію російського кріпосного права.

Тим часом на землях колишніх запорізьких вольностей виростали нові слободи. Новоспечені поміщики

правдами й неправдами заманювали у свої посілості ліво- й правобережних селян. Запорізьку заплаву на річці Торець — Дружківку з довколишніми землями дістав полковник Н. Аршаневський. На верхоріччях Вовчої з'явилася Голицинівка, ранґова дача князя С. Голицина. Коменданта Бахмутської фортеці І. Шабельського нагородили також дачею, яку він назвав Іванівкою. Дружківку, Голицинівку й Іванівку під Бахмутом заселили українські селяни, а щоби загосподарювати дачу Білокузьминівку (на території сучасного Костянтинівського району Донецької области), морський офіцер К. Котельников купив селян у теперішній Калузькій області Російської Федерації [402].

У другій половині XVIII ст. в доріччі Сіверського Дінця виросли нові поселення українських і російських селян, які втекли від своїх кріпосників: над річкою Вільхою — слобода Вільхова (тепер — Успенка), а в районі Луганчика — селища Шовковий Протік (на базі козацького хутора), Вовнухине, Петромиколаївка й Олександрівка. У 1773 р. селяни з Білгородської губернії осіли біля джерел Міюсу й збудували слободу Фащівку (Луганська область) [403]. На південний схід від неї над річкою Насільною 20 січня 1777 р. майор і військовий дяк Ісаєв заклав слободу Ісаївку-Дякове (нині — Дякове), у якій поселилися вихідці з різних кінців України. Генерал-майор Орлов дав притулок у своїх маєтках під Ровеньками правобережним українцям. За його прізвищем слобода над річкою Ровенька дістала назву Орлово-Ровенецька (тепер — місто Ровеньки) [404]. Так само полковник А. Орлов заснував у районі теперішнього міста Шахтарська Донецької области слободу Олексіївку-Орлівку, а дещо східніше, на території сучасного міста Тореза, постала слобода Олексіївка (1840—1867 — Олексієво-Леонове, потім до 1964 — Чистякове). Поряд на території міста Сніжного старшина Н. Васильєв побудував заїзд над байраком Погорілим [405].

На схід від Кальміюсу підполковник Амвросій Луковкін заклав над річкою Кринкою слободу Амвросіївку (тепер — село Благодатне), а старшина М. Мєшков — Велику Мєшківку. Заселили їх українці. Північніше біля Харцизького байраку, в якому ховалися волелюбні сіромахи-харцизи, тобто бурлаки (по-турецькому хирсиз — злодій, негідник [406]), генерал І. Іловайський назвав одну з нових слобід Харцизьком. Його прізвищем названо сусідню оселю — Іловайськ. Він і його родич, колишній

отаман Війська Донського О. Іловайський, володіли тоді обширними земельними ділянками в околиці теперішніх міст Харцизька й Іловайська. Втікачі від кріпаччини в різний час заснували в цьому районі селища Ханженкове й Кутейникове і заселили Амвросіївку, Зуївку та Харцизьку й Макіївську слободи.

До 1803 р. в Маріюпільському повіті ще кочували калмики. Щоб вони не перешкоджали поселеним там грекам, царський уряд виселив їх на землі Війська Донського, де вони приєдналися до тамтешніх кочівників [407]. Тоді землі донських козаків поділено на сім округ. Територію на схід від Кальміюсу введено до Міюської, а простори на захід від Деркулу — до тодішньої Донецької (Слов'яносербської) округи [408].

У XIX ст. туди посилився приплив бідноти з України. Під час шостої ревізії в 1811 р. донські поміщики показали українців не «приписними», а дворовими або селянами. Перших тоді налічували 5053, других — 71 804, а разом 76 857 осіб. За 7-ою ревізією дворових було 4882, а селян 74 109, разом 78 991 особа. Переважно то були вихідці з Полтавщини й Західньої Слобожанщини, а також із Чернігівщини, Правобережжя і російських земель. Замкненого стійкого контингенту первісних переселенців не було. Всі вони змішувалися, а різні реєстри записували їх з указівкою на те, звідки хто прибув: якийсь Осип Гундоровський прибув зі Стародубського повіту Малоросійсько-Чернігівської губернії [409] (нині — територія Брянської области, за Хмельницького — Стародубського полку).

ОЗІВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

Під час другого зруйнування Січі в червні 1775 р. генералові Текелію не вдалося повністю «искоренить» запорожців. Приблизно 5—10 тисяч козаків утекли на підтурецьку територію і поселилися, за дозволом Порти, у дельті Дунаю. Там деякі місцевості вже були заселені донськими козаками «некрасівцями», які під проводом І. Некрасова врятувалися від погромів царських військ після Булавінського повстання 1707—1708 рр.

У перші роки після втечі за Дунай січовики переходили з місця на місце, поки в 1815 р. переселилися у Дунаєвець, де заснували Січ. Сюди прибували нові втікачі з України, й навколо Коша виросли села з виш-

невими садочками. Там мешкали жонаті козаки. За послуги турецький уряд наділив січовиків землею і видавав їм платню. Становище задунайських козаків, хоч і не вважалися вони закріпаченими, було важке. Коли в 1828 р. почалася нова російсько-турецька війна, 500—1500 козаків на чолі з отаманом Йосипом Гладким, повіривши московським обіцянкам, 18 (30) травня перепливли 42 човнами на російський бік і провели московське військо через Дунай.

За цю операцію Гладкий отримав чин полковника, а потім генерал-майора. Старшин, що були з ним, нагороджено Георгіївськими хрестами, а рядових козаків постригли й перетворили на звичайних солдатів. За зраду Гладкого турецький візир зруйнував Задунайську Січ і ув'язнив 2000 козаків. Коли гнів улігся, запорожці повернулися на старі місця і, проклинаючи Гладкого, ловили рибу й працювали на полях.

З тих козаків, які повернулися із Задунайської Січі, російський уряд після війни організував Озівське козацьке військо. Частина козаків заснувала на річці Калці хутір Гладке (за прізвищем отамана). У 1849 р. озівські козаки з донцями, яким належали тоді землі на схід від Кальміюсу, заклали на Кривій косі біля гирла Грузького Єланчика в Міюській окрузі, до якої входили землі на схід від Кальміюсу, станицю Новомиколаївку (тепер по-російськи — Новоазовск).

Озівське козацьке військо ліквідовано 1885 р. Частина озівців переселилася на Кубань, а решту переведено в стан державних селян. На місці хутора Гладкого виросло містечко Микільське, перейменоване в 1923 р. на Володарське.

Над Кубанню царський уряд ще восени 1787 р. організував із колишніх запорожців військо вірних козаків, перейменоване 1788 р. на Чорноморське козацьке військо. З нього й кавказьких козацьких частин, які завоювали для Росії землі кавказьких горців, Петербург організував Кубанське козацьке військо, призначене для охорони внутрішнього порядку в імперії.

На Північний Кавказ у різні станиці Анапської округи та Закубанської области в 1862—1863 рр. силоміць переселено тисячу сімей озівців. На новому місці вони, невдоволені тяжкою військовою службою, гнітом старшин і примусовим переселенням, підняли бунт. Царський уряд, як звичайно, жорстоко придушив його. Лише деяким козакам вдалося утекти назад у Приозів'я,

а навіть за Дунай. Вірну старшину, тоді вже офіцерів, нагороджено дворянством.

На землях між Кальміюсом і Міюсом, де в першій половині XIX ст. поселилася частина озівських козаків, одним з перших поселень була слобода Греково-Олександрівка на правому березі Грузького Єланчика при впадінні в нього Каменуватого Байраку. Козацькі осавули, хорунжі й полковники заснували там хутори: Косоротова (1808), Грузько-Єланчинський (1810), Кононів, Благовіщенський, Табунщиків, Морвих (1820), Михайлівський (1841—1850, тепер — село Михайлівка), Іванівський-Седів (1840), Жирів, Садки (1850), Самсонів (1859) і Богодарівський (1860). Переважали там українці, які, живучи поруч росіян, утрачали національні риси й стали називати себе перевертнями. Багато українських селян окозачилося. Вони ще й досі говорять по-українському, але без мелодійної співучости й м'якости закінчень. Багато українських слів у їхньому говорі втратили своє первісне значення, а ще більше закралося у розмовний говір російських слів.

Як і всюди, на схід від Кальміюсу українці були господарниками. У багатьох хатах стояли ткацькі верстати. Більшість помешкань були чисті й охайні, вражала їх чепурність [410].

На півночі сучасної Донецької области українська мова й пісня збереглися краще. Мабуть, у козацькій родині в місті Слов'янську народився і виріс український поет-романтик Михайло Петренко (1817—1862). Його пісні «Дивлюсь я на небо», «Туди мої очі» й інші чарують увесь світ, але мало хто в Слов'янську чув про присвячений цьому містові вірш:

Слов'янськ
Ось, ось Слов'янськ! Моя родина!
Забилось серденько в грудях,
Пригнулись до землі коліна,
А очі плавають в сльозах!
Слов'янськ, Слов'янськ! Як гарно ти
По річці Тору, по рівнині
Розкинув тихії садки,
Квіти пахучі по долині
І так красуєшся собі.

. . . .

Коли слов'янка щось промове,
І так почувається тобі,

Неначе вечором в діброві
Воркує горлиця собі!
А як вечірньою порою
В садочку пісню заведе, —
Так до сліз нехотя і доведе,
Серце підорве журбою.

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ НА ПРИОЗІВ'Ї

Українські степи почала заселяти німцями ще Катерина II. Тож писав Тарас Шевченко:

«—... А на Січі мудрий німець
Картопельку садить».

Наприкінці XVIII ст. пруські, баденські й саксонські німці поселилися у межиріччі Кальміюсу і Грузького Єланчика, де їм виділили 65 тисяч десятин (70,9 тисячі га) [411]. У 1882 р. там проживало понад 6 тисяч німців [412].

У 1822 р. 45 тисяч десятин (приблизно 50 000 га) донецької землі отримали прусаки, баденці й саксонці, які заснували 27 колоній. За віросповіданням між ними були католики, лютерани, а найбільше менонітів, послідовників голляндця Сімонса Менно (1498—1561), який відрікся від католицької віри й став проповідувати, що взаємини осіб Пресвятої Трійці є тайною, предметом вірування, а не роздумування. Вони заселили Хортицьку округу у 1789 р., а в 1836—1852 рр. 145 молодих родин оддінилося від хортицького окружного управління і створило менонітську Маріюпільську округу із п'яти колоній. Три новоросійські округи творили «Новоросійське братство менонітів», звільнене від військової служби. У 1900 р. їх налічувалося 50 000. Серед них не було неписьменних. Працелюбні хлібороби, вони всьому давали лад. Відзначалися високою моральністю, гуманністю і тверезістю. Вони очікували відновлення царства Божого на землі, безумовно вірили в Біблію, заперечували судові позови й присягу [413].

Взагалі, німецькі колонії у причорноморських і приозівських степах були розкинені від Одеси до Ростова. Біля Маріюполя, центру 17 німецьких поселень з 1823—1825 рр., колоністи мали по 50 десятин (54,6 га) на сім'ю і постачали на міські базари городину [414].

Центром німецьких колоній на Донеччині був Ост-

гайм (з 1935 р. — Тельманове). У Катеринославській губернії в 1890-х роках німці мали 133 народні школи з 7000 учнів[415]. Німецька колонія Рібенсдорф торгувала сільськогосподарськими продуктами. Землю обробляли машинами, застосовували сівозміну, молотили паровими молотарками[416].

Коли німців у 1941 р. вивезли з Донецької області до Казахстану, їхні села перейменовано, наприклад: Грюнталь на Мічурине, Старий Марієнталь на Старомар'ївку. Епідемія перейменувань не зачепила, щоправда, ненімецьких міст: Дебальцевого, подарованого в 1826 р. воронізькому поміщикові Дебальцеву за участь у придушенні декабристського повстання[417], Константинівки, колишнього села, названого іменем землевласника Номикосова, й Олександрівки, також села генерал-поручика Норова[418].

Крім євреїв і німців, якими царські чиновники досєлювали південь теперішньої Донецької області в XIX ст., у Слов'яносербський повіт сучасної Луганської області переселювано «людей, що сповідують католицьку віру й мають наріччя і звичаї польські»[419].

Заселяючи донецькі степи чужинцями, Петербург не забував усіляко перешкоджати «малоросам» освоювати землі, на яких вони не проживали в 1732 р., тобто перед поверненням запорожців з Олешок. У наслідок такої політики в Бахмутському повіті збільшилася частка росіян з 6,9% у 1779 р. до 19,8% у 1858 р. У містах Бахмутської провінції російська людність чоловічої статі становила[420]:

Міста	1719	1734	1744	1762	1763
Бахмут	500	493	373	205	138
Тор (Слов'янськ)	392	291	237	239	194

а за даними ревізії 1745 р. виявилося:

Повіти	Українців	Росіян
Бахмутський	4948	1890
Донецький (Слов'яносербський)	782	2210

Питома вага української людности становила у %:

Повіти	1719	1745	1764	1779	1850
Бахмутський	66.2	57.5	75.4	66.2	72.0
Слов'яно-сербський	100	18.0	65.1	45.0	76.3
Ростовський	—	—	100	24.4	71.7
Олександрівський	—	100	100	15.8	68.7

За даними церковного обліку 1857 р. і десятої ревізії 1858 р. в Катеринославській губернії мешкали:

Національ-ності	Повіти				
	Бахмут-ський	Слов'яно-серб-ський	Ростов-ський	Олек-сандрів-ський	Разом
Українці	93 250	68 169	87 492	149 036	397 947
%	72.1	76.2	71.7	68.7	71.5
Росіяни	24 692	16 596	14 812	4 330	60 430
%	19.1	18.6	12.1	2.0	10.8
Греки	—	—	—	41 037	41 037
%	—	—	—	18.9	7.4
Вірмени	—	—	19 064	—	19 064
%	—	—	15.6	—	3.4
Німці	7	92	17	10 869	10 985
%	—	0.1	—	5.0	1.9
Молдавани	7460	3 066	—	—	10 526
%	5.8	3.4	—	—	1.9
Євреї	1 670	304	128	9 503	11 602
%	1.3	0.3	0.1	4.4	2.3
Поляки	1 634	1 179	560	319	3 692
%	1.2	1.3	0.5	0.1	0.6
Усе населення	129 536	89 403	122 073	216 897	557 909

Примітка. До Олександрівського повіту в середині XIX ст. належала Маріюпільщина [421].

Коли в 1887 р. від Катеринославської губернії відділено Ростовський-на-Дону повіт і Таганрізьке градоначальство, то в залишених за нею повітах українці становили 75% людности [422].

Отже, перед скасуванням кріпацтва в 1861 р. основну масу населення у донецьких степах становили українці. Серед українських селян було чимало колишніх слобідських та інших козаків, зубожілих і обплутаних боргами. Багато з них стало жертвою поміщицького сва-

вілля. Дідичі насильно скуповували в них землю, а вільні козаки не раз ставали з ласки царів, поміщиків-землевласників, кріпаками потомків колишніх старшин.

Щодо Ростовського повіту, то його створили в межах Новоросійської губернії 1797 р. Як тільки в 1802 р. виділено Катеринославську губернію, Ростов з повітом прилучено до неї.

У сусідній Таганрізькій гавані 1833 р. кинула якір італійська шхуна «Клорінда». Двадцятичотирирічний капітан цього судна Джузеппе Гарібальді в Таганрозі поклявся присвятити своє життя боротьбі за волю Італії, про що нагадує обеліск у Таганрізькому порту. Герой, безперечно, не припускав, що він у країні, де «на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує». Там, над Доном, у сальських слободах, повставали кріпаки проти поміщицького гніту ще в 1818 р. Тоді заворушення поширилися на Міюську округу Області Війська Донського, а потім на Ростовський, Слов'яносербський і Бахмутський повіти Катеринославської губернії. На озброєні дрючками, косами й списами селянські згруповання уряд кинув військові формації. Вони відправляли непокірних до Сибіру або на Луганський ливарний завод. У 1822 р. припинили працю луганські робітники. Хоч військовий суд карав їх немилосердно, боротьба тривала до 1835 р.[423]

Становище селян — як поміщицьких, так і державних — було злиденне. Косила старих і малих чума, а в 1881—1891 рр. од малярії померло в Старій Карані 52% дітей до п'ятьох років[424]. Чи не найбільше на степових шляхах падали від страшної пошести чумаки. Століттями їздили вони валками на Озівське море й у Крим. Чумацький шлях у XIX ст. пролягав через німецькі села Грюнталь, Остгайм і Розенфельд на станицю Новомиколаївку. Вночі освічував їм дорогу небесний Чумацький Шлях. На південь тягнули круторогі воли вози, навантажені збіжжям і вугіллям. Назад везли рибу й сіль[425]. Припинилося чумакування, коли в Бахмуті запрацювали солеварні, а по залізничній колії 1 листопада 1882 р. з Ясинуватої до Маріюполя помчали залізні коні — паровози.

РОЗВИТОК КАМ'ЯНОВУГІЛЬНОЇ, МЕТАЛЮРҐІЙНОЇ ТА ІНШИХ ГАЛУЗЕЙ ПРОМИСЛОВОСТИ

Про кам'яне вугілля в Донецькому кряжі знали давно. Українські археологи М. Брайчевський, В. Голобуцький, В. Колчіна та інші довели, що принаймні в XVI ст., а навіть за часів Київської Руси там працювали копальні. У X—XI ст. в донецьких степах добували вугілля і руду та виплавляли з неї метал. За даними сучасної хемічної аналізи, більшу частину козацької зброї виготовляли з місцевої сировини. Головною металюрґійною базою Запорізької Січі був Донецький басейн, де виготовляли чавун і залізо. Ясна річ, що в тодішніх «гутах» (металюрґійних заводах) працювали чужоземні спеціялісти.

У 1721 р. над річкою Кундрючою та в урочищі Оленячі Гори в околиці теперішнього міста Лисичанського, як пишуть сучасні історики, син кріпака, піддячий Григорій Капустін одкрив поклади кам'яного вугілля. Він звернувся до чужоземних спеціялістів з так званої Берґакадемії, що була центральним органом гірничорудної промисловости Росії, але там визнали знайдене вугілля непридатним для розвитку промисловости. Тоді ж (1723 р.) в районі Бахмуту почали добувати вугілля для потреб соляних копалень. Туди ж вирушив у 1724 р. Капустін з експедицією, яка підтвердила промислове значення бахмутських вугільних родовищ і рекомендувала добувати їх на потреби Чорноморської фльоти [426].

У «Большом чертеже» з 1527 р. повідомлялось, що біля Бахмуту, на березі Сіверського Дінця і Великого Тору ведуться пошуки залізних, мідних і срібних руд [427]. Отже, копальня, відкрита в 1795 р., не була першою. Так само не білгородські купці відкрили свинцеві руди біля Сухаревого містечка над Сіверським Дінцем. Про поклади металевих руд на землі Донецькій знали давно. У 1795 р. Берґколеґія на підставі звіту спеціяльної експедиції зробила висновок, що недалеко від гирла Бахмуту можна будувати металообробний завод на базі привозної руди й місцевого вугілля. Уряд негайно розпочав будівництво. 14 листопада 1795 р. вийшов указ «Про будівництво ливарного заводу в Донецькому (пізніше Слов'яносербському) повіті над р. Луганню і про

добування там вугілля», а 4 жовтня 1800 р. Луганський ливарний завод видав перший чавун. Працювали там майстрові, прислані з липецьких чавуно-ливарних заводів і Олександрівського заводу в Петропавловську[428]. До Луганського заводу приписали державних селян з Фащівки, Горіхового, Петропавлівки й Городища. Разом з ними працювали рекрути й в'язні з Херсону та заслані польські патріоти[429]. У 1882 р. селище Луганський Завод з прилеглим до нього козацьким селом Кам'яним Бродом офіційно дістало статус міста Луганська й стало центром Слов'яносербського повіту.

Інші металюрґійні заводи Донецька, Макіївки й Алчевська виросли в другій половині XIX ст. На території сучасного Донецька на пустирі, де тепер металюрґійний завод, паслися отари овець, а місцевість називалася Овечим Хутором[430]. Неподалік десь у 1820-х роках селяни зі слобід Семенівка, Євдокіїне, Любимівка, Закуп і Миколаївка відкрили в різних місцях багаті кам'яновугільні родовища, що залягали на неглибоких рівнях уздовж вододільної ділянки «Бахмутка — Дурний байрак». Як тільки російські геологи дізналися про ті примітивні копальні місцевих мешканців горішньої частини Прикальміюської долини, вони негайно поспішили туди. До села Олександрівки почали з'їжджатися на заробітки робітники. Залізну руду привозили з села Стила, а потрібний для металюрґійних процесів флюсовий камінь вапняк — з околиць села Оленівки[431].

У 1860-х роках сімферопільський купець Х. Іванов, який поставляв донецьке вугілля кораблям російської фльоти, відкрив перші промислові копальні, довкола яких виріс шахтарський висілок. Дещо пізніше російський інженер А. Мевіус запропонував урядові збудувати на правому березі Кальміюсу недалеко від слободи Олександрівки металообробний завод. Його доцільність обґрунтував він тим, що у верхоріччі Кальміюсу залягає вугілля, а в районі Каракуби (тепер — місто Комсомольське на південь од Старобешевого) — залізна руда, до того ж поряд річка. Незабаром у Донецький басейн приїхали чужоземні підприємці, серед них — англійський технік-металюрґ Джон Джеймс Юз, який управляв якимсь малим заводом під Лондоном. Він же купив і орендував земельні ділянки під завод, а також заснував Новоросійське товариство кам'яновугільної промисловости та залізного й рейкового виробництва. Влітку 1869 р. в долину Кальміюсу прибула з Таганрогу велика

валка з кількох сотень возів, запряжених волами й кіньми. Вони доставили по Чумацькому Шляху до селищ Маслівки й Закопу, що лежали у двох-трьох верстах (2,1—3,2 км) від Кальміюсу, устаткування і матеріяли для заводу, який почали тоді будувати[432]. З того часу відлічує свої роки заводський висілок Юзівка (1924—1961 — Сталіне, тепер — Донецьк), названий за прізвищем англійського підприємця.

Частина старої Юзівки називалася згодом Новим Світом або Лівенським висілком, тому що в ньому була контора князя Лівена[433]. Старожили шахтарської столиці України не забули ще й такі назви робітничих висілків, як Собачівка і Шанхай[434].

У 1872 р. до металюргійного заводу підвели зі станції Костянтинівка відногу залізничної магістралі Москва — Ростов, зданої в експлуатацію 1869 р. Навесні 1874 р. Джон Юз запропонував збудувати залізничну лінію Ясинувата — Маріюпіль. Вона ввійшла в систему Донецької залізниці з лініями: Краматорськ — Луганськ, Костянтинівка — Маріюпіль, Лисичанськ — Попасна й Дебальцеве — Микитівка. Її будували чотири роки, закінчили 1879 р. Під час будівництва дільниці Маріюпіль — Оленівка засновано місто Волноваху над однойменним чималим допливом Кальміюсу.

Назва річки походить од слів «волна», «волниста» й зафіксована у документі з 1745 р.[435]

Поряд з Юзівкою, в якій у 1897 р. мешкало 29 тисяч, а через 10 і 20 років відповідно 32 і 70 тисяч чоловік і якій у 1917 р. надано статус міста, фірма «Юніон» будувала свій металюргійний завод одночасно з селищем Дмитріївським. У 1920-х роках воно злилося зі слободою Макіївкою, заснованою, мабуть, вихідцями з села Макіївки Чернігівської губернії[436]. У 1898 р. в околиці Дмитріївського-Макіївки в копальні Іван під час підземної катастрофи загинуло кілька десятків гірників. Їхні товариші збунтувалися 1901 р. й виступили проти експлуатації та браку елементарної гігієни й безпеки праці[437].

Далі на північ на території колишніх козацьких зимівників у 1867 р. виросла шахтарська Горлівка, селище, назване на честь талановитого гірничого інженера П. Горлова. Кам'яне вугілля відкрили там ще на початку XIX ст. Майже одночасно з Горлівкою (1868 р.) на північний захід від неї на Курсько-Харківсько-Озівській залізниці збудовано станцію Краматорську, навколо якої

виросло місто Краматорське. Там після здобуття Озова граф Петро Таранов у 1767 р. отримав 10 тисяч десятин (10 935 га) і заснував при впадінні річки Бичок у Тор (нині — Казенний Торець) садибу Петрівка, у якій єдину вулицю, що вела до Тору, назвали Краматорською. Мабуть, сюди чумаки привозили крам на Тор. А може, назва Краматорськ означає не торги над Тором, а крому (рубіж) Торська, адже ця межа перетинає Тор[438]?

У 1880—1884 рр. Катерининська залізниця з'єднала Донецький басейн з Криворізьким. Швидко зростали видобуток вугілля (протягом 1860—1870 рр. з 98 до 246 тисяч т) і виробництво заліза й криці. Жорстока експлуатація, тяжкі житлово-побутові й санітарні умови, а передусім часті нещасні випадки спричинили шахтарські страйки (у 1887 і наступних роках). У 1897 р. в самому лише Єнакієвому припинило роботу понад 2000 робітників. Назрівала революція 1905 р.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ДОНЕЧЧИНИ НА ПЕРЕЛОМІ XIX—XX СТОЛІТЬ

Швидкий темп розвитку промисловости притягнув у Донецький край десятки й сотні тисяч селян і робітників на вугільні копальні, металюрґійні, машинобудівні та інші заводи. Згідно з «Южно-Русским горным листком» за 1881 р., тоді з 16 тисяч донецьких гірників 7/8 прийшло з інших губерній. У 1890 р. на шахтах Бахмутського повіту працювало майже 52% прийшлих, 2% чужинців і 46% місцевих гірників. Таке ж становище було і в інших повітах. Українські селяни не дуже хотіли працювати під землею. Вони годували вирощеним зерном Европу. В підземні виробітки спускалися більше вихідці з центральних губерній Росії. За даними «Горнозаводского листка», серед гірників Слов'яносербського повіту в 1890 р. було 58,9% уродженців Тульської, а 21,9% — Орловської губерній.

Аналогічно формувався склад металюрґів. Е. Рогозін у книжці «Железо и уголь России» зазначає, що на Юзівському заводі 48,6% робітників прибуло з центрально- й північнозахідньо-російських і прибалтійських губерній, а 4,7% становили чужинці. На Макіївському

металюргійному заводі працювало 637 робітників з Росії і лише 107 з України. На Донбасі шукали праці вихідці з Орловської, Курської, Чернігівської, Рязанської, Костромської, частково Воронізької, а також із білоруських Мінської та Могилівської губерній. Перший усеросійський перепис 1897 р. показав, що в Катеринославській губернії серед шахтарів було 63,1% росіян і 29,8% українців. Решту становили білоруси, татари, молдавани й інші [440]. Тоді в південно-українських містах 44,7% мешканців розмовляло російською і лише 18,2 українською мовами [441]. Адже діяв Валуєвський указ 1863 р., що «никакого малорусского языка не было, нет и быть не может», та його доповнення — Емський указ від 18 травня 1876 р. про заборону ввезення у межі імперії українських книжок. Боячись, що указів замало, імперське Міністерство Внутрішніх Справ циркуляром від 20 січня 1910 р. наказало губернаторам не дозволяти засновувати товариства з інородців, до яких віднесено й українців [442]. Напевно, у Петербурзі не могли забути про збанкрутілого гірнозаводчика українця Олексія Алчевського (1835—1901), власника Харківського торговельного банку, який фінансував металюргійні підприємства, зокрема будівництво Донецько-Юр'ївського металюргійного заводу в теперішньому Алчевську (1931—1961 — Ворошиловськ, 1961—1991 — Комунарськ). Дружина Олексія Алчевського, Христина Алчевська (1841—1930), понад 50 років керувала й утримувала безплатну жіночу недільну школу. Вона ж фінансувала школу в селі Олексіївці на Луганщині, де вчителювали українські письменники Борис і Марія Грінченки. Діти Алчевських виросли діячами української культури: дочка Христина (1882—1931) — поет і педагог, сини Григорій (1886—1920) — композитор, Іван (1876—1917) — актор-співак.

Щодо землевласників, то приблизну картину їхнього національного складу подає нам «Список земельных владений Мариупольского уезда 1904»: у тому повіті налічувалося 370 великих поміщиків, які володіли земельними угіддями площею понад 100 десятин (109 1/4 га). Умовно за прізвищами серед них можна визначити: 160 українців (43,3), 115 росіян (31,1%), 43 німці (11,6%), 39 поляків (10,5%) і 13 греків (3,5). Більш як 500 десятин мали росіяни: Аксютіни — 2150, Гозадінов — 2707, Інжечік — 2150, Кірімов — 2027, Мануїлов — 2139, Булатов — 608, Воронін — 500 і українець Тищенко —

700 десятин[443]. Одначе ми не знаємо, скільки із 160 поміщиків, які ще мали українські прізвища, визнавало себе «хохлами», чи «малоросами». Мешканці села Архангельська Ясинуватського району Донецької області оповідали, що їхній поміщик Микола Миколайович Кулябко-Корецький подарував свою землю селянам (без викупу), а сам доживав віку в Бахмуті. Його предок, син лубенського полковника Кулябки, після зруйнування Січі втік туди й заснував хутір. Опісля він одружився з панею Корецькою й став паном Кулябко-Корецьким. Його дружина привезла з собою кріпаків з Лубенщини. Коли Катерина, «суча дочка... край веселий, мир хрещений та й занапастила», а січові землі заселяла сербами, в Архангельське приїхали з Литви пани Шабельські й привезли з собою литвинів. До сьогодні одну частину мешканців села називають литвинами, а другу — полтавцями.

Крім Грінченків, у шахтарських селищах учителювали письменник Спиридон Черкасенко (1876—1940, літературний псевдонім Петро Стах), письменник і педагог Степан Васильченко (1878—1932, справжнє прізвище Панасенко) й композитор Микола Леонтович (1877—1921). Спиридон Черкасенко видав збірку оповідань «На шахті» й написав ще кілька інших творів з життя гірників. У драмі «Про що тирса шелестіла» він воскресив минувшину степового козацького краю. Степан Васильченко вчителював під час революції 1905 р. в селі Щербинівці (тепер селище міського типу Дзержинського району Донецької області). За участь у робітничих страйках його заарештували, й у 1908 р. він сидів у Бахмутській тюрмі. Микола Леонтович учителював у залізничній школі на станції Гришине (з 1936 р. місто обласного підпорядкування), де організував хор залізничників і розповсюджував нелеґальну літературу. За це зазнав переслідувань царської поліції та сидів у в'язниці.

Донецьким письменником був Микола Чернявський (1868—1938), уродженець слободи Торська Олексіївка (тепер — село Октябрське Добропільського району). В «Донецьких сонетах» у 1898 р. він змалював гірку долю робітників і селян, а в оповіданнях — жахливі картини капіталістичної експлуатації.

У радянській дійсності забули цього «інженера людських душ», пролетарському письменникові з Донбасу не поставлено пам'ятника, його прізвище не надано жод-

ній вулиці, неначе не він писав у вірші «Шахтар»:

«У сажі чорній, як мара,
Рукою піт з лиця втира
І кайлом вугіль б'є і б'є
В норі шахтар. На нього лле
Мутна холодная вода,
І лямпа світиться бліда,
Моргає стиха, мов дріма.
Повітря дихати нема.
Чи скоро зміна? Голова
Звиса, неначе нежива, —
Півсуток цілих у норі,
Тут знайдуть смерть богатирі!
І тут працює чоловік,
І не один, не другий рік...»[444]

Безперечно, ревні «інтернаціоналісти» не можуть простити поетові слів:

«...Вкраїно, любая моя!
Тобі єдиній я співаю,
Тобі вінка я заплітаю
Тобі віддав і душу я!»[445]

Згідно з архівними документами КГБ, Миколу Чернявського розстріляли в Херсонській тюрмі 19 січня 1938 р. Щодо інших дат його смерти, то вони фальшиві. Раніше КГБ навмисне подавало вигадані дані, щоби зменшити число знищених діячів української культури в 1937—1938 рр.

Ще у 20-х роках ВЧК слідкувала за Чернявським, який у 1917—1918 рр. підтримував Центральну Раду. Опричники Дзержинського не прощали йому керівництво «націоналістичною» організацією «Українська хата», а після 1917 р. — «контрреволюційною» «Просвітою».

1929 р. його арештували у справі мітичної «Спілки Визволення України». Через брак доказів поета випустили. 1933 р. затримали «для перевірки деяких фактів». Безповоротно забрали Чернявського в жовтні 1937 р. Його звинуватили в невдоволенні існуючою владою. Це підтвердило багато письменників й товаришів з роботи. 27 листопада 1937 р. «трійка» НКВД Миколаївської области присудила: «лютого ворога народу, націоналіста, який хоче повалити совєтську владу... розстріляти». Вирок виконано. 1956 р. Миколу Чернявського реабілітовано.

БУРЕМНІ РОКИ ВОЄН І РЕВОЛЮЦІЙ

Нещадна експлуатація праці робітників, пережитки кріпосництва (так звані «відробітки») й економічна криза 1900—1903 рр., яка погіршила становище людей праці, створили в Росії на початку XX ст. революційну ситуацію. Вибух революції прискорила російсько-японська війна, розпочата 27 січня (9 лютого) 1904 р. 9 (22) січня 1905 р. в Петербурзі багато тисяч робітників рушило до царя з проханням поліпшити умови їхнього життя. Розстріл цієї мирної демонстрації сколихнув невдоволений люд. Робітники й селяни почали домагатися повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, знищення поміщицького землеволодіння, ліквідації станової нерівности й національного гніту.

У жовтні всю Росію охопив страйк. Наляканий зростанням революційних настроїв цар 17 (30) жовтня видав маніфест, у якому пообіцяв свободу.

На ці обіцянки робітники Луганська й інших промислових міст відповіли антиурядовими політичними демонстраціями. Лише на паровозобудівному заводі Гартмана в Луганську застрайкувало кілька тисяч робітників. Заворушення перекинулися на заводи й копальні Юзівки й Макіївки. 17 грудня повстала Горлівка, де в боях з присланими урядом військами загинуло близько 300 робітників. У боях горлівцям допомагали 4 тисячі робітників з Єнакієвого, Ясинуватої, Дебальцевого й Харцизька. Після двогодинного бою війська відступили в степ. Діставши підкріплення, вони вдарили на робітників ззаду й через чотири години зломили опір повстанців. Грудневе повстання закінчилося поразкою. Революція пішла на спад, і міністер внутрішніх справ П. Столипін, застосовуючи смертну кару, придушив будь-які прояви революційного руху.

З новою силою піднялися донбаські робітники під час Першої світової війни. Від 27 квітня до 24 травня 1916 р. під проводом більшовицької партії страйкувало 25,5 тисяч шахтарів Горлівсько-Щербанівського району. Їх оточила поліція і солдати, які криваво розправилися зі страйкарями.

Як тільки 27 лютого (12 березня) 1917 р. повалено царя, 400-тисячний загін донбаських робітників з радістю привітав революцію. У березні в Макіївці, Юзівці й Краматорську зформовано ради робітничих депутатів.

16—17 березня конференція рад Донецького басейну в Бахмуті постановила розвивати соціяльну свідомість селян. Національно несвідомі «хохли» не висували своїх вимог, а російські демократи «в інтересах демократії та революції» вважали, що українцям автономії не треба [446]. Коли утворена 4 (17) березня 1917 р. в Києві з представників різних партій Центральна Рада зформувала перший український уряд — Генеральний Секретаріят, петроградський Тимчасовий уряд санкціонував його, але вилучив зі сфери дії Катеринославську губернію, до якої належав Донецький вугільний басейн і Маріюпільський повіт, Таврійську, Харківську, Херсонську губернії, а з компетенції — військові справи, постачання харчів і шляхи сполучення [447]. Царській колонізаційній політиці не було покладено край.

До українського відродження ставилися вороже не лише кадети й різні російські консерватори. Член Київського комітету Російської Соціял-Демократичної Робітничої Партії (більшовиків) (РСДРП(б)) Л. Пятаков заявив одкрито, що пролетаріятові невигідний український рух, бо Росія не може існувати без українського цукру, крупи, вугілля, промисловости [448].

Обережний вождь більшовицької партії Володимир Ульянов-Ленін чинив хитріше: у травні 1917 р. в промові про національне питання він казав: «Якщо Фінляндія, Польща, Україна відокремляться від Росії, у цьому нічого поганого немає. Російські соціялісти повинні добиватися свободи відокремлення поневолених націй» [449]. Потім, протестуючи проти заборони українського військового з'їзду військовим міністром Тимчасового уряду О. Керенським, писав: «Тимчасовий уряд... не заявив, що він за автономію і за повну свободу відокремлення України. Українці ж вимагали незрівнянно менше... Відмова в тих скромніших вимогах була нечуваною безсоромністю, справжнім проявом політики російського держиморди» [450]. У статті «Україна» В. Ленін заявив: «Ні один демократ не може заперечувати права України на відокремлення від Росії; саме беззастережне визнання цього права дає нам можливість аґітувати за добровільне об'єднання двох народів. Проклятий царизм перетворював великоросів у катів українського народу, всіляко підживлюючи в ньому ненависть до тих, хто забороняв навіть дітям розмовляти й учитися рідною мовою... Революційна демократія Росії повинна покінчити з минулим... Цього не можна зробити без повного визнання

прав України, в т. ч. права на вільне відокремлення»[451].

Після жовтневого перевороту всі ці визнання права українського народу на створення самостійної держави (очевидно, з розрахунком на майбутнє «добровольное объединение») виявилися звичайними тактичними хитрощами. Більшовицька Рада Народних Комісарів (РНК) відпустила Польщу й Фінляндію, але Україну вважала своєю вотчиною. Петроградські повелителі та їхні вірні київські прибічники терпіли Центральну Раду, поки вона не проголосила Третім універсалом Українську Народню Республіку (20 листопада 1917).

Тоді ж над Доном почалося антибільшовицьке повстання під проводом генерала О. Каледіна, який, ставши отаманом, проголосив незалежність Донської області. Хоча донці вірно служили Росії, вони весь час прагнули до відновлення колишніх свобод. Царат придушував навіть найменший прояв донського сепаратизму. В 1773 р. царські чиновники обвинуватили отамана С. Єфремова в антиросійських зв'язках з кавказькими горцями, татарами й запорожцями, арештували й доставили до Петербургу. Пізніше С. Єфремова реабілітували, але російський уряд далі боявся автономного руху над Доном. У 1792 р. царат жорстоко придушив повстання Ф. Сухорукова й І. Рубцова. 1800 р. за наказом царя Павла в Черкаську прилюдно замучено братів Е. і П. Грузинових (грузинів з походження), які хотіли звільнити Дін з російського ярма[452].

17 грудня 1917 р. голова РНК В. Ленін і міністер закордонних справ того ж уряду Лев Бронштайн-Троцький надіслали до Києва ультиматум. Визначаючи офіційно УНР, вони дипломатично запитували:

1) Чи зобов'язується Рада відмовитися від спроб дезорганізації спільного фронту?

2) Чи зобов'язується Рада без згоди верховного головнокомандуючого не пропускати військових частин, які їдуть на Дін, Урал або кудись інде?

3) Чи зобов'язується Рада сприяти революційним військам у боротьбі з кадетсько-каледінським повстанням?

4) Чи зобов'язується Рада припинити роззброєння совєтських полків і робітничої Червоної ґвардії на Україні й негайно повернути зброю тим, у кого її забрано?[453]

Генеральний Секретаріят одкинув ультиматум і припинив довіз хліба до Росії, але не зорганізував рішучого

спротиву пропаґандистській і збройній інтервенції більшовицької Росії. Аґітатори РСДРП(б) до кінця року розклали стихійно українізовані частини царської армії. Однією з них був полк імени П. Полуботка, який у вересні 1917 р. самочинно відокремився від російської армії у Ростові [454].

Тим часом ради робітничих депутатів у Донбасі щораз більше опановували більшовики. У Луганську за їхні резолюції голосувало 48%, а в Юзівці — 47% членів рад. У липні 1917 р. Донецько-Криворізький обласний комітет РСДРП(б) за рекомендацією її Центрального Комітету (ЦК) очолив Федір Сергєєв (партійний псевдонім Артем, 1883—1921). Був він син заможного селянина з села Глєбова (тепер Курської области), який переїхав до Катеринослава на підрядні роботи. У 18 років майбутній Артем зацікавився політикою. Загартований тюрмами й засланнями, він не припиняв революційної діяльности навіть в Австралії, куди втік улітку 1908 р. Повернувшись після Лютневої революції 1917 р. до Харкова, Артем організував робітників Донбасу, які вже готувалися до збройної боротьби і їздили за зброєю до Петрограду, Москви й Тули.

Коли Центральна Рада не підкорилася петроградським диктаторам, учасники обласної конференції РСДРП(б) Донецького й Криворізького басейнів 5-6 (18-19) грудня 1917 р. оголосили її «ворогом трудящих і експлуатованих мас» і вирішили скликати Всеукраїнський з'їзд Рад та взяти у свої руки владу в Україні. Через кілька днів більшовики, скориставшися з відсутности більшости депутатів в радах, захопили керівні пости в обласному комітеті.

Перший Всеукраїнський З'їзд Рад розпочався 17 грудня 1917 р. у Києві. Тому що на ньому дві тисячі прихильників українських партій переважили 127 більшовиків, вони (більшовики) зірвали з'їзд і переїхали до Харкова, де об'єдналися з делеґатами Донецько-Криворізького обласного з'їзду рад та разом з солдатськими й матроськими представниками продовжили почату в Києві роботу. Перед ними виступив представник Петроградської РНК. Доповідь виголосив Артем. На його пропозицію зібрані привітали РНК як владу широких народних мас, що бореться проти «буржуазної контрреволюції». Наступного дня (25 грудня за новим стилем) з'їзд проголосив Україну Народньою [455] (пізніше це сло-

во зняли) Республікою, підпорядкованою Росії. Цей акт схвалила петроградська влада й особисто Ленін.

Харківський з'їзд завершив свою роботу обранням Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК), котрий створив більшовицький уряд України — Народний Секретаріят, до якого ввійшли Артем, Є. Бош, В. Затонський, присланий Леніним на Україну М. Скрипник та інші [456]. Перед тим Артем, виступаючи на засіданні Донецько-Криворізького обласного комітету рад робітничих і солдатських депутатів у тому ж Харкові, у відповідь на Третій універсал Центральної Ради про створення УНР у федерації з Росією запропонував виділити Донецько-Криворізький басейн в окрему область, підпорядковану безпосередньо Росії. Ставши народним секретарем радянської УНР у справах промисловости й торгівлі, Артем визнав ЦВК єдиним органом законної влади в Україні з Донецько-Криворізьким басейном включно. Здавалося, він одмовився від одриву південно-східніх промислових реґіонів од України.

Безперечно, все вирішувалося з відома ЦК РСДРП(б) і РНК Росії. Вони й направили в Україну петроградських і московських червоногвардійців під командуванням колишніх царських офіцерів П. Єгорова й М. Муравйова. Головнокомандуючим частинами цих збільшовичених солдатів, матросів і зголоднілих робітників, які їхали на південь, де «хохол їсть хліб і сало», призначили чернігівця В. Антонова-Овсієнка. До них в українських містах приєднувалися бешкетники й карні злочинці. Більшовицькі загони з-під Білгорода, нібито пробиваючи собі дорогу на Дін, прорвалися до Харкова, де разом із заґітованими місцевими елементами тероризували міщан і селян, а далі, посуваючись по залізничних лініях, захоплювали міста й вузли Донеччини. На їхній бік у кожному місті чи селищі переходили робітники й молодь переважно російської та єврейської національностей [457]. Червоноґвардійцям Г. Єгорова, які наступали на Полтаву з Лозової, допомагало 350 донбаських шахтарів під командуванням Д. Жлоби [458]. Їх послала «на допомогу українським трудящим» більшовицька партія, хоч революційному Донбасові з Дону загрожувала армія О. Каледіна, яка наприкінці 1917 р. налічувала близько 50 тисяч козаків.

На відміну від більшовиків, які на другий день після перевороту в Петрограді проголосили «Декрет про мир» і форсували формування Червоної ґвардії, Центральна

Рада не використала стихійно зукраїнізовані на фронтах і в тилу частини й проґавила 60-тисячне Вільне Козацтво, яке організувалося самочинно на Київщині, Полтавщині, Катеринославщині й Кубанщині, щоб охороняти порядок і здобуту волю та було готове стати на захист рідної влади [459]. Ці помилки Центральної Ради, а також невдоволення селян нормою 40 десятин (43,7 га) на господарство (її вважали зависокою) використали більшовики. Заґітовані ними російські солдати з фронту зайняли майже все Правобережжя, а на Лівобережжі 3-тисячна армія УНР не мала сил, щоб зупинити наступ 30-тисячного війська В. Антонова-Овсієнка з 60 гарматами й 10 панцерними поїздами. Крім того, Центральна Рада не мала ні грошей, ні кваліфікованих адміністраторів, ні досвідчених старших офіцерів, таких, які з царської армії перейшли до більшовиків [460]. Царський полковник М. Муравйов 29 січня 1918 р. під Крутами розбив необстріляних студентів і гімназистів і, «визволивши» від української влади Київ, розстріляв близько 5000 затриманих осіб [461].

На Дін, де в грудні 1917 р. поблизу станцій Міллерове, Глибока й Лиха зосереджувалися головні сили О. Каледіна, наступали більшовики трьома колонами: Рудольф Сіверс — на Іловайськ—Матвіїв Курган—Таганріг, москвичі — з Луганська на Лиху—Звірове—Новочеркаськ і вороніжці — з Чернового на Міллерове. Крім 10 тисяч петроградських, московських, харківських, донбаських червоноґвардійців та балтійських і чорноморських матросів, у цьому наступі брав участь Курземський латиський полк. Призначений головнокомандуючим збройними силами Донбасу Р. Сіверс зайняв Макіївку. 19 січня 1918 р. більшовики оволоділи Таганрогом. Зазнавши поразки, О. Каледін застрілився. 24 лютого загони Р. Сіверса ввійшли до Ростова, а через день розбили донських козаків під Новочеркаськом. «Контрреволюційний заколот» О. Каледіна ліквідовано [462].

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РЕСПУБЛІКА

Артем не задовольнився постом народного секретаря українського радянського уряду. Ще 18 січня він бесідував з В. Леніним про будівництво Української Радянської Республіки, а вже через кілька днів вони ж

обговорювали пропозицію комуністів Донбасу створити Донецько-Криворізьку Республіку.

9 лютого в Харкові почався IV обласний з'їзд рад депутатів Донецько-Криворізького басейну, на якому більшовик С. Васильченко доповідав про створення Донецько-Криворізької Республіки. Він говорив, що в міру зміцнення радянської влади на місцях Російська Федеративна Радянська Республіка будуватиметься не за національними ознаками, а за економічними особливостями. Оскільки Донецький і Криворізький басейни в господарському сенсі — одиниці самодостатні, вони можуть і повинні виділитися в окрему республіку.

С. Васильченка підтримали Артем, М. Жаков, Б. Магідов і М. Рухимович. Артем виступив проти того, щоб залишити Донецько-Криворізький басейн у межах України. Він назвав це несправедливістю, тому що цей район повинен допомагати не тільки Києву, а й південному сходові (Російської імперії). На велике значення Донбасу для Півночі й Дону вказував М. Жаков. Б. Маґідов вимагав викорінювати національну упередженість, а В. Межлаук сказав, що зв'язок Донбасу з Пітером (тоді Петроградом) через Київ — зайва тяганина. Ніхто не обмовився, що Донецько-Криворізьку Республіку треба створити, аби не допустити окупації обох басейнів німцями та їхніми союзниками, з якими в Бересті-Литовському вела переговори Центральна Рада.

Проти створення Донецько-Криворізької Республіки виступив присутній на цьому з'їзді член українського уряду в Харкові М. Скрипник. Керуючись «Деклярацією прав трудящого й експлуатованого народу», він заявив, що відділення Донецького басейну від України підриває радянську владу й зміцнює позиції Центральної Ради. М. Скрипник запропонував оголосити Донецький басейн автономною частиною Південноросійської української республіки, яка входитиме до складу Всеросійської федерації радянських республік.

М. Скрипника ніхто не підтримав, і він зняв свою пропозицію. За те, щоб Донецький і Криворізький басейни мали власні органи економічного й політичного управління, голосувало 50 депутатів, проти — 24. Так, 12 лютого 1918 р. проголошено Донецько-Криворізьку Радянську Республіку з виконавчим комітетом і радою народних комісарів, яку створили 14 лютого. До неї входили: Ф. Серґеєв (Артем) — голова й комісар народного господарства, С. Васильченко — комісар у справах

управління, В. Межлаук — комісар фінансів, Б. Магідов — комісар праці, М. Жаков — комісар народньої освіти, В. Філов — комісар судівництва, А. Каменський — комісар у справах державного контролю, М. Рухимович — комісар у військових справах. Наскільки національний склад уряду відповідав національному складові населення Донецького басейну, де за даними з 1923 р. жили 1 609 713 українців і 655 962 росіяни, важко сказати (ми не знаємо національности наркомів). До того ж не можна забувати, що територія новоствореної республіки мала охоплювати, крім Катеринославської, Харківську й частину Херсонської, а також Таврійської губерній з переважною більшістю української людности. На заході до Донецько-Криворізької Республіки належали б залізнична частина Криворіжжя (Херсонська губернія), на півдні границя проходила б по Озівському морю до Таганрогу, далі по залізничній лінії Ростов—Вороніж до станції Лиха. На сході ця республіка межувала б з Воронізькою губернією і сягала б до південних меж сучасної Курської области.

ЦК більшовицької партії і уряд Росії привітали створення Донецько-Криворізької Республіки спеціяльною телеграмою. Нарком закордонних справ Радянської Росії використав цей факт для зупинення наступу німців, які на підставі мирного договору з УНР почали окупацію її території. Він телеграфував до Берліну: «Наступ на **Півдні Росії** перейшов за границі чисто українських територій... Повторюємо пропозицію німецькому урядові висловитися щодо границь української держави».

Артем негайно виїхав до Петрограду. В. Ленін гаряче привітав його і підтримав ідею Донецько-Криворізької Республіки, як конечну з міжнародних і політичних міркувань. Проти відділення від України не заперечувала більшість харківських комуністів.

2—12 березня 1918 р. В. Ленін з Артемом знову обговорювали питання Донецько-Криворізької Республіки. Цього разу вони обмірковували відносини між нею і Українською Радянською Республікою. Після цієї розмови В. Ленін надіслав уповноваженому представникові Раднаркому Росії в Україні Серго Орджонікідзе телеграму: «Щодо Донецької республіки, передайте товаришам Васильченкові, Жакову та іншим, що хоч би як вони вхитрялися виділити з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, все одно буде включена в Україну й німці завоюють її. З огляду на це, зовсім

безглуздо відмовлятися від єдиного з рештою України фронту оборони. Артем також згоден. Тому впертість декількох товаришів скидається на примху» [463].

15 березня 1918 р., коли стало відомо, що донецько-криворізькі керманичі (С. Васильченко, М. Жаков, В. Філов та інші) категорично відмовилися їхати на Другий Всеукраїнський З'їзд Рад, пленум ЦК РКП(б) (у березні 1918 р. РСДРП(б) перейменовано в Російську Комуністичну Партію (більшовиків) з участю В. Леніна й представників України (В. Затонського й В. Шахрая) розглянув питання «Про становище партійних працівників і стан радянських організацій на Україні та про взаємні стосунки між українськими урядами й Донецькою республікою». Всіх партійних функціонерів зобов'язано працювати спільно для створення єдиного фронту України. Донбас визнано частиною України.

Керуючись вказівками ЦК РКП(б) і В. Леніна, Артем, не зважаючи на опір частини Раднаркому Донецько-Криворізької Республіки, очолив делеґацію Донкривбасу на Всеукраїнському З'їзді Рад і виступив на ньому з підтримкою єдиного фронту оборони. Васильченко, Жаков і Філов далі опиралися входженню Донецько-Криворізької Республіки до складу України й 29 березня вийшли зі складу її уряду.

Філов на сторінках газети «Известия Юга» у статті «Кого судити» висловив незгоду з рішенням ЦК РКП(б). Він писав: «Голова Раднаркому Донецько-Криворізької Республіки Артем, будучи як член III Всеросійського з'їзду рад від Харкова на українському з'їзді і в Катеринославі, зайняв там позицію, яка суперечить позиції Ради народних комісарів Донецько-Криворізької Республіки, схиляючись до входження Донецько-Криворізької Республіки в Українську» [464].

Усій цій метушні з проголошеннями Української та Донецько-Криворізької радянських республік поклали край німецькі війська, які на підставі мирного договору УНР з Центральними державами (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною) від 9 лютого 1918 р. разом з українськими частинами почали очищувати від більшовиків підросійські українські землі.

У мирних переговорах од України пробували взяти участь і представники харківського більшовицького уряду, але Центральні держави визнали правосильною тільки делеґацію Центральної Ради, яка 22 січня 1918 р.

проголосила самостійність УНР. Фактично мирні переговори з Центральними державами в Бересті-Литовському першими (1 грудня 1917) почали делегати Росії під керівництвом Л. Троцького. А мир російські більшовики підписали щойно 3 березня 1918 р. В мирному договорі Радянська Росія зобов'язувалася негайно укласти мир з УНР і визнала її договір з Центральними державами, підписаний там же 9 лютого. Російське військо й Червона ґвардія повинні були покинути українську територію, обидві держави (Україна і Росія) мали устійнити спільний кордон. Крім того, більшовики погодилися припинити агітацію проти українського уряду в Києві [465].

19 лютого 1918 р. німці з українськими частинами почали виганяти більшовиків з українських земель. 17—18 квітня 3-й піхотний полк армії УНР зайняв Слов'янськ і Бахмут. 25 квітня група полковника Сікевича з німецькою допомогою захопила після цілоденного бою станцію Микитівка, а 30 квітня український піхотний полк дійшов до станції Колпакове на границі з Областю Війська Донського [466].

Під німецьку окупацію потрапили й землі над долішнім Доном [467], де переважала українська людність. Про неї у передмові до тлумачного словника російської мови його автор, член-кореспондент Петербурзької Академії Наук, російський мовознавець і письменник з Луганська Володимир Даль (літературний псевдонім Козак Луганський, 1801—1872) писав: «Донці діляться на верхівців і низівців. Перші сидять над Доном, Хопром, Медведицею, Бузулуком, верст 300 (приблизно 320 км) од границь Воронізької губернії; всі інші називають себе низівцями. Перші з походження — майже всі великороси, другі — малороси. Крім того, поміщицькі селяни — теж малороси» [468]. Ці ж селяни-«малороси» на мітингах у 1905 р. вимагали права «розмовляти, писати й читати рідною «малоросійською мовою» [469].

В інших районах Донщини більшовики протрималися також лише до травня, коли Військо Великого Дону опанувало всі станиці й Військовий круг прийняв конституцію. На прохання нового отамана Петра Краснова незалежність визнав гетьман України Павло Скоропадський, котрий захопив владу в Києві 29 квітня 1918 р. та підписав з Доном оборонний і торговельний союз. 7 серпня Українська й Донська козацька держави визначили спільну границю по межах Катеринославської, Харківської та Воронізької губерній з Областю Війська

Донського. Донці претендували ще й на Луганськ та Старобільщину, але мусили задовольнитися заселеними переважно українцями західньою Донщиною та східньою окраїною Донецького вугільного басейну з Олександрівськом-Грушівським (нині — Шахти). Відірваним од Української Держави українцям донський уряд ґарантував національно-культурні права [470].

У зв'язку з визнанням Раднаркомом Росії (під час підписання Берестейського мирного договору) самостійности України, на сесії Центрального Виконавчого Комітету Рад України 18 квітня 1918 р. в Таганрозі, куди втекли з Харкова большевицькі діячі, проголошено вихід Української Радянської Республіки зі складу Російської Федерації і створено Бюро для керівництва боротьбою в тилу окупантів на чолі з уже згаданим дуже активним комуністичним діячем Миколою Скрипником (1872—1933), сином дрібного залізничного службовця зі слободи Ясинівки під Юзівкою. Для цього большевики об'єдналися в єдину республіканську організацію.

Самостійна Комуністична Партія (більшовиків) України (КП(б)У) згідно із запропонованою М. Скрипником резолюцією, прийнятою незначною більшістю голосів, повинна була мати власний центральний комітет і проводити свої партійні з'їзди та підтримувати зв'язки з РКП (б) через міжнародню комісію (III Інтернаціонал). Пізніше це рішення осудили, бо, мовляв, «не можна визначати основоположні принципи, виходячи з тимчасових факторів» [471]. Воно було потрібне, щоб підготувати повстання проти гетьмана. Опісля «самостійність» стала шкідливою.

На пленумі ЦК КП(б)У, безперечно, незалежної, оскільки ще гетьманував П. Скоропадський, 8—9 вересня 1918 р. в Орлі до Центрального Військового Революційного Комітету, створеного на першому з'їзді більшовицької партії України в Москві 5—12 липня того ж року, введено Артема, який одразу почав формувати повстанські дивізії. Наскільки він погоджувався тоді з належністю Донбасу до України, ми не знаємо. До складу ЦК КП(б)У його ввели аж на другому партійному з'їзді в Москві 17—22 жовтня 1918 р. 28 листопада 1918 р. Артем з уродженцем села Верхнього (нині в складі міста Лисичанська Луганської області) Климом Ворошиловим (1881—1969) та іншими більшовиками зформував тимчасовий робітничо-селянський уряд Ук-

раїни, який у своєму маніфесті проголосив: «Все фабрики, заводы, банки и торговые предприятия, рудники и каменоломни являются собственностью украинских трудящихся масс. Все земли помещиков со всем живым и мертвым инвентарем должны быть немедленно отобраны у помещиков и безвозмездно переданы крестьянам»[472].

Тоді ж до народу звернувся і Донецько-Криворізький обласний комітет (уже КП(б)У), який з тактичних міркувань підпорядковувався українському ЦК, адже ж в Україні після протигетьманського повстання відновлено УНР і новий український уряд Директорія міг використати донецько-криворізький сепаратизм в своїй антибільшовицькій пропаґанді. Так само, як у грудні 1917 р. петроградські диктатори звинувачували Центральну Раду в зв'язках з отаманом донських козаків О. Каледіним, донецько-криворізькі більшовики у своїй відозві заявили, що С. Петлюра заграє з генералами П. Красновим і А. Денікіним[473], який, привівши свою Добровольчу армію з Північного Кавказу на Дін, урятував «білокозаків» од цілковитого розгрому. Очевидно, донецько-криворізькі більшовики й уся КП(б)У удавали з себе щиріших українських патріотів, ніж керманичі УНР. Своєю облудливою пропаґандою заслані в села й військові частини армії УНР більшовицькі аґітатори підривали довір'я українських селян до Директорії й розкладали петлюрівські формування.

МАХНІВЩИНА ТА БОРОТЬБА З ДЕНІКІНИМ

З більшовиками для боротьби проти Центральної Ради, гетьмана й Директорії єднався ватажок «анархістсько-куркульських банд»[474] Нестор Махно (1880—1934) з південно-українського села Гуляй-Поля (тепер Запорізької області). Наприкінці 1917 і на початку 1918 р. він разом з олександрівськими червоноґвардійцями нібито роззброював донських козаків, які їхали з фронту на Дін до отамана Каледіна. Насправді, повернувшись з каторги, Н. Махно займався пропаґандою, а «чорною сотнею» (анархістський прапор — чорний) командував його брат Сава. Коли Центральна Рада підписала Берестейський мир, Н. Махно різко виступав проти неї, але, хоч і отримав від більшовиків зброю, не зміг підняти селян на боротьбу з німецькими окупантами і, рятую-

чися від своїх численних ворогів, мусив одступати в таганрізькому напрямі.

У квітні й травні 1918 р. гуляй-пільський бунтар добрався через Ростов і Поволжя до Москви. Зустрівшись з В. Леніним, зрозумів, що «мудрий вождь пролетаріяту» — ворог і анархістів, і селян. Коли повернувся на Україну, 118 разів нападав на окупантів. Сміливого й рішучого командира південно-українські селяни назвали «батьком».

15 грудня Н. Махно уклав угоду з петлюрівцями, а через два тижні, маючи підтримку робітничої ґвардії та застосувавши військову хитрість, вигнав їх з Катеринослава. Втримати місто не міг, бо й не вмів керувати великими з'єднаннями та й не було дисципліни серед повстанців.

Виступаючи як оборонець інтересів селян, Н. Махно на початку січня 1919 р. почав боротьбу на два фронти: проти Директорії і А. Денікіна. У такій скрутній ситуації він зв'язався з більшовиками, які призначили його командиром бригади. Як союзник «батько» послав московським і петроградським робітникам 90 захоплених у деніківців вагонів з борошном (мабуть, це були п'ять поїздів зерна, які до Москви направив Проддонбас) [475].

У січні 1919 р. пройняті запорізьким духом і традиціями махнівці діяли в Павлоградському й Маріюпільському повітах. Вони ж звели бій з денікінцями неподалік станції Краматорська. В Юзівці, Дебальцевому, Родаковому й Луганську господарювали тоді козачі каральні загони, а в Маріюполі 700 білоґвардійців підтримували два французькі панцерники й крейсер. У Мангуші, Урзуфі, Новоспасівці й Деревецькій селяни чинили опір білоґвардійській мобілізації і вивозу хліба.

17 березня 1919 р. махнівці оволоділи Волновахою, а 26 березня денікінці мусили залишити села Мар'їнське, Чермалик, Сартану й Стару Карань. До махнівських частин приєднувалися місцеві повстанці й пробився партизанський загін із Таганріжчини. 27 квітня почався наступ на Маріюпіль.

Здобувши цей порт після триденного бою, махнівці захопили панцерник і чотири навантажені товарами пароплави. «Батько» зупинив вивіз вугілля, яке більшовики відправили французькій ескадрі [476].

Підтримувана селянами армія Махна зросла протягом зими 1918—1919 р. від 8 до 50 тисяч чоловік. Переважали в ній безпартійні, серед яких діяли і анархісти,

і ліві есери, і більшовики. Траплялися, мабуть, і випадки сваволі, про які свідчить телеграма, надіслана 18 квітня до Харкова й Москви (на ім'я В. Леніна), у якій повідомлялося, що «юзівці обурюються і стогнуть од грабунку махнівських банд». Може, її надіслано через негативне ставлення Н. Махна до комуністів. Він розганяв «чрезвичайні комісії» (ЧК) і, перебуваючи 29 квітня 1919 р. у Волновасі, наказав арештувати більшовицьких комісарів [477]. Одвертий грабунок і мародерство сам Махно різко осуджував [478].

З Маріюполя махнівці з більшовиками просунулися в напрямі Таганрогу на 30—40 км. Щоб оточити білоґвардійців, вони потребували негайної допомоги, але місницька політика Межлаука, Артема й Ворошилова, які вимагали об'єднати три армії, не зв'язані з Донеччиною, в окрему донецьку військову одиницю, та зосередження уваги штабу Червоної армії на наступі на Західньому фронті зірвала можливість розгрому частин Добровольчої армії на Донеччині [479].

4 травня 1919 р. білоґвардійці, попри запеклий опір луганських робітників, московської дивізії Переверзєва й Інзенської дивізії латиша Лаціса, яка стояла під Гострою Могилою, вдерлися до Луганська й грабували все вартісне, а решту нищили [480].

19 травня денікінці вдарили по місцю з'єднання махнівської бригади й 13-ої більшовицької армії. Погано обмундировані й озброєні, виснажені боями повстанці не витримали натиску ворога, й Добровольча армія прорвала фронт. Головною причиною «зради» Махна було те, що більшовицьке командування, побоюючись його «контрреволюційних» виступів, видало махнівцям італійські гвинтівки, до яких не годилися російські набої [481].

Наступаючи на захід і північ, Добровольча армія зайняла Катеринослав, Єлисаветград, Полтаву, Харків, Курськ, Вороніж, Орел. Щоб підірвати економіку захопленої Денікіним території, більшовики організували в Донбасі страйки й розгорнули партизанський рух. Робітники протестували проти 11—12-годинного робочого дня, селяни — проти відновлення поміщицького землеволодіння й одноразового податку на потреби денікінської армії в розмірі 5 пудів (81,9 кг) зерна із зібраного врожаю з кожної десятини землі, євреї — проти погромів, українці — проти переслідувань української мови, літератури й мистецтва [482].

За нездачу зерна білоґвардійці повісили в Ровеньках

біля церкви п'ятьох селян. Донбаські партизани висаджували мости, руйнували залізничні колії, пускали під укіс військові ешелони, перешкоджали вивезенню вугілля з шахт [483].

20 вересня 1919 р. для спільної боротьби проти А. Денікіна Н. Махно з'єднався з С. Петлюрою, а, коли не вдався замах махнівських терористів на головного отамана військ УНР в Умані, сам прорвався у запілля денікінців.

У середині жовтня махнівська кіннота захопила Гришине й Авдіївку. Три дні протримався махнівський кулеметний тачанковий полк у Юзовому, а повстанці взяли під свій контроль Керменчик і Великий Янісоль. У той же час командир Озівського корпусу Революційної Повстанської Армії України (махнівців), колишній селянин з Новоспасівки Маріюпільського повіту Трохим Удовиченко взяв Маріюпіль і станицю Новомиколаївську. На бік повстанців переходили бригади Червоної армії, і в жовтні 1919 р. Н. Махно мав 40 тисяч багнетів, 10 тисяч шабель, 1 тисячу кулеметів і 20 гармат [484]. Проти нього А. Денікін кинув 9 кінних козацьких полків і 2 бригади пластунів (козаків, досвідчених в умовах плавнів). 21 жовтня білі після чотиригодинного бою зайняли Маріюпіль. Тоді махнівці просувалися між Гришиним і Павлоградом, а махнівсько-денікінський фронт простягнувся на 1150 верст (1226,8 км) [485].

25 грудня 1919 р. партизани допомогли Червоній армії зайняти Слов'янськ. Вони ж напали з лісу в районі Лиману на денікінські частини, які відступали, розібрали залізничну колію між Микитівкою і Горлівкою. 8 січня 1920 р. денікінці здали Ростов.

Улітку махнівці з Костянтиноградського повіту через Старобільщину ввійшли на територію Области Війська Донського. Дійшовши до правого допливу Дону — річки Чир, вони повернулися в Україну. Н. Махно в кожному селі закликав не виконувати розпоряджень комуністичної влади, не створювати комнезами, зривати продрозверстку. За забраних коней, тачанки та харчі розплачувався майном, захопленим у містах. Щоб поширити повстання в Юзівському, Старобільському й інших районах, направив туди своїх командирів. 17 липня 1920 р., коли махнівці проходили через Юзівський район, на них напали червоні. Втекли тільки кіннота, а близько 2000 піхотинців, які здалися в полон, коло станції Курахівська більшовики розстріляли [486].

4 квітня 1920 р. Денікіна на посту головнокомандуючого збройними силами півдня України замінив генерал Петро Врангель. Він приобіцяв донцям не порушувати їхньої автономії. До махнівців послав свого парламентаря, але вони повісили його.

Н. Махно тоді вів боротьбу проти білих і червоних. Успіхи «батька» обумовлені його ж воєнним талантом. Н. Махна підтримували селяни Гришинського, Юзівського й Маріюпільського повітів, яких і білі, і червоні примушували нести гужову повинність і забезпечувати війська фуражем [487].

У серпні, коли врангелівці висадили десант між Маріюполем і Таганрогом, «батько», ідучи на Дін, потрапив під обстріл червоних, і кулеметна черга роздробила йому кістки нижче коліна.

Штаб Н. Махна пішов на переговори з більшовиками. 15 листопада 1920 р. махнівці з більшовиками зайняли Евпаторію. Незабаром В. Ленін підписав постанову «Про звільнення України від бандитизму», й червоні оточили махнівців у Криму та Гуляй-Полі. Сам Н. Махно вирвався з пастки й з 1500 багнетами, 700 шаблями та 100 кулеметами рушив на Озівське узбережжя [488].

Підлікувавшись, у липні 1921 р. Н. Махно з відділом у 100—150 шабель прямував на Великий Анадоль. Його наздогнали панцерники. Три дні поливали вогнем червоні кулемети повстанців у байраці біля села Голодаївки. З пастки вирвалося тільки 60 повстанців. «Батько» повів їх через Таганріжчину на пошуки повстанських загонів над Волгою, але посуха з маревом голоду змусила його повернути на захід. 28 серпня 1921 р. Махно перейшов Дністер. Разом з ним на тодішній румунській території опинилося 78 фанатично відданих повстанців-анархістів [489].

Сам Н. Махно називав себе насамперед революціонером, а потім анархістом [490]. Для комуністів він залишився контрреволюціонером, а для патріотів — підсобником більшовиків.

9 липня 1921 р. під час катастрофи аеровагона загинув Артем. Після вигнання денікінських військ з Донбасу ЦК РКП(б) призначив його головою Донецького губернського виконкому. В листопаді 1920 р. Артема відкликано на партійну роботу до Москви. Його псевдонімом назвали головну вулицю Донецька, кілька міст і селищ, серед них районний центр Донецької області — Артемівськ, колишній Бахмут.

Посуха 1921 р. захопила й Донеччину. Наслідком її був голод. Взимку 1921—1922 р. ЦК Комітету помощі голодающім (Компомголу) закріпив Донецьку губернію за Київською губернією. Зерно Донбасові постачала також Волинь. Комітети допомоги голодуючим одкривали їдальні, але подекуди дітей годували тільки через день. Харчування проводили з розрахунку 40 фунтів (16,4 кг) хліба на дитину й 30 фунтів (12,3 кг) на дорослого. Наступної зими 1922—1923 р. в Ялтинській волості Маріюпільського повіту Червоний Хрест годував дітей і вдів. На одного їдця видавали 72 золотники (1 золотник = 4, 266 г) хліба, 19 золотників круп, 2 золотники жирів, 1 золотник підбовточної муки й 2 золотники солі [491].

У лютому 1919 р. український республіканський (харківський) радянський уряд, напевно, з дозволу Всеросійського ЦВК і Раднаркому РСФРР виділив з Катеринославської губернії окрему Донецьку губернію з двома повітами: Бахмутським і Слав'яносербським. Центром нової губернії став Луганськ. У квітні 1920 р. постановою ВЦВК «Про затвердження кордонів і складу Донецької губернії» до неї прилучено Маріюпільський повіт Катеринославської, Старобільський повіт і деякі волості Ізюмського й Куп'янського повітів Харківської губернії УРСР та Таганрізьку округу й окремі станиці Донецької та Черкаської округ РСФРР, де до 1920 р. був Олександрівсько-Грушівський повіт. Тоді ж Олександрівськ-Грушівський перейменовано на Шахти. Донецька губернія УСРР обіймала, отже, всю територію залягання донецьких кам'яновугільних пластів і простори з переважно українським населенням. Наприкінці 1920 р. центр губернії перенесено до Бахмута. 1921 р. в Донецькій губернії було 10 повітів: Слов'янський, Гришинський (центр Гришине — теперішній Красноармійськ), Юзівський, Маріюпільський, Дебальцівський, Бахмутський, Старобільський, Луганський, Таганрізький і Шахтинський. У 1924 р. ЦВК РСФРР, «виходячи з економічних принципів», звернувся до ЦВК УСРР з вимогою передати Росії Таганріжчину й вугільний Шахтинський район. Українці на тій території становили 71,5% населення, тому ЦВК УСРР не задовольнив домагань російського уряду. Тоді рішенням ЦК РКП(б) передано з УСРР в РСФРР 6,5 тисячі кв. верст (7387,4 км^2) з населенням 325 тисяч осіб [492].

У той час Таганрізький повіт прилучено до Північно-

Кордони і межі

Української СРР

——·——·—— кордони УСРР на кінець 1921р

.... межі губерній УСРР

— — — границя між УСРР і РСФРР з 1924р.

МАСШТАБ 1:7000000

Кавказького, потім до Озівсько-Чорноморського краю, а з 1937 р. Таганріжчина й Шахтинщина входять до складу Ростовської области Російської Федерації. У липні 1932 р. створено Донецьку область із центром у Сталіному (до 1924 р. — Юзівка, з 1961 р. — Донецьк). У 1936 р. її поділено на Сталінську й Ворошиловградську (1958—1967, з 1990 — Луганська) області.

Отже, більшовики продовжували політику коаліційного «буржуазно-есеро-меншовицького» Тимчасового уряду Росії щодо України й пробували відірвати від неї промислові райони. Великодержавники виступали навіть проти творення самої Української СРР. Вони називали Україну «Юго-Западным краем», «Югом России», а дехто — по-старому «Малороссией». Багато партійців-комуністів заявляло, що УСРР повинна існувати лише в межах передреволюційних «малороссийских» губерній [493]. У боротьбі з ними на Україні й поза нею в концтаборах загинули тисячі українських патріотів. Одним із них був комуніст-більшовик, слухняний виконавець велінь В. Леніна Микола Скрипник.

МИКОЛА СКРИПНИК І РОКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ

Революціонер Микола Скрипник з юних літ зазнав переслідувань. За соціялістичні ідеї його виключили з Ізюмської реальної школи. Після нетривалої діяльности в українській громаді серед студентів Петербурзького Технологічного Інституту, коли він пристав до більшовиків, його 15 разів заарештовували, сім разів засилали. Загалом засуджувано його на 34 роки позбавлення волі й один раз до страти, не раз утікав. У 1914 р. редаґував центральний більшовицький орган — газету «Правда», а в 1917 р. був членом Петроградського Військово-Революційного Комітету, який керував Жовтневим переворотом. В грудні того ж року В. Ленін послав М. Скрипника на Україну, де він активно взявся за організацію більшовицького уряду в Харкові й очолив його 4 березня 1918 р. Під час німецької окупації був одним з організаторів Комуністичної Партії (більшовиків) України. До кінця життя обіймав важливі урядові посади: 1918 р. завідував відділом боротьби з контрреволюцією Всеросійської Надзвичайної («чрезвычайной») Комісії (в скороченні — ВЧК), у 1919 р. був народним комісаром державного контролю УСРР, у 1921—

1922 рр. — наркомом внутрішніх справ, у 1927-1933 рр. — народним комісаром освіти. Відданий ідеї комунізму, М. Скрипник до 1917 р. надіявся, що світова пролетарська революція розв'яже національні проблеми всіх поневолених народів. Будуючи суверенну УСРР у рамках СРСР, наштовхнувся на шалений опір російського великодержавного шовінізму. Його носії бачили в утвореному в грудні Радянському Союзі стару імперіяльну Росію, переодягнену в червоні шати. Ідейний комуніст М. Скрипник послідовно відстоював суверенні права Радянської України. Від самого її проголошення наприкінці грудня 1917 р. він боровся з русотяпськими пересудами відсталих міських робітників на Україні, які протиставляли російську культуру дворянства й міщанства українській культурі селянства. На загальних зборах у селах представники робітничої кляси вимагали, щоб селяни говорили по-російському. На другому обласному з'їзді рад Донецько-Криворізького басейну лунали голоси, що селяни — тяжкий камінь на шиї донецького пролетаріяту. Хоч 18 січня 1918 р. ЦК РКП(б) визнав самостійність КП(б)У і право її членства в Третьому (Комуністичному) Інтернаціоналі, на XI з'їзді РКП(б) навесні 1922 р. окремі члени радянських апаратів коментували слова В. Леніна «наша партія єдина» як вимогу єдиної неподільної Російської Комуністичної Партії [494].

У 1920 р. в Донецькій губернії українці становили 54,6%, а росіяни — 33,9% сільського (відповідно 47,8% і 39,4% всього) населення [495]. Через шість років питома вага обох національностей у вже звужених зі сходу межах українського Донбасу становила: українців 64,1%, росіян — 26,1% [496], а в розрізі тодішніх округ (також у відсотках):

Національність	ОКРУГИ					
	Сталінська		Артемівська		Луганська	
	міст	сіл	міст	сіл	міст	сіл
українці	13,5	74	42	88	22,5	60
росіяни	64	12	40	7,5	61	37
євреї	16	—	12	—	11,5	—
німці	—	3,4	—	2	—	1,7
греки	—	9	—	—	—	—
інші	6,5	1,6	6	2,5	5	1,3

Серед інших в Артемівському районі було в містах поляків — 1,5%, у селах молдаван — 1,5% [497].

Хоч у 1929 р. близько 70% робітників Донбасу становили українці, більшість партійних керівників КП(б)У вважали Донбас не українською, а російською землею. Десятки тисяч селян, які йшли на шахти й заводи, говорили ламаною українською мовою. М. Скрипник домагався відкриття українських театрів і бібліотек, випуску вкраїнських газет [498]. У наслідок непоступливости адміністративного апарату, вдалося перевести на українську мову викладання у вищих школах лише 30% дисциплін. Щоби перевести Сталінський Гірничий Інститут з української на російську мову викладання, господарські органи підпорядкували його Вищій Раді Народного Господарства в Москві [499].

Українізація Донбасу не прогресувала. На початку революції більшість робітників на Україні була російська або зросійщена. На 15 квітня 1924 р. в Донецькій губернії українізовано лише 158 шкіл, 5 дитячих будинків, а українською мовою володіло тільки 595 учителів. Журнал «Просвещение Донбасса — Освіта Донбасу» в рубриці «Хроника» подавав: «Открыто украинских школ в ра́йонах: Бахмутском — 36, Таганрогском — 24, Шахтинском — 10, таким образом, вместо 7 украинских школ на 1.1.1913 г. к 1 апреля 1924 г. начисляется 181 украинизированная школа» [500]. До того часу губернський виконком плянував українізувати 129 шкіл. За десять років (1920—1930) серед робітників кількість українців зросла до 51,5%, а українською мовою говорило лише 44% працівників індустріяльного апарату. Хоча в різних партійних, радянських, профспілкових і комсомольських установах працювали курси української мови, наприкінці 1926 р. газета «Диктатура труда» відповіла на прислану замітку: «Материалы на украинском языке не печатаем». Пізніше та сама газета посмирнішала й друкувала українською мовою також оглядові статті, вірші й оповідання українських авторів. 5 березня 1929 р. «Молодой рабочий» почав публікувати лекції з української мови.

Про перебіг українізації на Донеччині систематично інформували читачів журнал «Просвещение Донбасса» й газети «Диктатура труда», «Кочегарка» та «Луганська правда».

Коли восени 1929 р. М. Скрипник приїхав до Сталіного, там була тільки одна українська трудова школа.

В російських школах української мови не вивчали, а в українських викладали не тільки російську, а й есперанто, яке Скрипник називав «латиною пролетаріяту». Коли ж його секретар звернувся до представника бюро есперантистів мовою есперанто, той відповів по-російському, тому що не знав есперанто[501].

Наприкінці 1929 р. ГПУ заарештувало академіка Сергія Єфремова, письменницю Людмилу Старицьку-Черняхівську та ще 43 діячів української культури й, звинувативши їх у належності до вигаданої «Спілки Визволення України», допомогло недругам української мови й культури припинити українізацію[502]. В 1932 р. українізацію оголошено буржуазно-націоналістичною кампанією. В боротьбі за душі зросійщеного українського робітництва перемогли замасковані інтернаціоналізмом запеклі шовіністи. Ще в 1927 р. В. Ваганянин, який називав мову Жовтневої революції (тобто російську) міжнаціональною, виступив проти нав'язування «російсько»-українським робітникам і селянам мови галицько-української інтелігенції (так Ваганянин називав очищену від русизмів українську мову). Він писав: «Мова не є щось відокремлене від культури, а це — її складова частина. Народні маси Радянської України розвивали свою мову і свою культуру під впливом і пліч-о-пліч з великоросійським пролетаріятом. Боюсь, що якраз це і злякало націоналістичну інтелігенцію, яка, не маючи інших шляхів відірвати трудящі маси України від пролетаріяту Великоросії, свідомо чи несвідомо вдається до останнього засобу — мовної відокремлености»[503].

Й. Сталін на XVI партійному з'їзді в 1930 р. заявив, що «ухил до великоросійського шовінізму, прихований маскою інтернаціоналізму, є найвитонченіший і тому найнебезпечніший вид великоросійського націоналізму... Ленін ніколи не говорив, що національні різниці повинні зникнути, а національні мови повинні злитися в одну загальну мову в межах однієї держави до перемоги соціялізму у всесвітньому масштабі.

...Ленін говорив, що національні й державні різниці між народами й країнами будуть дуже довго, навіть після здійснення диктатури пролетаріяту у всесвітньому масштабі»[504].

М. Скрипник в усіх своїх міркуваннях і діях керувався ленінським ученням. На ленінські вказівки донині покликуються також великодержавники. Сталін же швидко забув власні слова й, концентруючи владу в

своїх руках, побачив у М. Скрипникові ворога. Для боротьби з ним і українською інтеліґенцією він у січні 1933 р. послав до Харкова другим секретарем ЦК КП(б)У Павла Постишева (1887—1939), російського комуніста-підпільника з Іванова-Вознесенська. З його приїздом в Україні почався нечуваний терор, ув'язнено найсвідомішу інтеліґенцію. П. Постишева в 1938 р. заарештували й потім у лютому 1939 розстріляли. Він був катом України й не заслужив на перейменування на початку 1960-х років однієї з донецьких вулиць на вулицю Постишева. М. Скрипник, якого звинувачено як головного інспіратора відроджуваного українського націоналізму, застрелився.

Не кращею за українську була доля приозівських греків, яких, за даними компетентних дослідників, було 90 000. У 1929 р. в Маріюполі працювало 25 еллінських шкіл. Тоді ж функціонувало 16 татарських шкіл[505] і робилися спроби створити літературну мову й писемність для урумів на основі кримсько-татарської мови, якою спілкувалися між собою румеї та уруми у Приозів'ї. Для урумської писемности спробувано використати латинський алфавіт. Греко-татарською мовою вчилися діти в 1929 р. в старокостянтинівських школах. У той час кримсько-татарською мовою розмовляли греки Маріюполя, Багатира, Гнатівки, Карані, Ласпи, Керменчика, Бешевого, Старого Криму, Мангуша, Камара й Улаклів. Греки-еллінці зберегли румейський діялект в Урзуфі, Великому й Малому Янісолях, Константинополі, Каракубі, Сармані, Стилі, Чердаклах і Ялті[506]. Для румеїв місцеві грецькі мовознавці спростили грецьку графіку. Крім сільських грецьких шкіл у Маріюполі працював грецький технікум. Там же відкрили грецький театр. Румейською мовою писали Г. Костоправ, В. Галла, А. Теленчі та інші письменники. Постійні господарські, культурні й матримоніяльні зв'язки між греками й українцями в пореволюційні часи сприяли швидкому засвоєнню греками української мови. Напевно народи Приозів'я приятелювали б і далі розвивали свої мови й культури, якби не зловісні 1934 і 1937 роки, коли заарештовано разом з українськими й грецьких письменників і творчу інтеліґенцію. Тільки щасливці повернулися зі сталінських концентраційних таборів. У 1970-х роках у румейську літературу впроваджено «російський» алфавіт, а уруми й досі не мають своєї писемности[507].

На території, яка в 1924 р. відійшла від УСРР до

Північно-Кавказького краю РСФРР, за даними Центрального Статистичного Управління СРСР на 1 січня 1927 р. проживало: в Донецькій окрузі — українців 206 520 за національністю і 193 174 за мовою, в Донській окрузі українців було 498 287 за національністю і 255 399 — за мовою, в Таганрізькій окрузі — 191 771 за національністю і 68 019 за мовою. До всього населення адміністративних округ українці становили: в Донецькій — 46,3%, в Донській — 44,0% і в Таганрізькій — 70,1%. Із 21 району всіх трьох округ у 9 районах українців було 75%, а в значній частині решти округ вони становили більш як половину всього населення. Сюди належала Шахтинсько-Донецька округа з центром у Шахтах (до 1920 р. — Олександрівськ-Грушівський, теперішній осередок вугільної промисловости Ростовської області). У тій окрузі в 1926 р. мешкало 70 686 українців за національністю і 41 194 за мовою[508]. Як і в інших суміжних із УСРР територіях з українською більшістю населення, в усіх донецько-донських округах не було ні українських газет, ні українських клюбів, ні українських книжок. Лише в Донській окрузі наприкінці 20-х років нашого століття працювало ще 14 українських шкіл[509].

СТАЛІНЩИНА

Українофоб Йосиф Джугашвілі-Сталін (1879—1953) і його кремлівські соратники боялися українського селянства, з надр якого навіть на Луганщині формувалося у 1917—1918 роках Вільне Козацтво, яке чинило опір аграрній політиці ВКП(б). У період «нової економічної політики» (НЕП), коли «продрозверстку» замінено продподатком, на одну пересічну тодішню сім'ю з $5^1/_2$ осіб припадало трохи більше ніж півтора гектара землі, півтора коня, однієї корови й мінімум знарядь виробництва для обробітку землі. До 1929 р. селяни не бідували.

Восени 1929 р. почалася суцільна колективізація. Селян заганяли в колгоспи силою. Тих, хто чинив спротив або промовив слово проти влади чи колгоспів, вивозили з родиною на Північ. 17 березня 1930 р. з шістьох північно-західніх районів тодішньої Донецької области вивезено 200 «куркульських» сімей (1095 осіб), а 4 квітня з Олександрівського, Краматорського, Артемівського й Попаснянського районів — ще 678 осіб[510]. У вивожуваних забирали все добро, навіть м'ясо й сало, яке зво-

зили звичайно до сільської кооперації, де воно пропадало. Сільським активістам допомагали політпрацівники, 10 тисяч яких прислала на Україну з Росії ВКП(б).

Перший рік донецькі колгоспи видавали по 25 пудів (близько 4 центнерів) зерна на їдця. У 1931 р. хліб (переважно ячмінь і овес) видавали скупіше, але жити можна було. У 1932 р. врожай був середній і збіжжя косили до глибокої осені. Під час обмолоту солому палили. Зерна не залишали ні худобі, ні коням. Щоб коні не лягали (безсилі не могли піднятися), їх підвішували до сволоків. У Троїцькому, Сватівському, Білолуцькому та Старобільському районах зерно перестояло на пні й обсипалося. На квадратному метрі залишалося по 30—50 колосків, їх колгоспи не підбирали. Бракувало працівників, простоювали непідготовлені косарки й молотарки. Ще на три дні затримали жнива інспектори з Харкова [511].

Того ж 1931 р. Кремль затвердив Україні немисленний ліміт здачі зерна державі — 6,6 мільйона т (Донецькій області — 770 тисяч т [512]). Восени на трудодні зерна людям не дали зовсім. Після жнив селяни кинулися на поля збирати колоски. На них наскакували на конях об'їждчики з нагаями. Дорослих судили за написаною самим Сталіним постановою ВЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення громадської (соціялістичної) власности». Згідно з нею на Донбасі до 1 квітня 1933 р. засуджено 9 286 осіб, з них 37,3% становили одноосібники (середняки й бідняки), 22,4% — робітники, 17,6% — колгоспники, 16,8% — куркулі й дармоїди, 5,9% — службовці. Приблизно кожний тридцятий був засуджений до розстрілу, кожний восьмий — на 10 років, а кожний п'ятий — на 5—10 років. Прокуратура опротестувала 363 вироки, з них 259 — за м'якість [513].

Ні на початку, ні наприкінці січня 1933 р. Донецька область пляну хлібозаготівлі не виконала, і на цілі райони обрушилися репресії. В Донецькій області замінено 44,1% голів колгоспів і 33,8% бригадирів. На посадах провідних партійних працівників до 1933 р. сиділи переважно росіяни, але якщо вони не виконували знижених плянів (14 січня 1933 р. ЦК КП(б)У знизив Донецькій області плян до 442 тисяч т [514]), їх звинувачували в саботажі й потуранні «куркульсько-петлюрівським відступникам» і судили. Крім того, з 15 грудня 1932 р. заборо-

нено поставляти харчі в райони, які не виконали пляну заготівлі зерна. Начальник Північно-Донецької залізниці заборонив пропускати у вагони «мужиків» без посвідчень про відрядження. Щоб сільський люд із УСРР не втікав у сусідні області РСФРР, границю між Україною і Росією обсаджено прикордонниками. Якщо комусь пощастило прорватися і він повертався зі збіжжям, у «винуватця» забирали зерно, а його кидали до в'язниці [515].

У Харцизьку селяни жебракували цілими сім'ями, їх ніде не приймали на роботу. Взагалі, з сіл не дозволено було виїздити, але люди проривалися і до Сталіного. Вони оминали міліцейські пости й просили милостиню у робітників, забезпечуваних пайками. Трупи селян-жебраків витягали з труб, прокладених од металюрґійного заводу до Рутченківського висілка.

В Оленівці на південь від Сталіного працював елеватор, засипаний кукурудзою, а діти на полях ловили ховрахів, якими втамовували дошкульний голод. Старих і малих, які збирали розсипане зерно, сторожа била палицями й не підпускала до свинарників, які чомусь будували коло цвинтарів [516].

По селах комсомольсько-партійні активісти заходили до кожної хати й пропонували здати зерно, борошно. Коли хтось одмовлявся, активісти обшукували скрині, шафи, всі кутки, повітки, льохи, зривали підлоги, копали долівки, забирали картоплю, витягали з печей горщики зі стравою, не залишали навіть зерна на насіння.

За борги продавали рогату худобу, овець, реманент. В одноосібників (навіть у бідняків) одбирали останню корову.

У лютому й березні 1933 р. люди почали масово вмирати, а ті, що ще були живі, ледве тягли ноги. В селах не залишилося нічого живого — ні птиці, ні собак, ні кішок. Зі стаєнь крали домашню худобу. Людям були не страшні ні арешти, ні суди. Голодні їли своїх рідних, що померли раніше, їли й тих, яких одвозили на кладовище, бо їх майже не закопували. Померлі по тижню або й довше лежали вдома. Коли зазеленіла трава й зацвіли верби, люди їли цвіт, молочай, гриби, зловлених ховрахів і бабаків. Як тільки худобина здихала, на неї накидалися, ножами й сокирами роздирали на куски й несли додому, щоб нагодувати дітей і підкріпитися самим [517].

У селі Шапарському Новопсковського району з 212 колгоспних дворів голодувало 190. Близько 500 осіб

злягло. За січень і лютий померли 74 особи. Колгоспниця Домна Хрипун разом із 16-річною донькою 19 лютого зарізали 11-річну внучку[518]. В 21 районі Донецької области від 27 лютого до 9 березня голодувало 1008 сімей, у 648 з них — 2569 осіб, у тому числі 11 членів і кандидатів у члени Комуністичної партії. У селі Володарському Старомикільського району вбито 102-річну бабусю. Люди їли падло. Від 1 лютого до 9 березня у 12 районах померло від голоду 267 осіб. Найбільше голодували Верхньотеплянський, Новопсковський, Старобільський, Біловідський і Рубіжанський, тобто північносхідні райони[519].

Безперечно, наведені з донесення Донецького обласного відділу Объединенного государственного политического управления (ОГПУ) Донецькому обкомові КП(б)У дані не дають повної картини геноциду на Донецькій землі, де, згідно з підсумками всесоюзного перепису населення у грудні 1926 р., українці становили 74,1% (росіяни — 20,5%) сільського населення. Якщо під час голоду в Донецькій області вимерло приблизно 15—20% людности[520], то голод скосив тут не менше, ніж 400 тисяч селян. Вина за цей злочин проти людства (гинули ж селяни — крім українців, греки, росіяни й інші) падає не тільки на московських диктаторів Сталіна, Кагановича, Молотова й інших поплічників «великого вождя», а й на присланих в Україну виконавців їхніх наказів: секретарів ЦК КП(б)У С. Косіора (1889—1939, поляк) і П. Постишева (росіянин). Обидва, шукаючи винуватців зриву сталінського пляну хлібоздачі, на лютневому 1933 р. пленумі ЦК КП(б)У шельмували клясових ворогів, які «пролізли в колгоспи». Тільки М. Скрипник заперечив цьому, твердячи, що причини провалу в сільському господарстві лежать не в хибах національної політики, а значно глибше. П. Постишев назвав реальний голод «мнимым, направленным против хлебозаготовки». Тут же він, головний керівник України, звинуватив М. Скрипника в потуранні антирадянським елементам. Про справжні причини голоду, який тривав до червня 1933 р., на цьому пленумі мови не було, а образливі випади П. Постишева проти М. Скрипника стали причиною його самогубства 7 липня 1933 р. Саме П. Постишев з начальником ГПУ В. Балицьким повели наступ на «українізацію». ГПУ розгромило стару інтеліґенцію та «викрило» шкідницьку організацію в «Донвугіллі»[521]; воно ж зайнялося пошуками зв'язку між

націонал-комуністами й безпартійними. Через два роки знайшли в Луганському Інституті Народної Освіти — «троцькістів»[522].

Дикої жорстокости під час зернозаготівельної кампанії припускалися партійні й комсомольські активісти також на Донщині й Північному Підкавказзі, де голод косив кубанських козаків. На прохання колгоспників донський російський письменник М. Шолохов просив для них захисту у самого Сталіна. Той відповів, що хлібороби саботують заходи влади й хочуть залишити робітників і Червону армію без хліба[523].

У квітні 1933 р. в містах одмінено хлібні карточки, і робітники, службовці могли купувати по кілограму хліба на день. На селян це положення не поширювалося. Рятувався хто як міг. Села опустіли, поля заростали бур'янами й незжатою та незібраною пшеницею. «Ідучи назустріч побажанням трудящих», тодішній голова РНК СРСР В. Скрябін-Молотов підписав неопублікований указ, який дозволяв мешканцям центральних районів РСФРР переселятися на «вільні» землі України й Північного Підкавказзя. Згідно з даними «Збірної відомости про відправлення ешелонів на Україну станом на 28 грудня 1933 р.», з Івановської области 44 ешелонами перевезено на Донеччину 3572 господарства, 1619 коней, 3498 корів, 1980 голів різної худоби[524]. Переселенцям видавали «спеціяльний пайок» по 50 фунтів (20,5 кг) пшениці, але багато з них не могли мешкати в хатах, де все відгонило смертю, і поверталися в Орловську й сусідні області[525].

Знищивши мільйони працездатних селян, радянський уряд вербував на Донбас робітників із центральних областей Росії, Білорусії й Татарії. Одначе, попри значний приплив «рабсили» з інших республік, питома вага робітників-українців зросла з 40% у 1926 р. до 52,6% у 1934 р. Адже на Донбас утікали українські селяни від колгоспних трудоднів. Одночасно зменшилася частка робітників-росіян — з 51 до 41,5%. Геноцид 1933 р. знизив частку українців серед учнів загальноосвітніх шкіл з 70 до 62,7% у середині 1930-х років і підвищив частку росіян з 23,8 до 31,2%.

Українською мовою тоді навчалося 63,6% школярів, російською — 33,9%. Серед комсомольців українців було в 1933 р. 57,8%, а на початку 1937 р. — 62,8%[526].

У 1939 р. питома вага українців у Донбасі в порівнянні з 1926 р. знизилася на 5,1% і становила 59%,

а росіян зросла на 4,9%. Отже, голод і репресії сприяли підвищенню питомої ваги російської людности в Донбасі. Відносна численність білорусів, греків і євреїв та інших національностей залишилася на рівні 10% [527].

НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА ТА ПІСЛЯВОЄННА ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ НЕРОСІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ДОНБАСІ

1 вересня 1939 р. гітлерівська Німеччина розв'язала Другу світову війну. Німці швидко розбили польську армію, і 17 вересня на підставі таємного договору між міністрами закордонних справ Німеччини й Радянського Союзу Червона армія зайняла Західню Україну й Західню Білорусію. Майже півтора року підгодовував Кремль українською пшеницею німецьких націонал-соціялістів, які готувалися до походу на схід.

Уранці 22 червня 1941 р. без оголошення війни німецькі літаки бомбардували радянські військові об'єкти. До середини липня німці захопили Галичину, Західню Волинь, Буковину й Басарабію, у середині серпня окупували Правобережну Україну. Під час відступу НКВД (Народный комиссариат внутренних дел) розстріляло й замучило у волинських (Луцьк, Рівне) п'ять тисяч і в галицьких (Львів, Самбір, Станіслав, Чортків, Золочів) тюрмах 10 тисяч політичних в'язнів.

Київ оборонявся понад два місяці (11 липня — 19 вересня), Одеса — на шість днів менше (13 серпня — 16 жовтня). 25 серпня німці захопили Дніпропетровськ, а від 29 серпня до 4 листопада точилися бої за Донбас. 4 жовтня німецькі танки прорвалися в районі Оріхова (на південь од Павлограду) і, з'єднавшись з моторизованими частинами, що наступали з Мелітополя, оточили з'єднання двох радянських армій. Тільки рішучими атаками вирвалися вони з кільця і відступили на схід. 10 жовтня німці зайняли Маріюпіль, 23-го, після триденних запеклих боїв, — Сталіне. Від кінця жовтня 1941 до літа 1942 р. фронт проходив на Донбасі по лінії Красний Лиман—Лисичанськ—Шахтарське—Большекрепінска у 50 км на північний захід од Ростова.

Німці зайняли Ростов щойно 24 липня 1942 р., на тиждень пізніше після захоплення Ворошиловграду. Далі німці форсували Дін і наступали на Волгу та Кав-

каз. Захопивши Донбас, окупанти підпорядкували його особливій комендатурі «Донець», яка підлягала заступникові Гітлера Г. Герінгові, генеральному уповноваженому в питаннях розвитку німецької воєнної промисловости.

Про захоплення Маріюполя оповідав грецький поет Антін Шапурма, який у 1941 р. працював у бухгалтерії комбінату «Азовсталь»: «Офіційні органи приховували, що до Маріюполя наближаються німці. 10 жовтня ми вийшли на роботу, а через годину хтось вигукнув: «Фашистські танки на вулиці!» В наслідок безладу, коли влада дбала тільки про власний рятунок, у полон потрапило багато тисяч громадян, серед них і славетний сталевар Макар Мазай».

Перед відступом Червоної армії з Донбасу партійці й комсомольці мінували, підривали підприємства, затоплювали шахти. Населення пришахтних висілків пробувало запобігти руйнуванню шахт, але комуністи викликали енкаведистів, які стріляли в жінок і дітей. Червоноармійці стріляти в людей відмовлялися. Енкаведисти вбили кріпильника Нікуліна. Іншого шахтаря (стахановця), послідовника бригадира О. Стаханова, який у спеціяльно створених для нього умовах виконав 14,5 норми праці, орденоносця з Трудівського рудника Сев'якіна забрали з собою до Ворошиловграду й за те, що не давав підірвати шахту, засудили на смерть. Там же вивезли на розстріл донецьку шахтарку Анастасію Тижченко, але куля не зачепила її, і вона вночі вилізла з-під трупів [528].

У Сталіному розстрілювали засуджених на смерть у внутрішньому дворі НКВД, яке з 1932 по 1966 р. містилося в будинку, в якому тепер міститься консерваторія. Там стояло тоді два бараки. В одному засуджених на смерть роздягали, а в другому розстрілювали. Трупи вивозили на Рутченкове Поле — таємний цвинтар (тепер територія поблизу житлового масиву «Текстильник» у Кіровському районі Донецька).

Частину трупів ховали поблизу НКВД. Там донині лежать закопані й заасфальтовані 4000 невинних жертв сталінського терору. Чимало з них допитував сам начальник тюрми у кімнаті, де нині комора консерваторії. В кімнаті до підлоги намертво прикріплено стіл і два ослони: для слідчого й арештованого [529].

Коли Сталіне зайняли німці, мешканці міста відчинили браму тюрми. Там побачили три ями, наповнені

трупами. Серед них молодий червоноармієць пальцями правої руки судорожно вп'явся у землю. Ліву руку, забинтовану по лікоть, притиснув до грудей. У другій ямі виднілися довгі каштанові коси жінки. Деякі мерці були без рук і ніг[530].

Німці продовжили терор. Вони морили голодом полонених, поголовно розстрілювали євреїв, заарештованих комуністичних і націоналістичних активістів, вивозили працездатних на примусові роботи до Німеччини. У Сталіному німецька влада створила на території Палацу культури металюргів концтабір, куди зігнали всіх євреїв, комуністів та інших підозрілих. Серед них був письменник Яків Качура (1897—1943), який у травні 1942 р. потрапив у полон і був замордований в одному з німецьких концтаборів у жовтні 1943 р.

Майже скрізь в окупованому Донбасі організувалася місцева самоуправа й поліція, до якої набирали і українців, і росіян. Вони ворогували між собою за впливи в адміністрації, де після арештів і розстрілів націоналістично настроєних українців гору взяли росіяни. У Маріюполі місцевих самостійників очолив колишній член Центральної Ради й Генерального Секретаріяту та першого уряду В. Винниченка за Директорії Микола Стасюк. Будучи постачальником армії УНР, він з нею відійшов на захід, але невдовзі повернувся і потрапив у кігті ГПУ. До грудня 1942 р. М. Стасюк видавав «Маріюпільську газету». Одначе маріюпільське відродження тривало недовго. У серпні 1942 р. німці арештували першого провідника Організації Українських Націоналістів (ОУН) Маріюпільської округи Степана Держка родом зі Стрия на Львівщині. Його й інших арештованих інтеліґентів перевезли до тюрми в Сталіному, де він, важко побитий, помер, не видавши нікого. У грудні того ж року німці ув'язнили М. Стасюка, голову маріюпільської «Просвіти» й директора українського театру, українця грецького походження Ірія та залізничників, запідозрених у перевезенні підпільної літератури на Донбас.

Після третіх арештів маріюпільських українців (не без доносів залишених НКВД сексотів) у червні 1943 р. окупанти розстріляли члена ОУН Теодора Грицева, що за власні гроші купував книжки й роздавав їх мешканцям міста. У листопаді вже в Умані німецькі поліцаї вбили заступника обласного провідника ОУН Донбасу криворіжця Михайла Кривошапку, який разом з дочкою

організував підпільні осередки в Сталіному, Макіївці й Горлівці.

У Горлівці виходила газета «Український Донбас». Місцеві інтеліґенти перебрали від росіян міську управу й організували кооперативні крамниці, театр, хор і читальню товариства «Просвіта». Леґальну діяльність українців припинив німецький комендант міста. Тільки тоді, коли почалося переслідування українських націоналістів, недовірливе робітництво Донбасу зрозуміло, що українське підпілля не служить окупантам, і почало з ним співпрацювати.

Подиву гідну активність на початку німецької окупації виявили українці Краматорська, які впливали на земляків сусідніх Дружківки й Слов'янська. Взимку 1941—1942 р. вони будили національну свідомість під самим фронтом. У лютому до Горлівки приїхали члени ОУН Євген Стахів і Іван Клим, розстріляний німцями в Дрогобичі наступного року. Під їхнім керівництвом молодь і політично свідомі громадяни розкидали летючки з кличами: «Смерть Гітлеру! Смерть Сталіну!» До того підпілля приєднувалися російські й інші антифашисти. За волю народів рідного Донбасу загинули в тюрмах німецької таємної поліції («гестапо»), не зрадивши товаришів з підпілля, керівник Рутченківського антигітлерівського гуртка росіянин Володимир Носков й краматорська зв'язкова Серафима Кутєва. Тривалий час переховувала підпільників росіянка Льоля з-під Москви. Українське підпілля підтримували також у Сталіному й Гришиному татари, в Маріюпільщині — греки. З ними солідаризувалися кавказці зі Сталіного. 50 місцевих організаторів залучило до боротьби з окупантами майже 200 активістів і 250 співробітників, які переховували підпільників, друкарські машинки й летючки, а навіть зброю. Прихильно ставилося до самостійницького руху щонайменше 10 тисяч донбасівців [531].

Не можна сумніватися, що діяло й більшовицьке підпілля, але те, скільки правди в геройській боротьбі краснодонської комсомольської «Молодої гвардії» та донбаського партійного підпілля, повинні з'ясувати неупереджені історики. Згідно з даними «Історії УРСР», німці скинули в шурф шахти № 5 аж 72 краснодонців, з них 11 комуністів і 49 молодогвардійців [532]. Ще п'ять осіб окупанти розстріляли в Гримучому лісі біля Ровеньок [533]. Багато заарештованих вивезено на захід.

Про смерть краснодонців написав на замовлення жреців комуністичної ідеології «героїчний роман «Молодая гвардия» російський письменник Александр Фадеєв. «Великий» Сталін повелів авторові переписати його й висвітлити в ньому ролю підпільників-комуністів. До цього часу не вгаває полеміка, чи діяло й наскільки більшовицьке підпілля в Краснодоні в 1943 р. Один із персонажів фадеївського роману Стаценко в мордовському концтаборі № 11 розповідав:

«Наприкінці грудня 1942 р. в Краснодоні обкрадено поштовий фургон з новорічними посилками для німців місцевого гарнізону. Ця подія їх так розлютила, що вони зажадали від цивільної адміністрації міста знайти злодіїв і суворо покарати їх.

У перші дні січня 1943 р. на місцевому базарі поліція затримала осіб, що продавали викрадені з того фургону продукти. Арештовано цілу групу красногвардійців, звинувачених у крадіжці. Між ними були й герої «Молодої гвардії»: Сергій Тюленін, Олег Кошовий, Уляна Громова та ін. Німці, як відомо, зі злодіями не панькались. Чи були вищезгадані особи активними підпільниками? Сумніваюся. В тому фургоні знаходилася і зброя, яку злодії не могли не бачити. Справжній підпільник у першу чергу хапав би карабін, а не посилку з харчами» *.

Німці протрималися у Донбасі до вересня 1943 р. 13 серпня 1943 р. Червона армія форсувала Сіверський Донець і через тиждень захопила плящдарм на правому березі Міюсу. Особливо важкі бої розгорілися за Савур-Могилу. Вніч на 30 серпня 17 гвардійців прорвалося на висоту. Гітлерівці оточили сміливців, але вони стояли на смерть. Уранці на штурм рушила піхота й танки. Селяни, які ховали опісля трупи, розповідали, що все поле довкруги було в свитках необмундированих мобілізованих.

Оволодівши Савур-Могилою, війська просувалися у глиб Донецького басейну. Вони зайняли Дебальцеве, Єнакієве, Горлівку, Ворошиловськ (Алчевськ), Лисичанськ; 6 вересня 1943 р. — Макіївку, Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ. 7 вересня несподівано для німців радянські танки ввірвалися до Сталіного й наступного дня очистили його від ворога. 10 вересня війська Південного фронту разом з десантом Озівської фльотилії

* С. Куреляк. Хто є хто // Зона. — 1992. — № 3. — С. 203—205.

вигнали німців з Маріюполя. Просуванню війська допомагали більшовики-підпільники.

Разом з іншими евакуйованими українськими письменниками проти німецьких окупантів воював співець Донеччини Володимир Сосюра (1898—1965). Народжений у Дебальцевому Донецької области в шахтарській сім'ї, він був потомком запорожців і майже рік (останні місяці 1918—1919) воював у Мазепинському гайдамацькому полку армії УНР. Ніжний поет зі зброєю в руках боровся проти тих комісарів, які називали «буржуйськими лакеями» українців тільки за те, що вони говорять рідною мовою. Пізніше його зброєю стане перо, і він оберне її проти «рідних» яничарів: «Україна не давала права ні Корнійчукові, ні Білодідові говорити, що український нарід — двомовна нація» [534].

Справжнім лихом для українського народу, на думку В. Сосюри, був

«...Той шовінізм рудобородий,
Створіння тьми, бридке, руде,
Що від піддячих рід веде».
(«Розстріляне безсмертя»).

Звинувачення в націоналізмі, з яким у 1951 р. накинувся на В. Сосюру орган ЦК ВКП(б) газета «Правда», було продовженням українофобії 1930-х років. До смерти Й. Сталіна поет не розпаковував наготованої валізки з теплими речами.

Разом з Радянською армією на Україну повернулися каральні відділи народних комісаріятів внутрішніх справ і державної безпеки. До 1953 р. працювали військові трибунали. Кого не могли засудити на підставі статей кодексу трибунали, того судило «Особое совещание» (ОСО). Коли термін ув'язнення засуджених ОСО закінчувався, воно додавало їм новий строк. Судили безпартійних і партійних. Під сталінське «правосуддя» потрапив партійний діяч з Костянтинівки білорус Йосип Турка, якому в 1949 р. його ж однопартійці відміряли 15 років таборів. Серед ув'язнених за політичними мотивами переважали українці (близько 2/3 політв'язнів).

Коли радянські війська звільнили Маріюпіль, за ґрати кинули вчителя, невтомного краєзнавця Миколу Фененка (1908—1969), автора книжок «Земля говорить», «Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка» та інших. Повернувшись з-за Полярного кола з підірваним здоров'ям, писав статті до Української Радянської

Енциклопедії і розвідку «Шевченкова левада». На хліб насущний заробляв учителюванням. Одначе у школі йому створили ненормальні умови, й довелося оформити мізерну пенсію. Помер «радянський Тесленко», як він себе називав, порівнюючи свою судьбу з долею відомого українського письменника й засланця Архипа Тесленка (1882—1911), у злиднях і без сім'ї. Поховала його рідна сестра, у якої мешкав.

Полярним сяйвом «милувався» також поет зі Старобільська на Луганщині Іван Лук'яненко (1914 р. народження, також учитель), знаний під псевдонімом Савич. Улітку 1942 р. він, тяжко поранений у груди, потрапив у німецький полон. За цей «гріх» мусив відбувати покуту в сталінських концтаборах. Свою долю описав поет у вірші «Іронія долі»:

В голодному фашистському полоні,
В камінному кар'єрі чи в колоні
Не раз отримував я палицю під крик:
— Оце тобі, проклятий більшовик!
...На півночі, де снігові завої
І вітру злющого надривний свист,
Погрозливо лунає від конвою:
— Не відставай, недобиток-фашист! [535]

В Ухті (Республіка Комі) з 1938 по 1942 р. карався Сава Божко (1901—1977) з хутора Крутоярівки (тепер Межівського району Дніпропетровської области), син селянина-бідняка, автор роману «В степах», історичних повістей «Козаччина», «Хмельниччина», «Над колискою Запоріжжя» та інших творів.

Тайгою і по болотах Комі пройшов письменник Володимир Гжицький (1895—1973), який у 1932 р. написав роман з життя гірників «Захар Вовруга».

Побував у лабетах ГПУ народжений у Костянтинівці письменник Василь Гайдарівський (літературний псевдонім В. Гайворонський, 1908—1972), член літературної групи «Забій» і Всеукраїнської Асоціяції Пролетарських Письменників (ВУАПП). У 1933 р. він утік із заслання і ховався на Кавказі. Під час війни емігрував до США. Ще в Україні написав збірку новел «Пугачівська рудня».

Ми не знаємо точної кількости жертв кривавого сталінського терору на Донбасі. На запит до комісії, що відає справами реабілітованих у Донецькому міськви-

конкомі, Донецьке обласне управління державної безпеки 17 листопада 1990 р. відповіло: «В период 30—50 гг. в Донецкой области судебными и несудебными организациями («двойками», «тройками», особыми совещаниями) за т. наз. «контрреволюционные преступления» было подвергнуто репрессиям около 40 тысяч жителей области. (*Сюди не входять розкулачені під час колективізації та ЧСИР («члены семей изменников родины»), яких вивозили на північ і за Урал, а дружин — ЧСИР заганяли в «исправительно-трудовые лагеря» без слідства й імпровізованих судів.*). Массовые репрессии, в основном, имели место в период 1937—38 годов».

Перед початком масових репресій на Сталінську область спущено «план мероприятий» (заходів), узгоджений з самим Сталіним: тисячу осіб розстріляти, 300 — засудити на термін од 8 до 15 років. Немає сумніву, люди «с наганом в руке и Лениным в башке» (голові) завдання вождя перевиконали[536]. Чимало жертв лежить в Донецьку на Рутченковому Полі, де їх перепоховано 16 вересня 1989 р. Безперечно, у Донбасі такий цвинтар не один.

Після війни на відбудову зруйнованих шахт і заводів у Донбас їхали звідусіль робітники, інженери й інші спеціялісти. Деяких новоприбулих, переважно в Росії, підселяли в хати місцевих мешканців. Не обходилося без суперечок, у яких перемагали ті, що приїхали. Траплялося, що квартиранти виганяли з хат власників. Сталінське «правосуддя» було глухе на скарги покривджених.

Інакше поводилися селяни, переважно підлітки й призовники на військову службу, захоплені під час «облав» (людоловів) на Західній Україні в 1944—1950-х роках. Старожили кажуть, що саме «западники» збудували центральний район Донецька. Опинившись у російськомовному середовищі, де «хохли» називають себе «перевертнями», застрашена молодь забувала рідні звичаї, обряди, діялекти й поступово російщилися. Про їхні душі ніхто не дбав. Батюшки в церквах проповідували слово Боже суржиком або по-російському. Вірні «сталінці» пропагували вищість російської мови й культури. Зі шкіл, бібліотек, клюбів непомітно виганяли українську мову. Народ мовчав і радів, коли знижували ціни. Мешканці Слов'янська на початку 1970-х років не зауважи-

ли, як з вулиці Шевченка щез величний пам'ятник поетові, який учив:

«І чужому научайтесь,
І свого не цурайтесь».

Рідну мову, як найдорожчий скарб, усе-таки зберегли три тисячі бойків з села Лісковатого Старосамбірського району колишньої Дрогобицької, а тепер Львівської області. Передаючи цей клаптик української землі в 1951 р. Польській Народній Республіці, уряд СРСР переселив підкарпатців у степові села Званівку, Роздолівку й Чубарівку (чи не козацька назва?), перейменовану на Верхню Кам'янку Артемівського району Донецької області. Згуртовані любов'ю до рідного слова й культури, вони виховують у такому ж дусі дітей і внуків: збудували спочатку капличку, а потім греко-католицьку церкву.

Довкруги все інтернаціоналізувалося. У шахтарській столиці Донецьку ще на переломі 1960—1970 рр. закрили останню школу з українською мовою навчання. Цей «проґрес» не зупинила і перебудова. У вересні 1987 р. Слов'янський районний відділ освіти почав переводити на російську мову навчання перші кляси української середньої школи («по требованию приезжих») у курортному містечку Слов'яногірську біля руїн згаданого Святогірського манастиря. Ця школа стоїть на обліку в ЮНЕСКО як найкраща з національних шкіл. Нехтуючи цей факт, влада, щоб узаконити свій захід, використала антиукраїнські настрої новоприбулих російськомовних сімей, які приїхали до Слов'яногірська з усього Радянського Союзу.

Старожили містечка мовчки погодилися з дією органів освіти й покірної їм дирекції школи, тому що всюди на Донеччині панує російська мова й українською їхні діти не можуть продовжувати навчання. Ці арґументи й національна несвідоміть українців Донецької та Луганської областей спричинилися до того, що в 1990 р. із 1207 шкіл Донецької области з українською мовою навчання залишилося тільки 105 (8,7%). У Луганській області працювало 797 шкіл, з них 162 (22%) — з українською мовою навчання. У 1988/1989 навчальному році в Донецьку, Маріюполі, Горлівці й багатьох інших містах половина учнів була звільнена від вивчення української мови. Шкіл з іншими мовами навчання, рідними для греків, євреїв, молдаван, білорусів і т. д., які проживають в обох областях, не було. Українські школи

животіли у віддалених од промислових центрів місцевостях. Кількість учнів у них була обмежена, наприклад, у Предтеченській неповносередній школі навчалося аж 45 учнів. Найбільша із 105 українських шкіл у Донецькій області, Іванопільська середня школа, мала 283 учнів. Загальна кількість учнів, які в Донецькій області навчалися рідною українською мовою, не перевищувала 2—3% усіх школярів области.

Є у Донецькому краї ще й «змішані» школи. Так називав Донецький обласний відділ народньої освіти 42 колись українські школи, які в молодших клясах уже перейшли на російську мову навчання, а по-українському ще вчилися старші кляси. Справді, змішаними можна назвати українські школи, у яких учителі-предметники, не знаючи української мови, викладають фізику, історію чи інші дисципліни по-російському. Таким станом у школах области Донецький Державний Університет не турбувався. У ньому навіть для студентів українського відділення неукраїнознавчі предмети викладали по-російському. В 1989/1990 навчальному році, замість збільшити набір студентів на україністику, набрали, маючи плян 50, аж 90 осіб на російське відділення. На наступну п'ятирічку в Донецькій області плянували щороку вводити в дію 14 російських й дві українські школи.

«Проґрес» у культурній ділянці охопив і театри, бібліотеки, клюби та самодіяльність аматорських колективів. У репертуарі Українського драматичного театру імени Артема в Донецьку, наприклад, переважають російські п'єси, а в Донецькому оперному театрі деколи можна послухати лише «Запорожця за Дунаєм». Інші опери, які йшли ще в 1970-х роках, показують дуже рідко. В обласній бібліотеці імени Н. Крупської поміняли українські вивіски й написи на російські, а решта бібліотек орієнтувалася на обласну.

Ленінську національну політику КПРС в Україні віддзеркалюють результати переписів населення. Якщо в 1939 р. українці становили в Донецькій області 59% всього населення, то в 1947 р. їх питома вага знизилася до 58,7%, в 1959 р. — до 55,7%, в 1970 — до 53,4%, в 1979 — до 50,9%, а в 1989 — до 50,7%. Подібно знижалася частка української людности на Луганщині: в 1959 — 57,5%, у 1970 — 54,8%, у 1979 — 53,1%, у 1989 — 52,1%. Наочним прикладом «гармонійного розвитку двомовности» в Донбасі може послужити додана таблиця результатів чотирьох передостанніх

переписів населення 1959, 1970, 1979 і 1989 років. У 1989 р. аж 40,4% донецьких і 33,7% луганських українців визнало рідною російську мову. «Закономірний асиміляційний процес», — твердять суперінтернаціоналісти (за термінологією киргизького письменника Чингіза Айтматова) будь-якого походження. Загал досі вірив у неминучість злиття націй. На зближення націй для їх повного злиття вказувала програма КПРС 1961 р. Прискорити цей процес хотів М. Хрущов. Його наступник Л. Брежнєв визнавав уже єдиний радянський народ. В ім'я майбутнього дехто пропонував замінити пункт «національність» у паспортах безликим написом «гражданин Советского Союза». Щодня радіо, телебачення й інші засоби інформації прищеплювали молоді почуття вищости російської мови й культури. Тому при переписах чимало українців, особливо дітей мішаних подружжів, записувало себе росіянами. Подекуди українців писали росіянами самі переписувачі. Лише так можна пояснити такі результати аналізи даних перепису населення Донецької області в січні 1979 р.[537].

	українці	росіяни
На 1000 зайнятих осіб мали освіту:		
початкову	152	125
неповну середню	262	233
середню	300	321
середню спеціяльну	176	194
незакінчену вищу	8	10
вищу	80	99
Працювало, у %:		
робітниками	70,8	72,8
службовцями	20,4	23,7
колгоспниками	8,8	2,4
фізично	74,3	71,3
розумово	25,7	28,7

Зокрема в галузях промисловості, у %	українці	росіяни
гірничій	45,6	50,4
металюргійній	49,5	48,0
машинобудівній	51,2	46,0
хемічній	48,9	48,3

За дев'ять років (1970—1979) абсолютний приріст українців у Донецькій області становив 25,7 тисячі осіб, а їх частка в загальній кількості населення скоротилася від 53,1% до 50,9%. За той же період чисельність росіян збільшилася на 238,2 тисячі осіб, тобто на 12%. Російською мовою в січні 1979 р. володіло близько 90% населення області, а українською дещо більше ніж 54%. За рахунок зниження частки білорусів, греків, євреїв, а передусім українців у загальній кількості мешканців області зросла питома вага росіян від 40,6% до 43,2%. Безперечно, російщення проґресує.

У містах Донецької області в 1990 р. вживали мову, у %:

	українську	російську	обидві
у побуті	26	57,6	16,4
на виробництві	8,8	75,2	16,0
на зборах, конференціях, у диспутах	2	92	6

Під час опитування з'ясувалося, що вчилося у школах з мовами навчання: українською — 18%, російською — 79,2% і в різний час обома — 2,8%.

Якщо у віковій групі від 50 до 60 років і старших у дошкільному віці українською мовою розмовляло 67%, російською 33%, то серед опитуваних у віці 17—20 років перед вступом до школи по-українському говорило тільки 11,4% інформантів. Решта 88,6% спілкувалася російською мовою [538].

Докладніше про результати переписів різних років див. табл. 1—8.

«ОЙ ГОРЕ ТІЙ ЧАЙЦІ, ЧАЙЦІ-НЕБОЗІ, ЩО ВИВЕЛА ДІТОК ПРИ БИТІЙ ДОРОЗІ»

Не хотілося б завершувати огляд минулого наших «голубих» (за Т. Шевченком) степів жахливими статистичними цифрами, які віддзеркалювали «здійснення ленінської політики дружби народів на Донбасі», де «гармонійно розвивалися російська й українська мови». Офіційна пропаганда всоте виправдовувала теперішнє

домінування російської мови в наших степових областях тим, що тут живе понад 100 (дехто уточнює: 116) різних національностей і для порозуміння конче потрібна «інтернаціональна» російська мова, начебто два чи три асирійці або кілька казахів, узбеків і т. д. реґулюють погоду в національній політиці й цим можна виправдати законність російської мови в усіх сферах науки, культури й економіки. Денаціоналізацію корінної людности виправдовували й виправдовують історики й мовознавці будь-якого походження, крім «щирих українців», яких можна було судити за «націоналізм». Отже, в містах Донбасу панує російська мова, а в селах — суржик. Деякі ідеологічні працівники й мовознавці хотіли перетворити його в «особый донецкий язык». Знайшлися ентузіясти, які «создавали грамматику нового языка». Потім хотіли створити словник. Увів же «Козак Луганський» В. Даль багато українських слів у чотиритомний «Толковый словарь живаго великорусскаго языка», й вони прийнялися. Записав їх він переважно на Луганщині й над Доном від населення, серед якого переважали українці, а що записано пером, того не витягти волом. Тепер «воля, доля (ваша воля, наша доля), вепр, ватага, вихор, ворковать, держава, дубрава, гай, користь, пивница, зарево, доба й інші» [539] — «истинно русские слова». Українську мову до неперспективних шовіністичні спеціялісти зачислили ще в 1960-х роках. Мовляв, без мови не стане й українського народу. Все мало вирішитися добровільно, якби той народ, якого засудили на загибель, не породив борців, які словами поета Василя Симоненка заявили:

«Народ мій є, народ мій вічно буде,
Ніхто не перекреслить мій народ!» [540]

З його надр виросли два «донецькі» мученики: випускник Донецького університету Василь Стус (1938—1985) і вчитель-філософ Олекса Тихий (1927—1984). Обох двічі ув'язнювано. Загинули вони в жорстоких пермських таборах брежнєвського зразка, де по зоні ходили наглядачі з ґумовими кийками, які застосовували на власний розсуд.

Талановитий поет Василь Стус, родом з Вінничини, провів на Донеччині молоді літа. Він присвятив їх ідеї боротьби за права українського народу й свою жертовність виразив словами одного з віршів:

«Благословляю твою сваволю,
дорого долі, дорого болю.
На всерозхресті люті й жаху,
На всепрозрінні смертного крику
дай, Україно, гордого шляху,
дай, Україно, гордого лику».

Загинув борець за волю 5 вересня 1985 р. в концтаборі № 36 на Уралі.

Уродженець хутора Їжівка на Донеччині Олекса Тихий помер після безперервних психічних тортур на 16 місяців раніше (5 травня 1984 р.) в лікарні пермської в'язниці. Його судили перший раз за протест проти окупації Угорщини Радянською армією восени 1956 р. і за критику радянської виборчої системи. Після семи років неволі та п'яти років позбавлення громадянських прав О. Тихий не припинив боротьби проти автократичної диктатури й у 1976 р. разом з однодумцями вступив до Гельсінської групи, яка стежила за дотриманням принципів Декларації прав людини, підписаної Радянським Союзом й іншими державами в Гельсінкі 1975 р. За цей «злочин» мужнього правозахисника арештували вдруге 5 лютого 1977 р., а в липні того ж року засудили на 10 років концтаборів і п'ять років заслання. На відкритому суді перед робітниками Дружківського машинобудівного заводу (Донецька область) обвинувальними актами служили неґативні рецензії на складений підсудним «Словник покручів української мови». 19 листопада 1989 р. представники всіх українських земель перепоховали привезені з Пермської області тлінні останки мучеників на Байковому кладовищі в Києві, але навесні 1990 р. «невстановлені» злочинці вночі поглумилися над пам'яттю героїв і спалили хрести на їхніх могилах.

У донецькій землі восени 1974 р. рідні поховали викладача української мови в Донецькому Університеті Івана Прінцевського (1934—1974), який не витримав цькувань і наклав на себе руки. Його однодумців поета Василя Голобородька й прозаїка Олександра Тесленка виключили з університету.

У 1960—1967 рр. у мордовських таборах разом з Олексою Тихим карався суджений укупі з ним на Дружківському машинобудівному заводі письменник Микола Руденко, 1920 р. народження, з села Юріївки Лутугинського району Луганської області, політрук і учасник оборони Ленінграду в 1941—1942 рр. Рідне село

над річкою Білою він оспівав у вірші «Моє село»:

«Серед степів донецьких попелястих
Моє село прокурене стоїть
На перехресті звершень і століть,
В глибоких зморшках пагорбів скелястих»[541].

Інший український поет з Луганщини Іван Світличний, народжений у 1929 р. в селі Половинчиному Старобільського району, карався десять років (1972—1982) у таборах і п'ять років (до 1987) на засланні, де

«Носив тягар пекучих правд,
Ганьбу Вітчизни
Не на показ патріотизму.
За те, що був у неї син,
Його карали»[542].

У селянській хаті в селі Миколаївці Волноваського району Донецької области 1931 р. народився критик і публіцист Іван Дзюба, випускник Донецького Педагогічного Інституту. За соціологічне дослідження «Інтернаціоналізм чи русифікація» йому теж довелося сьорбати тюремну баланду.

Попри всі переслідування й утиски царського самодержавства й «диктатури пролетаріяту», ні монархісти з-під двоголового орла, ні сталіністи й брежнєвісти з-під п'ятикутної зірки не знищили фізично й духовно нащадків антів, бродників і запорізьких козаків. Їх не змела ні аварська в VI ст., ні монгольська в XIII ст. навали, не стерли з лиця землі царі-імператори Петро I і Катерина II. Ці православні володарі двічі руйнували Січ, захисницю православних українців від гніту католицької шляхетської Польщі й оборонницю християнської Европи від бусурман, але саме кримський хан і турецький султан двічі (1711 і 1775) дали притулок запорожцям, які втекли від розправ одновірних солдатів імперської армії. Туга за ясними зорями Чумацького Шляху на небі й чумацькими шляхами на землі двічі (1734 і 1828) повертала запорожців на прадідівські землі над Дніпром і Кальміюсом. Царат у середині XIX ст. побоявся навіть Озівського війська й змусив озівців переселитися на Кубань, подалі від тоді суцільної української етнічної території. Землі над Сіверським Дінцем, Луганню і Кальміюсом він заселяв балканськими слов'я-

нами, молдаванами, греками, німцями, євреями, не кажучи про розкольників та інших росіян, хотів розчинити українців у суміші названих народів на вірних престолові новоросів. Допомагали йому в російщенні, передусім українців, і церква, і школа, а на початку нинішнього століття російщила українських робітників РСДРП. Вони ж одвернули «хохлів» од самостійницького руху, і несвідомі українські селяни й робітники не стали масово на захист УНР. Селяни підтримували байдужих до національних прагнень українського народу махнівців, а робітники — ворогів української самостійности — більшовиків. Щоб у майбутньому не відродилася українська національна ідея, ленінська партія організувала українізацію й розправилася з її активістами, а селян, з надр яких вони походили, виморила голодом. Одначе задушити національну свідомість донбаських українців Кремлеві не вдалося. Вона спалахнула в 1941—1943 рр. і на початку 1960-х років, під час нетривалої хрущовської відлиги. Через 20 років за волю України загинули в брежнєвських концтаборах останні донецькі мученики. Посіяне ними й іншими борцями за українську державність, мову й культуру зерно зійшло. 1989 р. в муках зродилося Товариство Української Мови імени Тараса Шевченка, потім активісти з 61,9% донбаських українців, які під час останнього перепису назвали рідною мовою вигнану зі шкіл і установ українську, організували в Донецьку, Луганську й інших містах осередки Народного Руху України. 22 січня 1990 р. донеччани солідаризувалися з усіма свідомими українцями в ланцюзі соборности від Львова до Києва. Того ж дня у Донецьку вперше замайоріли синьо-жовті прапори — під пам'ятником Тарасові Шевченку. У серпні того ж року донеччани під національними прапорами маршували вулицями Запоріжжя і закликали його несміливих мешканців приєднуватися до їхніх рядів.

Проголошення незалежности України 24 серпня 1991 р. було для більшости мешканців Донбасу несподіваним. Незважаючи на антиукраїнську аґітацію російських шовіністів, на референдумі 1 грудня 1991 р. за самостійність України висловилося в обох донецьких областях 83,9% його учасників. На жаль, після розвалу «імперії зла» дальше відродження українського й інших безправних народів на Донбасі загальмувала криза. Несамовите зростання цін спричинило зубожіння широких верств населення. Чорні проімперські сили підбу-

рюють народні маси проти незалежности України й саботують і український уряд, і його закони. Недруги України хочуть повернути її назад, у колоніяльне ярмо. Та український народ, який 60 років тому пережив голодомор, витримає й нинішню кризу. Всупереч усім своїм недоброзичливцям він таки побудує свою самостійну державу, в якій здійснить віковічну мрію козацького поспільства, яке ще за Хмельниччини співало:

«Та немає лучше, та немає краще,
Як у нас на Україні»,

а тепер дуже повільно прозріває й усвідомлює слова поетки Галини Гордасевич:

«Убиймо в собі раба!».

ТАБЛИЦІ

Таблиця 1

Національний склад населення донбаських повітів Катеринославської губернії за підсумками загального перепису людности на території Росії у 1897 р.[543]

Повіти	Насе-лення, у тис.	з нього у % за мовами						
		укр	рос.	білор.	молд.	грец.	нім.	ін.
Бахмут-ський	313,2	58,0	32,0	0,8	2,0	—	4,0	2,9
Марію-пільський	222,9	51,2	7,2	0,7	—	21,0	8,5	2,5
Слов'яно-Сербсь-кий	151,2	54,9	42,2	0,5	0,5	—	0,5	0,7
по Донбасу	687,3	56,4	26,2	0,7	1,1	6,8	5,5	1,9

Таблиця 2

Національний склад населення Донської области за підсумками загального перепису людности в 1897 р.[544]

Округи і міста	Насе-лення, у тис.	з нього за мовами, %					
		рос.	укр.	калм.	нім.	вірм.	білор.
Усього	2564,2	66,8	28,0	1,9	1,4	1,1	0,4
Ростов-на-Дону	119,0	80,0	4,7	—	1,0	1,8	0,5
Новочеркаськ	52,0	92,5	5,0		0,4	0,6	0,4
Сільське насел.	2245,5	64,7	31,1	1,4	1,5	0,7	—
Донецька	443,6	58,1	39,8	0,1	0,5	—	0,3
1-а Донська	262,5	84,3	11,8	0,4	0,9	—	0,3
2-а Донська	232,3	89,4	8,9	0,9	0,2	—	0,5
Ростовська	221,8	38,8	52,3	—	1,2	6,8	0,2
Сальська	70,7	27,9	31,0	39,5	1,1	—	0,3
Таганрізька	361,6	24,8	69,2	—	5,1	0,1	0,5
Усть-Медве-дицька	241,0	86,7	10,9	0,2	2,0	—	0,3
Хоперська	240,2	92,5	7,1	—	0,3	—	0,1
Черкаська	171,8	75,2	22,7	0,1	0,1	0,2	1,2

Таблиця 3

Підсумки перепису людности Донецької губернії у 1920 р.[545]

Міста й повіти	Населення, у тис.	з них у %				
		українці	росіяни	поляки	євреї	ін.
Усього по губернії	2266,2	47,8	39,4	0,6	2,5	9,7
Міста: Юзівка	37,9	11,6	56,4	2,2	25,7	4,1
Бахмут	24,0	27,1	38,3	1,2	29,9	3,5
Повіти:						
Бахмутський	132,4	86,4	4,9	0,2	0,2	8,3
Гришинський	143,4	68,3	15,8	0,1	0,2	15,6
Дебальцівський	207,9	32,0	59,5	0,4	0,3	7,8
Луганський	151,5	69,8	26,5	0,2	0,3	3,2
Маріюпільський	129,3	34,7	11,6	0,1	2,9	50,7
Слов'янський	110,1	86,7	7,5	0,1	0,1	5,6
Старобільський	174,4	88,9	5,8	—	—	5,3
Таганрізький	263,3	37,2	54,7	0,1	—	8,0
Шахтинський	178,9	25,2	72,8	0,1	—	1,9
Юзівський	188,6	50,1	36,8	0,5	0,1	12,6
Разом сільської	1679,8	54,6	33,9	0,2	0,3	11,0

Примітка. Серед інших переважали німці, а в Маріюпільському повіті — греки.

Національний склад людности південно-східніх округ УСРР за

Округи	Населення у тис.	з них за національностями					
		українці		росіяни		білоруси	
		нац.	мов	нац.	мов	нац.	мов
							Гірничо-промисловий
Разом	2036,2	60,0	48,2	31,4	45,0	0,7	0,2
міської людности	851,6	40,5	22,1	48,9	71,3	1,4	0,3
сільської люд.	1184,6	74,1	66,8	18,8	26,2	0,2	0,1
Артемівська	448,4	87,4	81,0	7,6	14,0	0,2	0,1
Луганська	373,1	59,7	49,4	37,0	47,2	0,1	—
Сталінська	363,1	72,4	67,2	13,9	19,5	0,2	0,1
							Степовий
Маріюпільська	325,2	61,2	53,3	10,6	21,0	0,1	—
Старобільська	462,0	89,4	89,0	10,2	10,5	—	—

Національний склад населення Донецького басейну за даними

Національність	Усе населення									
	1959		1970		1979		1989		своєї націо	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	1959	1970
										ДОНЕЦЬКА
Усе населення	4262,8	100	4892,0	100	5150,3	100	5311,8	100	83,1	79,2
Українці	2368,1	55,7	2596,9	53,1	2622,6	50,9	2693,4	50,7	78,9	70,5
Росіяни	1601,3	37,5	1987,2	40,7	2225,4	43,2	2316,1	143,6	99,2	99,3
Білоруси	63,3	1,5	77,8	1,6	75,9	1,5	76,9	1,4	36,2	32,1
Євреї	42,5	1,0	40,0	0,8	35,5	0,7	28,1	0,5	6,5	5,0
Греки	93,2	2,2	93,9	1,9	90,6	1,8	83,7	1,6	7,7	5,7
Татари	24,5	0,6	26,7	0,5	26,0	0,5	25,5	0,5	67,7	60,2
Молдавани	12,3	0,3	11,8	0,2	12,2	0,2	13,3	0,3	39,2	36,8
Інші	56,8	1,2	57,7	1,2	62,1	1,2	74,8	1,4	40,4	33,4
										ЛУГАНСЬКА
Усе населення	2452,2	100	2750,6	100	2787,6	100	2857,0	100	90,1	85,6
Українці	1416,3	57,5	1506,6	54,8	1472,7	53,1	1482,2	52,1	87,5	78,3
Росіяни	950,0	38,9	1148,3	41,7	1222,0	43,6	1279,0	44,5	98,9	99,0
Білоруси	25,9	1,1	36,1	1,3	33,5	1,2	33,5	1,2	43,2	38,7
Євреї	13,9	0,6	12,6	0,5	10,6	0,4	8,2	0,3	7,9	7,2
Татари	12,6	0,5	12,7	0,5	12,4	0,4	11,9	0,4	70,2	63,0
Інші	33,5	1,4	34,3	1,2	36,4	1,3	42,2	1,5	41,2	38,6

Таблиця 4

даними перепису населення 17 грудня 1926 р.[546]

й мовами, у %									
молдавани		греки		євреї		татари		німці	
нац.	мов	нац.	мов	нац.	мов	нац.	мов	нац.	мов
підрайон УСРР									
0,4	0,3	1,7	1,5	2,0	1,4	0,7	0,7	1,8	1,7
0,1	—	0,2′	0,1	4,6	2,1	1,3	1,2	0,7	0,6
0,6	0,5	2,7	2,5	0,2	0,1	0,3	0,3	2,6	2,6
1,4	1,2	—	—	0,1	0,1	0,2	0,2	2,6	2,6
0,3	0,2	—	—	0,1	0,1	0,4	0,3	1,7	1,7
—	—	8,8	8,1	0,2	0,1	0,3	0,3	3,5	3,5
підрайон УСРР									
0,4	0,4	18,1	15,6	1,2	1,1	—	—	7,8	7,8
—	—	—	—	—	—	—	—	0,3	0,3

Таблиця 5

всесоюзних переписів у січні 1959, 1970, 1979 і 1989 рр.[547]

		з них вважають рідною мову											
нальности		українську				російську				інші			
1979	1989	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989
ОБЛАСТЬ													
76,1	75,2	0,6	0,4	0,4	0,4	16,0	20,2	23,4	24,3	0,2	0,2	0,1	0,1
62,4	59,5	—	—	—	—	21,1	29,5	37,6	40,4				0,1
99,4	99.4	0,8	0,7	0,6	0,6	—	—	—	—				
28,3	30,0	2,6	2,0	2,0	2,1	61,2	65,9	69,7	67,9				
4,1	5,7	0,5	0,6	0,5	0,6	92,8	94,4	95,4	93,7	0,2			
8,4	19,0	2,3	2,0	1,8	1,8	89,6	92,1	89,7	79,0	0,4	0,2	0,1	0,2
52,3	51,0	0,4	0,6	0,6	0,6	31,9	39,2	47,1	48,1				0,3
37,5	41,4	9,8	7,4	6,4	4,9	50,9	55,7	55,8	52,9	0,1	0,1	0,3	0,8
31,7	41,0	7,2	5,7	5,1	4,4	52,0	60,6	62,8	54,2	0,4	0,3	0,4	0,4
ОБЛАСТЬ													
76,1	80,0	0,6	0,4	0,4	0,4	9,2	14,0	23,5	19,6	0,1			
71,4	66,3	—	—	—	—	12,5	21,7	28,6	33,7				
99,1	99,2	1,1	1,0	0,9	0,8	—	—	—	—				
33,7	30,7	3,5	2,5	2,6	3,0	53,3	58,8	63,7	66,3				
4,5	5,1	0,7	0,8	0,9	0,8	91,4	92,0	94,6	94,1				
57,2	50,5	0,7	0,7	0,8	1,1	29,1	36,3	42,0	48,4				
39,4	41,5	10,0	7,6	5,2	4,7	47,5	53,4	54,5	53,8	1,3	0,4	0,9	—

Адміністративний поділ	Населення, тис.	З них за національністю, в %					
		укра-їн.	рос.	греки	біло-рус.	євреї	татари
Усе населення	5311,8	50,7	43,6	1,6	1,4	0,5	0,5
РАЙОНИ							
Красноармійский	38,6	85,0	12,9	0,1	0,8	—	0,1
Олександрівський	24,5	88,3	10,0	0,2	0,6	—	—
Слов'янський	42,4	84,9	13,3	0,1	0,6	—	0,1
Добропільський	22,5	84,6	13,5	0,3	0,9	0,2	0,1
Краснолиманський	28,6	81,5	17,2	0,1	0,5	—	0,1
Костянтинівський	21,4	73,8	23,6	0,1	1,2	—	0,1
Артемівський	59,0	73,7	24,0	0,1	1,0	—	0,1
Мар'їнський	98,1	73,5	23,1	1,3	0,8	—	0,1
Волновахський	127,9	71,6	22,8	3,0	0,8	0,1	0,1
Шахтарський	26,2	69,4	28,1	0,2	1,4	—	0,2
Амвросіївський	61,2	66,0	31,4	0,2	0,7	—	0,2
Ясинуватський	34,2	63,5	33,0	0,3	1,2	—	0,2
Великоновоселівс.	53,8	63,2	16,1	18,7	0,7	—	0,1
Новоозівський	40,7	59,9	36,5	1,2	0,7	—	0,1
Тельманський	37,2	54,3	23,4	18,0	0,7	—	1,1
Володарський	32,4	50,5	27,1	19,8	1,0	—	0,2
Старобешівський	60,9	49,1	34,7	13,2	0,9	0,1	0,2
Першотравневий	28,0	48,0	28,4	21,4	1,0	0,1	0,1
МІСТА ОБЛАСНОГО							
Красний Лиман	32,8	80,8	17,2	0,1	0,8	—	0,1
Слов'янськ	152,5	66,9	29,9	0,2	0,9	0,3	0,1
Красноармійськ	154,9	62,9	33,8	1,2	1,0	0,2	0,4
Артемівськ	125,5	62,7	34,2	0,1	0,9	0,6	0,2
Краматорськ	234,6	62,3	34,7	0,1	1,0	0,3	0,1
Добропілля	82,4	61,4	34,1	0,2	1,8	—	0,6
Дебальцеве	56,1	57,4	38,4	0,2	1,8	0,2	0,1
Дружківка	83,7	57,1	39,7	0,1	0,9	0,1	0,4
Ясинувата	78,1	56,7	40,0	0,4	1,3	0,2	0,2
Селидове	92,1	54,2	41,3	0,4	1,7	0,1	0,7
Костянтинівка	106,6	53,4	43,4	0,2	0,9	0,6	0,1
Шахтарськ	88,8	52,6	42,3	0,2	1,7	0,1	1,1
Дзержинськ	97,4	50,3	45,6	0,1	2,0	0,1	0,4
Сніжне	97,4	46,8	48,9	0,1	1,5	—	1,2
Харцизьк	126,0	46,5	49,8	0,3	1,3	0,1	0,3
Торез (Чистякове)	112,1	46,2	48,9	0,3	1,9	0,1	1,4
Кіровськ	48,9	45,9	48,7	0,2	2,1	—	0,6
Горлівка	362,7	44,0	51,5	0,2	2,0	0,4	0,4
Маріюпіль	537,3	42,7	49,1	4,5	1,3	0,5	0,2
Єнакієве	189,1	40,9	54,7	0,1	1,8	0,5	1,4
Макіївка	475,3	40,4	54,2	0,3	1,7	0,3	1,3
Донецьк	1140,5	39,8	52,5	0,9	2,6	1,6	0,6

Умовні скорочення: зх — захід, ср — середній, сх — схід, пд — південь,

Донецької области в січні 1989 р. [548]

молд.	вірм.	ін.	% зрусифік. неросіян	володіють укр. мовою	розташування	прим.
0,3	0,2	1,2	24,3	56,7		
0,1	0,1	0,9	9,7	90,2	ср-зх	
0,2	0,1	0,6	7,3	92,0	ср-зх	
0,1	0,8	2,8	91,4	91,4	пн-зх	
0,1	0,3	3,0	92,7	92,7	ср-зх	
0,1	0,1	0,4	2,9	91,8	пн	
0,2	0,2	0,8	7,0	83,1	центр	
0,2	0,1	0,8	7,8	79,9	ср-сх	
0,2	0,1	0,9	12,8	81,9	центр	
0,6	0,1	0,9	16,2	77,3	ср-зх	
0,2	0,1	0,4	11,8	78,3	ср-сх	межує з Ростов.
0,2	0,2	1,1	15,5	72,3	ср-сх	РСФСР
0,3	0,1	1,4	21,7	65,9	центр	
0,1	0,1	0,1	25,8	73,4	ср-зх	межує з Ростов.
0,2	0,1	1,2	16,4	68,3	пд-сх	РСФСР
0,3	0,1	2,1	32,1	56,7	пд-сх	межує з Ростов.
0,2	0,1	1,1	29,1	59,3	пд-зх	РСФСР
0,2	0,1	1,5	32,0	55,3	ср-сх	межує з Ростов.
0,2	0,1	0,7	38,4	49,8	пд-зх	РСФСР
ПІДПОРЯДКУВАННЯ						
0,1	—	0,9	9,7	86,8	пн	обсл., зал. транс.
0,2	0,2	1,3	22,4	72,7	пн	солев., коксохім.
0,2	0,2	0,1	25,9	65,9	ср-зх	динасовий з-д
0,2	0,2	0,9	26,1	67,5	ср-сх	кам. сіль, метал.
0,1	0,3	1,1	23,5	67,4	центр	машинобудув.
0,2	0,1	1,6	20,4	68,5	ср-зх	шахти
0,2	0,1	1,6	29,0	63,0	ср-сх	машинобуд.
0,2	0,2	1,3	22,2	60,5	центр	машинобуд.
0,2	0,2	0,8	21,7	58,2	центр	машинобуд.
0,2	0,1	1,3	9,7	65,1	центр	ш-ти, збаг. ф-ка
0,2	0,3	0,9	25,9	61,6	центр	мет., склор. п-ть
0,4	0,2	1,4	30,5	61,2	ср-сх	шахти
0,4	0,1	1,0	23,7	58,3	центр	шахти, коксох.
0,2	0,1	1,2	24,8	57,9	ср-сх	шахти
0,2	0,2	1,3	22,1	52,3	центр	трубн., лив. з-ди
0,2	0,2	0,8	25,4	49,3	ср-сх	шахти
0,4	0,2	1,9	25,9	48,8	ср-сх	шахти
0,5	0,2	0,8	25,6	49,8	центр	ш-и, зб. ф-а, хем.
0,3	0,2	1,2	34,8	42,6	нд	машинобуд.
0,2	0,2	1,2	23,0	48,6	ср-сх	ш-и, металюрґ.
0,4	0,2	1,2	23,4	49,2	центр	ш-и, мет., кокс.
0,3	0,3	1,4	27,1	47,0	центр	ш-и, мет., маш.

пн — північ.

Аналіза результатів перепису населення Луганської области

Адміністративний поділ	Насе-лення в тис.	З них за національностями в %			
		україн.	рос.	білорус.	євреї
Усе населення	2857,0	52,1	44,5	1,2	0,3
РАЙОНИ					
Новопсковський	38,3	91,0	7,9	0,4	—
Марківський	20,3	90,1	7,7	0,5	—
Білокуранський	26,0	87,8	11,2	0,2	—
Сватовський	48,2	87,8	10,7	0,4	—
Біловідський	28,7	86,0	12,2	0,4	—
Старобільський	63,1	83,2	15,2	0,5	—
Кременецький	58,6	81,6	16,8	0,7	—
Мелівський	18,1	71,6	26,0	0,4	—
Попаснянський	66,4	68,5	29,7	0,7	0,1
Свердловський	18,1	67,3	29,6	0,8	—
Лутугинський	84,8	66,6	32,6	1,1	0,1
Троїцька	27,4	61,3	37,4	0,3	—
Антрацитівський	42,8	59,3	39,3	0,6	—
Слов'яно-сербський	70,3	58,4	39,1	1,1	0,1
Перевальський	102,2	49,8	46,9	1,5	0,1
Новоайдарський	29,5	48,7	49,7	0,5	—
Краснодінський	36,1	41,7	55,2	1,0	—
Станично-луганський	58,5	32,7	65,1	0,8	—
МІСТА ОБЛАСНОГО					
Первомайськ	97,0	60,7	35,7	1,7	0,1
Рубіжне	73,5	60,3	37,6	1,1	0,2
Лисичанськ	149,5	59,9	36,8	1,4	0,1
Ровеньки	100,0	55,0	41,6	1,4	—
Сіверсько-Донецьк	134,8	53,5	44,0	0,9	0,4
Кіровськ	54,2	50,7	45,5	1,6	—
Брянка	72,9	49,0	47,3	1,2	0,1
Алчевськ	125,6	45,7	50,2	1,6	0,5
Антрацит	103,7	44,8	50,9	1,4	0,7
Луганськ	533,8	42,2	53,9	1,0	1,0
Стаханово (Кадіївка)	137,5	41,5	55,1	1,3	0,2
Красний Луч	174,3	41,2	54,1	1,5	0,2
Свердловськ	121,8	39,2	55,5	1,6	—
Краснодон	135,0	29,3	66,2	1,9	0,1

в січні 1989 р.[549]

Таблиця 7

татари	ін.	зросійщених українців	володіють укр. мов.	розташування	Примітки
0,4	1,5	33,6	н. д.		
0,2	0,5	1,4	93,4	ср-пн	межує з Воронізьк. обл.
0,2	1,5	0,9	95,4	пн-сх	межує з Воронізьк. обл.
—	0,8	0,8	92,5	ср-пн	
0,1	1,0	1,3	91,2	пн-зх	
0,1	1,3	2,7	87,8	ср-сх	межує з Ростов. обл.
0,1	1,0	7,0	85,9	ср	
0,1	0,8	3,4	86,5	ср-зх	
0,1	1,9	8,5	75,9	пн-сх	межує з Ростов. обл.
0,2	0,8	11,7	70,9	ср-зх	
0,1	2,2	10,3	72,2	пд-сх	межує з Білогор. обл.
0,2	1,4	18,0	69,1	ср-зх	межує з Ростов. обл.
0,1	0,9	4,4	75,8	пн-зх	
0,2	0,6	15,5	60,4	пд-зх	
0,2	1,1	27,1	57,3	ср	
0,4	1,3	31,7	52,3	ср-пн	
0,1	1,0	11,2	65,8	ср	
0,3	1,8	25,1	44,1	пд-сх	межує з Ростов. обл.
0,1	1,3	36,1	38,7	ср-сх	
ПІДПОРЯДКУВАННЯ					
0,7	1,1	27,4	н. д.	ср-зх	шахти, електромех. з-д
0,2	0,6	30,4	н. д.	ср-зх	хемкомбінат
1,1	0,7	29,4	н. д.	ср-зх	ш-ти, хем., склоробна пр-сть
0,4	1,6	42,2	н. д.	ср-пд	шахти
0,2	1,0	37,7	н. д.	ср-зх	хемкомбінат
1,1	1,1	47,5	н. д.	ср-зх	шахти, ковальський з-д
0,9	1,5	50,6	н. д.	ср-зх	шахти, збагачувальні ф-ки
0,5	1,5	53,9	29,2	ср-зх	металюрг. центр, коксохемія
1,1	1,1	47,9	н. д.	пд-зх	шахти, збагачування
0,2	1,7	58,7	н. д.		тепловозобуд., машинобуд.
0,5	1,4	49,1	н. д.	ср-зх	ш-ти, збаг. ф-ки хем., метал
1,1	1,9	46,0	н. д.	пд-зх	шахти, машинобудування
0,8	2,9	49,8	н. д.	пд-сх	шахти, залізобетонний з-д
0,6	1,9	58,2	н. д.	пд-сх	шахти

Таблиця 8

Динаміка національного складу людности Донщини (1897 Области війська Донського, 1926 донських округ Північно-Кавказького краю, з 1937 Ростовської области РСФСР) [50]

Національності		1897	1926	1959	1970	1979	1989
Усе населення	тис.	25642	2787,6	3311,7	3831,2	4079,0	4292,3
з нього:							
росіяни	%	66,8	51,8	91,3	91,2	90,9	89,6
українці	%	28,0	42,1	4,2	3,9	4,2	4,2
вірмени	%	1,1	1,3	1,5	1,4	1,4	1,5
німці	%	1,4	3,7	—	—	—	—
білоруси	%	0,5	н. д.	0,6	0,9	0,9	0,9

Численність і відсотки українців, які назвали рідною мовою мову своєї національности й російську

Численність	тис.	н. д.	1174,5	137,6	149,0	156,8	178,9
з них назвали рідною мови:							
українську	%	н. д.	61,7	44,2	43,8	43,0	43,5
російську	%	н. д.	38,3	55,4	56,2	57,0	56,5

ПРИМІТКИ

У посиланнях використано скорочення:

ГИХЛ — Государственное издательство художественной литературы.

ДВУ — Державне видавництво України.

ИИУ — Иллюстрированная исторія Украины. С.-Петербургъ, 1896.

ІМСУ — Історія міст і сіл України.
Луганська область. Київ, 1968.
Донецька область. Київ, 1970.

ІУ-Р — Історія України-Руси. Львів, 1899.

К — Київ.

Кабузан. Заселение Новороссии — Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX в. (1715—1858). М., 1976.

ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.

РЕІУ — Радянська енциклопедія історії України.

Сек. — Секція.

СИЭ — Советская историческая энциклопедия.

Соловьев. Исторія Россіи — Исторія Россіи съ древнійшихъ временъ.

СПБ — Санкт-Петербургъ.

Тези — Здійснення ленінської національної політики на Донбасі. Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції (Донецьк. 21—24 лют. 1990 р.). Донецьк, 1990.

УІЖ — Український історичний журнал.

Энц. Брокгауза — Энциклопедическій словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1 Антологія української поезії: в 4 т. — К., 1958. — Т. 1. — С. 187.
2 Географічна енциклопедія України. — К., 1989. — Т. 1. — С. 224—229, 355—364.
3 Географ. энциклопед. словарь. — М., 1986. — С. 139.
4 УРЕ. — К., 1961—1962. — Т. 4. — С. 296—297; Т. 8. — 276—279.
5 Encyclopedia of Ukraine. — Toronto, 1985. — V. I. — P. 724—741.
6 *Душка Б.* От старины глубокой до наших дней // Путь Октября, Тельманово. — 28. V. 1988. — № 64.
7 Історія УРСР. — 1977. — Т. 1, кн. 1. — С. 71.
8 *Шрамко Б. А.* Древности Северского Донца. — Харьков, 1962. — С. 7.
9 Історія УРСР. — К., 1977. — Т. 1, кв. 1. — С. 28—29.
10 Археологія УРСР: У 3 т. — К., 1971. — Т. 1. — С. 32.
11 Історія УРСР. — К., 1977. — Т. 1, кн. 1. — С. 32.
12 Археологія УРСР: У 3 т. — Т. 1. — С. 32—33.
13 Там же. — С. 41.
14 Історія УРСР. — Т. 1, кн. 1. — С. 30—31.
15 ІМСУ. Донецька обл. — С. 9.
16 ІМСУ. Луганська обл. — С. 12.
17 Археологія УРСР: У 3 т. — Т. 1. — С. 72—73.
18 Історія УРСР. — Т. 1, кн. 1. — С. 50—53; ІМСУ. Донецька обл. — С. 9.
19 *Душка В.* Зазнач. праця.
20 *Шрамко Б. А.* Зазнач. праця. — С. 69.
21 *Майборода О. М.* Формування української народності. — К., 1986. — С. 16.
22 Історія УРСР. — Т. 1, кн. 1. — С. 62—63.
23 Там же. — С. 80.
24 ІМСУ. Луганська обл. — С. 772.
25 Там же. — С. 842.
26 *Шилов Ю.* Як прочитати причорноморські кургани // Всесвіт. — 1989. — № 3. — С. 154—158.
27 *Душка В.* Зазнач. праця.
28 Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні. — К., 1989. — С. 267—269.
29 Там же. — С. 275.
30 Там же. — С. 272.
31 *Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1906 г. // Труды XII археологического съезда в Екатеринославе. — М., 1906. — Т. 1. — С. 245—247.
32 *Шрамко Б. А.* Зазнач. праця. — С. 81.
33 *Пигулевская Н. В.* Имя «Рус» в сирийском источнике VI в. // Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия. Сборник статей. — М., 1952; Василенко Г. Гунни із краю амазонок // Україна. — 1989. — № 16. — С. 15—16.
34 Наше слово. 10.XII. 1989. — № 50.
35 РЕІУ. — 1972. — Т. 4. — С. 253.
36 *Трубачов О. Н.* Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причорноморье // Славянское языкознание. VIII съезд славистов. — М., 1978. — С. 386—405.
37 *Геродот.* История в 9 кн. — Л., 1972. — Кн. IV. — С. 187—238.
38 Там же. — С. 198—199.

39 Історія УРСР. — Т. 1, кн. 1. — С. 127; Б. А. Шрамко. Зазнач. праця. — С. 129.
40 *Ключевский В. И.* Курс русской истории. — М., 1956. — Ч. 1. — С. 105.
41 *Шрамко Б. А.* Зазнач. праця. — С. 146, 195.
42 *Ключевский В. И.* Зазнач. праця. — С. 108.
43 РЕІУ. — 1969. — Т. 1. — С. 183.
44 *Чорногор А. М.* До історії заснування м. Жданова // УІЖ. — 1971. — № 4. — С. 91.
45 Ключевский В. И. Зазнач. праця. — С. 124.
46 Моложавенко В. Голубые родники. — М., 1971. — С. 199.
47 Історія УРСР. — Т. 1, кн. 1. — С. 125.
48 *Душка В.* Зазнач. праця.
49 *Трубачов О. Н.* Зазнач. праця.
50 *Пигулевская В. Н.* Зазнач. праця; *Рыбаков Б. А.* Начальные века русской истории. — М., 1987. — С. 36—37.
51 *Шрамко Б. А.* Зазнач. праця. — С. 261—263.
52 *Янко М.* Про що розповідають географічні назви? // Радянська Донеччина. — 14.І. 1973.
53 *Знойко О. П.* Зазнач. праця (п. 28). — С. 163—164, 252.
54 Двести лет тому назад // Заря Приазовья. — Володарское, 24.XI. 1989.
55 УРЕ. — 1960. — Т. 3. — С. 528; РЕІУ. — 1969. — Т. 1. — С. 491.
56 *Білик Іван.* Аксіоми недоведених традицій // Його ж. Меч Арея. — К., 1972. — С. 403—437; Василенко Г. Зазнач. стаття.
57 *Caesariensis Procopii.* Opera omnia. — Lipsiae, 1955. — P. 27; *Roman St.* Antowie // Słownik Starozytnosci sowianskich. — Wrocław; Warszawa; Krakow, 1961. — T. — S. 35—38.
58 *Трубачов О. П.* Зазнач. праця. — С. 399—400.
59 *Лаврів П.* Укри-украни — наші предки? // Прапор. — 1990. — № 1. — С. 169—172.
60 *Грушевскій М.* ИИУ. — С. 21—24.
61 Roman St. Зазнач. праця. — С. 35.
62 Літопис Руський. — К., 1989. — С. 7.
63 Ключевский В. И. Зазнач. праця. (п. 40). — С. 431.
64 РЕІУ. — 1969. — Т. 1. — С. 216—217; УРЕ. — 1960. — Т. 2. — С. 146—147.
65 УРЕ. — 1964. — Т. 16. — С. 229.
66 Народы мира. — М.: Советская энциклопедия, 1988. — С. 513.
67 РЕІУ. — Т. 4. — С. 49; *Шрамко Б. А.* Зазнач. праця. — С. 290.
68 *Шрамко Б. А.* Зазнач. праця. — С. 265, 290—291.
69 *Плетнева С. А.* Хозары. — М., 1986. — С. 15, 21, 62—66; Літопис Руський. — С. 38.
70 Ключевский В. И. Зазнач. праця (п. 40). — С. 144, 146.
71 Плетнева С. А. Зазнач. праця. — С. 71—73.
72 Грушевскій М. ИИУ. — С. 25.
73 СИЭ. — 1953. — Т. 14. — С. 261—262.
74 *Stieber Z.* Zarys gramatyki porownawczej jezykow slowianskich. Fonologia. — Warszawa, 1969. — S. 29.
75 *Чорногор А. М.* Зазнач. праця. — С. 91—92.
76 *Шекера І. М.* Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. — К., 1967. — С. 39, 42; Історія УРСР. — Т. 1, кн. 1. — С. 377.
77 *Ключевский В. И.* Зазнач. праця (п. 40). — С. 183.
78 *Грушевський М.* ІУ-Р. — Львів, 1899. — Т. 2. — С. 269—275.
79 *Ключевский В. И.* Зазнач. праця. — С. 130.

80 Повесть временных лет. — М. Л., 1950. — Ч. 1. Лаврентьевская летопись. — С. 201.
81 *Грушевський М.* IV-Р. — Т. 2. С. 285—286.
82 Словник гідронімів України. — К., 1979. — С. 570.
83 *Podhorodecki L.* Zarys dziejow Ukrainy. — Warszawa, 1976. — Т. 1. — S. 112—113.
84 Літопис Руський. — С. 136.
85 ІМСУ. Донецька обл. — С. 9.
86 *Грушевський М.* IV-Р. — Т. 2. — С. 41—43, 57—58, 60—64, 73—77.
87 СИЭ. — Т. XI. — С. 283.
88 Слово о пълку Игоревъ. — К., 1982. — С. 18—19.
89 РЕІУ. — Т. 1. — С. 383.
90 *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — Л., 1968. — С. 14—73, 190.
91 *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982. — С. 140—143, 168—196.
92 Літопис Руський. — С. 7—8.
93 Лаврентьевская летопись. — С. 239.
94 *Ключевский В. И.* Зазнач. праця. — Т. 1. С. 163.
95 *Грушевський М.* ІУ—Р. — Т. 2. — С. 232—233.
96 Там же. — С. 139—140.
97 Літопис Руський. — С. 295; *Соловьев С. М.* Исторія Россіи. — Кн. 1. — С. 476—478.
98 Слово о пълку Игоревъ. — К., 1982. — С. 25.
99 *Шрамко Б. А.* Зазнач. праця. — С. 332.
100 *Бєліков В.* Шлях до Тмутороканя // Літературна Україна. — 23. V. 1985. — № 21.
101 Літописні оповіді про похід князя Ігоря. — К., 1988. — С. 183.
102 Слово про Ігорів похід (Пер. Л. Махновця // Антологія українського письменства. — К., 1984. — Т. 1. — С. 16.
103 ІМСУ. Луганська обл. — С. 742.
104 *Отін Є.* Гідронімія Східної України. — К.; Донецьк, 1977. — С. 37.
105 *Миловський О.* Де пливеш ти, Каяла-ріка // Літературна Україна. — 7.VI. 1984.
106 Тверский сборник. // ПСРЛ. — М.: Наука, 1965. — Т. 15. — С. 292; *Грушевський М.* ІУ—Р. — Т. 2. — С. 296.
107 Літопис Руський. — С. 381.
108 Історія УРСР. — Т. 1, кн. 1. — С. 380.
109 Літопис Руський. — С. 209.
110 І Новгородський літопис. — С. 219; *Грушевський М.* ІУ—Р. — Т. 2. — С. 282.
111 *Грушевський М.* Там же. — С. 281—283, 336.
112 *Грушевський М.* Історія Козаччини // Вітчизна. — 1989. — № 2. — С. 171; *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Золотая орда и ее падение. — М.; Л., 1950. — С. 203.
113 *Грушевський М.* ІУ—Р. — Т. 2. — С. 275—276.
114 *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Зазнач. праця. — С. 217.
115 РЕІУ. — Т. 4. — С. 13: УРЕ. — К., 1963. — Т. 12. — С. 361.
116 *Podhorodecki L.* Zarys dziejow Ukrainy. — Т. 1. — S. 142—147, 154.
117 *Лисянский А. С.* Конец Дикого поля. — Донецк, 1973. — С. 20.
118 *Stryjkowski M.* Krolewiec (Chronika polska, litewska, zmudska i wszystkiej Rusi). — Т. 2. — S. 7.

119 *Podhorodecki L.* Zarys dziejow Ukrainy. — T. 1. — S. 166, 177.
120 *Ключевский В. И.* Зазнач. праця. — Т. 3. — С. 209.
121 Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy. — Warszawa, 1972. — S. 37—45.
122 *Грушевський М.* Історія Козаччини // Вітчизна. — 1989. — № 1. — С. 179.
123 *Podhorodecki L.* Zarys dziejow Ukrainy. — T. 1. — S. 167.
124 Історія УРСР. — К., 1979. — Т. 1, кн. 2. — С. 67.
125 *Podhorodecki L.* Zarys dziejow Ukrainy. — T. 1. S. 175—176.
126 *Русіна О. В.* З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії // УІЖ. — 1989. — № 3. — С. 91—100.
127 *Podhorodecki L.* Zarys driejow Ukrainy. — T. 1. — S. 154.
128 *Лисянский А. С.* Зазнач. праця. — С. 23—26.
129 *Ключевский В. И.* Зазнач. праця. — Т. 1. — С. 218.
130 Там же. — С. 209.
131 Энц. Брокгауза. — СПБ, 1890. — Т. 1. — С. 235—236; РЕІУ. — Т. 1. — С. 411—412.
132 Чорногор А. М. Зазнач. праця. — С. 91—96.
133 ПСРЛ. — СПБ. 1901. — Т. 12. — С. 215.
134 *Podhorodecki L.* Zarys driejow Ukrainy. — T. 1. — S. 177; *Грушевскій М.* ИИУ. — С. 164.
135 *Санин Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. — М., 1987. — С. 50—51.
136 *Голобуцкий В. А.* Запорожское козачество. — К., 1957. — С. 38.
137 *Podhorodecki L.* Zarys dziejow Ukrainy. — T. 1. S. 177; РЕІУ. — Т. 2. — С. 514.
138 РЕІУ. — К. 1971. — Т. 3. — С. 252.
139 *Санин Г. А.* Зазнач. праця. — С. 57—59.
140 СИЭ. — Т. 10. — С. 298—299.
141 *Санин Г. А.* Зазнач. праця. — С. 57—59.
142 *Бодрухин В.* Почему назван Кальмиус // Путь Октября. — 7.VII. 1981.
143 *Січинський В.* Чужинці про Україну. — Львів, 1938. — С. 53—54; *Литвин М.* О правах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной России. — К., 1890. — Т. 1. — С. 48—49.
144 Inventarium omnium et singulorum priveligiorum, literarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum in Archivo regni Cracoviensi. — Beroloni; Poznanie, 1862. — P. 146—155.
145 *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1967. — Т. 2. — С. 158.
146 *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. — К., 1990. — Т. 2. — С. 7.
147 *Podhorodecki L.* Zarys dziejow Ukrainy. — T. 1. — S. 225—226.
148 *Grondski S.* Historia belli cosacco-polonici. Pestini, 1789. — S. 15.
149 Акты западной Россіи. — СПБ, 1846. — Т. 1. — № 170; Т. 2. — № 1.
150 Kronica Marcina Bielskiego. — Sanok, 1856. — T. 3. — S. 1359. *Голобуцкий В. А.* Зазнач. праця. — С. 87.
151 Сборник исторического общества. — СПБ, 1887. — Т. 59. — С. 613.
152 ПСРЛ. — М., 1965. — Т. 13. Патриаршая или Никоновская летопись. — С. 276—324.
153 *Грушевський М.* Історія України-Руси — К. — Львів, 1909. — Т. 7. — С. 69—70.

154 *Юркевич П.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. — К., 1932. — С. 45.
155 *Знойко О. П.* Зазнач. праця (п. 28). — С. 283—285.
156 *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 78.
157 Там же. — С. 88—89.
158 Історія Русов или Малой Россіи. — М., 1846. — С. 14.
159 *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — С. 28. — Т. 2. — С. 48.
160 *Podhorodecki L.* Sicz Zaporoska. — Warszawa, 1978. — S. 41.
161 *Голобуцький В. А.* Зазнач. праця. — С. 19.
162 *Симоновский П.* Краткое описание о козацком малороссийском народе. — М., 1887. — С. 7.
163 *Скальковскій П.* Исторія Новой Січи или послідняго Коша запоржскаго. — Одесса, 1855. — Ч. 1. — С. 83.
164 *Эварницкий Д. И.* История запорожских казаков. — СПБ, 1892. — Т. 1. — С. 199—200.
165 *Рыжков П.* Русская история в сравнительно-историческом освещении. — М., 1928. — Т. 4. — С. 35.
166 *Wernadski G. A.* History of Russia. — New York, 1930. — P. 54.
167 Архив Маркса и Энгельса. — М., 1946. — Т. 8. — С. 154.
168 *Герцен А.* Полное собрание сочинений и писем. — Петроград., 1919. — С. 459.
169 *Костомаров Н.* Собрание сочинений. — СПБ, 1904. — Кн. 4, т. 9. — С. 19, 25.
170 *Герцен А.* Зазнач. праця. — С. 465, 469.
171 *Маркс К.* Стенька Разин // Молодая гвардия. — 1926. — № 1. — С. 107.
172 *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 2. — С. 1927 згідно з: *Чорногор А. М.* Зазнач. праця.
173 Скальковскій А. — Зазнач. праця. Ч. 1. — С. 29—32.
174 Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 14 (виноска).
175 Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — С. 52.
176 Книга посольская. Метрика Великаго княжества Литовскаго съ 1545 по 1572. — М., 1843. — С. 42.
177 Историческое описание земли Войска Донскаго. — Новочеркасск, 1903. — 2-е изд. — С. 3.
178 *Пудаков В. М.* История Войска Донского и старобытность казачества. — Новочеркасск, 1890. — Т. 1. — С. 1—2.
179 Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные А. А. Лишиным. — Новочеркасск, 1890. — Т. 1. — С. 1—2.
180 *Соловьев С. М.* Исторія Россіи. — Т. 6. — С. 351.
181 Памятки сношений с Крымом. — Т. 1. — С. 184—196, 305, 476.
182 *Челоби Э.* Книга путешествия. Извлечение из сочинений турецкого путешественника XVII в. — М., 1961. — Вып. I : Земли Молдавии и Украины. — С. 81, 88—89, 107.
183 Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy. — S. 143.
184 Описание городов и уездов Азовской губернии к началу 1780-х гг. згідно з текстом статті А. Чорногора.
185 *Чорногор А. М.* Зазнач. праця. — С. 91—92.
186 *Отін Є. С.* Зазнач. праця. — С. 125.
187 Пірко В. Південно-Східна Україна // Схід. — 1995. — № 1. — С. 34.
188 УРЕ. — К., 1963. — Т. 9. — С. 127—128.

189 *Багалій Д.* Історія Слобідської України // Прапор. — 1988. — № 6. — С. 127—128.
190 ІМСУ. Луганська обл. — С. 12.
191 Там же. — С. 705.
192 *Лисянский А. С.* Зазнач. праця. — С. 54.
193 *Багалій Д.* Зазнач. праця // Прапор. — 1988. — № 10. — С. 120.
194 *Дедов В. Н.* Славяногорск. — Донецк, 1988. — С. 20—24.
195 *Слюсарский М. Г.* Социальное и экономическое развитие Слобожанщины, XVII—XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 408.
196 *Дедов В. Н.* Зазнач. праця. — С. 13—62.
197 *Отин Е. С.* Ты откуда, Бахмут // Комсомолец Донбасса. — 1. VI. 1980.
198 ІМСУ. Луганська обл. — С. 842.
199 *Лисянский А. С.* Зазнач. праця. — С. 50.
200 Там же. — С. 65.
201 Там же. — С. 58. ІМСУ. Луганська обл. — С. 13.
202 *Лисянский А. С.* Зазначена праця. — С. 65.
203 Записано в с. Архангельську Ясинуватського району Донецької обл.
204 РЕІУ. — Т. 4. — С. 132.
205 *Соловьев С. М.* Исторія Россіи. — Кн. 1. — С. 1684—1685.
206 *Карамзин Н. М.* Исторія государства россійскаго. — СПБ, 1892. — Т. 8. — С. 87.
207 *Соловьев С. М.* Исторія Россіи. — Кн. 2. — С. 313.
208 Там же. — С. 314.
209 Там же. — С. 315.
210 Там же. — Кн. 1. — С. 1686.
211 Там же. — Кн. 2. — С. 313—316.
212 Acta St. Batorei. — Doc. 23.
213 *Piotrkowski J.* Dziennik. — Krakow, 1894. — S. 58.
214 Русская историческая библиотека. Донские дела. — СПБ, 1898. — Т. 1. — С. 70, 71.
215 *Сікорська З. С.* З історії колонізації земель Донського округу Області війська Донського // Тези. — Секції 1—3. — С. 169.
216 *Душка В.* Зазнач. праця // Путь Октября. — 23.VII. 1988. — № 88.
217 *Карамзин Н. М.* Исторія государства россійскаго. — СПБ, 1892. — Т. 8. — С. 216.
218 Летопись о многих мятежах. — М., 1787. — С. 116.
219 Голобуцкий В. А. Зазнач. праця. — С. 152.
220 Русская историческая библиотека. Донские дела. Т. 1. — С. 340.
221 Соловьев С. М. Исторія России. — Т. 7. — С. 314; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 2. — С. 64.
222 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1953. — Т. 1. — Док. 18. — С. 42.
223 Geschichte des ottomanischen Reiches. — B. 1. — S. 43—45.
224 *Костомаров Н.* Собрание сочинений. — Кн. 4, т. 9. — С. 42—43.
225 *Смирнов Н.* Россия и Турция в XVI—XVII вв. — М., 1946. — Т. 2. — С. 46.
226 *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. К., 1990. — Т. 2. — С. 173—174.
227 *Голобуцький В. А.* Зазнач. праця. — С. 189—192.
228 Русская историческая библиотека. Донские дела. — СПБ, 1913. — Кн. 4. — С. 17; Док. 5. — С. 497—498; *Голобуцький В.* Зазнач. праця. — С. 260.

229 *Санин Г. А.* Зазнач. праця. — С. 160.
230 *Осипов К.* Богдан Хмельницкий. — М.: Молодая гвардия, 1948. — С. 43.
231 *Podhorodecki L.* Zarys dziejow Ukrainy. — T. 1. — 238.
232 Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy. — S. 68, 75.
233 *Грушевський М.* Історія Козаччини // Вітчизна. — 1989. — № 7. — С. 197—199.
234 Історія УРСР. — К., 1979. — Т. 2. — Мапа між с. 48 і 49.
235 *Podhorodecki L.* Zarys dziejow Ukrainy. — T. 1. — S. 272—273.
236 *Осипов К.* Зазнач. праця. — С. 253.
237 *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. К., 1990. — Т. 2.— С. 51—52.
238 *Осипов К.* Зазнач. праця. — С. 407—408.
239 Исторія Малой Россіи. — СПБ; К. — Харьков, 1903. — 4-е изд. — С. 207; *Левицький О.* Богдан Хмельницький // Україна. — 1990. — № 5. — С. 23—24; *Осипов К.* Зазнач. праця. — С. 381.
240 Исторія Русов или Малой Россіи. — 1848. — С. 120.
241 *Сачин А. Г.* Зазнач. праця. — С. 107.
242 Там же. — С. 106.
243 Там же. — С. 108, 113.
244 Там же. — С. 125—127.
245 Акты Юго-Западной Россіи. — Т. 1. — С. 171.
246 Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 100.
247 *Санин А. Г.* Зазнач. праця. — С. 173—175.
248 Там же. — С. 204.
249 *Осипов К.* Зазнач. праця. — С. 418.
250 Акты Юго-Западной Россіи. — Т. 4. — С. 135.
251 *Голобуцкий В. А.* Зазнач. праця. — С. 310.
252 Акты Юго-Западной Россіи. — Т. 5. — С. 239.
253 Там же. — Т. 6. — С. 204.
254 *Соловьев С. М.* Исторія Россіи. — Кн. 3. — С. 188.
255 *Грушевскій М.* ИИУ. — С. 409.
256 *Соловьев С. М.* Исторія Россіи. — Кн. 3. — С. 1118.
257 Грушевський М. Ілюстрована історія України-Руси. — К., 1992. — С. 345.
258 *Соловьев С. М.* Исторія Россіи. — Кн. 3. — С. 188, 1116—1117.
259 *Голобуцкий В. М.* Зазнач. праця. — С. 323.
260 РЕІУ. 1971. — Т. 3. — С. 373.
261 *Лисянский А. С.* Зазнач. праця. — С. 53.
262 Пирко В. А. Северное Приазовье в XVI—XVII вв. — К.: Учебно-методический кабинет по высшему образованию, 1988. — С. 16—19.
263 *Лисянский А. С.* Зазнач. праця. — С. 62.
264 *Пирко В. А.* Зазнач. праця. — С. 46—50.
265 Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1912. — Т. 7. — С. 228.
266 *Лисянский А. С.* Зазнач. праця. — С. 50—60.
267 Голобуцький В. Економічна історія УРСР. — К.. 1970. — С. 119.
268 *Багалій Д.* Зазнач. праця // Прапор, 1988. — № 6. — С. 131.
269 Там же. — С. 130—132.
270 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1953. — Т. 3. — С. 93.
271 *Мойсеєнко О. В.* До 300-річчя повстання на Слобідській Україні // УІЖ. — 1970. — № 9. — С. 120.
272 РЕІУ. — Т. 2. — С. 19—20; Т. 4. — С. 75—77.

273 *Лисянский А. С.* Зазнач. праця. — С. 66—72.
274 ІМСУ. Луганська обл. — С. 417.
275 *Лисянский А. С.* Зазнач. праця. — С. 73—74.
276 Записки Одесскаго общества исторіи и древностей. — Т. 1. — С. 371.
277 *Багалій Д.* Зазнач. праця. — С. 115.
278 Архіви: ЦГАИД, ф. ВУА, д. 18726, л. 1; ЦГАДА, ф. 248, оп. 13, д. 13/695, л. 200; д. 659, л. 119.
279 *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии.) в XVIII — первой половине XIX в (1715—1858). — М., 1976. — С. 71.
280 Булавинское восстание. Сборник документов. — М., 1935. — С. 19—31.
281 *Лисянский А. С.* Зазнач. праця. — С. 85.
282 Дон и Степное Подкавказье. XVIII — первая половина XIX в. Социальные отношения, управление, классовая борьба. — Р.-на-Дону: Изд.-во Ростовского университета, 1977. — С. 106—114.
283 *Лисянский А. С.* Зазнач. праця. — С. 88, 93.
284 Донские епархиальные ведомости. — 1892. — № 6. — С. 251—255.
285 ІМСУ. Луганська обл. — С. 178.
286 Там же. — С. 871.
287 Там же. — С. 665.
288 Там же. — С. 705.
289 Там же. — С. 517.
290 Булавинское восстание. Сборник документов. — Док. 8. — С. 1, 4, згідно з: Рознер І. Г. Омелян Пугачов і Україна // УІЖ. — 1973. — № 9. — С. 64.
291 Пронштейн А. П. Характер и особенности заселения Донского края в XVIII в. // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. — 1960. — № 1. — С. 88, 98; Рознер І. Г. Зазнач праця. — С. 64—65.
292 ІМСУ. Луганська обл. — С. 452.
293 ІМСУ. Донецька обл. — С. 268.
294 *Продан М. М.* Ясиноватая. — Донецк, 1972. — С. 2.
295 *Шевченко А.* Свидетель легенд // Комсомолець Донбаса. — 4.VIII. 1976.
296 Історія УРСР. — Т. 1, кн. 2. — Мапа між с. 160 і 161.
297 Когда был основан Донецк // Комсомолец Донбасса. — 2.VI. 1989.
298 ІМСУ. Донецька обл. — С. 78.
299 *Лисянский А. С.* Зазнач. праця. — С. 65.
300 *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии... — С. 71.
301 *Лисянский А. С.* Зазнач. праця. — С. 84.
302 Там же.
303 *Соловьев С. А.* Исторія Россіи. — Кн. 3. — С. 1487—1492.
304 *Ключевский В. И.* Курс русской истории. — Ч. 4. — С. 332; *Соловьев С. А.* Исторія Россіи. — Кн. 4. — С. 25.
305 *Соловьев С. А.* История Россіи. — Кн. 3. — С. 1494.
306 Там же. — С. 1493—1494.
307 Там же. — С. 1545.
308 *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К.; 1992. — С. 355.
309 Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. — S. 203.

310 *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. — К., 1957. — С. 337.
311 Соловьев С. А. Исторія Россіи. — Кн. 3. — С. 1545.
312 *Мышецкий С.* Исторія о козаках запорожских. — Одесса, 1852. — С. 21—23.
313 *Багалій Д.* Історія Слобідської України // Прапор. — 1988. — № 11. — С. 112.
314 *Скальковский А.* Исторія Новой Сечи. — Одесса, 1886. — Ч. 2. — С. 95; Дніпропетровськ, 1994. — С. 250.
315 Podhorodecki L. Zalys dziejow Ukrainy. — Warszawa, 1976. — T. 2. — S. 36.
316 *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. — С. 416.
317 *Феодосій.* Матеріалы для историко-статистических описаний. — Т. 2. — С. 39, 43; *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 1. — С. 161—162; *Скальковскій А.* Исторія Новой Січи. — Одесса, 1886. — Ч. 1. С. 312—314.
318 *Скальковскій А.* Исторія Новой Січи. — Одесса, 1886. — Ч. 2.— С. 119—120.
319 *Душка В.* От старины глубокой до наших дней // Путь Октября. — 23.VII. 1988.
320 *Гильденштедт И. А.* Дневник путешествія в Южную Россію // Записки Одесскаго общества. — 1879. — Т. 11. — С. 222.
321 Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — С. 30.
322 Там же.
323 *Эварницкий Д.* Вольности запорожских козаков. СПБ., 1890. — С. 325; *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. — Київ, 1990. — Т. 1. — С. 49—50.
324 Записки Одесского общества. — Т. 2, отд. 2, 3. — С. 835; *Яворницкий Д.* Історія запорозьких козаків. К., 1990. — Т. 1. — С. 34.
325 *Лисянский А. С.* Зазнач. праця. — С. 99.
326 *Пирко В. А.* Зазнач. праця. — С. 33.
327 Там же. — С. 30, 37, 81.
328 *Кабузан В. М.* Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60—80 рр. XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — С. 141.
329 *Пирко В. А.* Зазнач. праця. — С. 114—115.
330 Історія УРСР. — Т. 2. — С. 510.
331 ІМСУ. Луганська обл. — С. 874.
332 Історія УРСР. — Т. 2. — С. 550.
333 ІМСУ. Донецька обл. — С. 14.
334 *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — С. 47.
335 Історія УРСР. — Т. 2. — С. 513.
336 Приглашение к путешествию. Книга для туристов. — Донецк, 1974. — С. 26.
337 РЕІУ. — Т. 3. — С. 250.
338 *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии... — С. 114.
339 Исторические записки. — 1942. — Т. 13. — С. 158.
340 Кабузан В. М. Заселение Новороссии... — С. 114.
341 Там же.
342 ІМСУ. Донецька обл. — С. 924.
343 *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии... — С. 114.
344 ІМСУ. Донецька обл. — С. 675.

345 Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской губернии. — Екатеринослав. 1880. — Вып. 2. — С. 57, 60, 61, 99.
346 ІМСУ. Донецька обл. — С. 268.
347 *Наулко В. І.* Географічне розміщення народів УРСР. — К., 1966. — С. 19.
348 ІМСУ. Луганська обл. — С. 594.
349 Там же. — С. 66.
350 *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии... — С. 91.
351 Там же. — С. 71.
352 *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество (п. 135). — С. 414.
353 Центральный государственный архив древних актов Российской Федерации. — Разряд VI, д. 665, л. 14 // Чтение Общества истории и древностей российских. — 1859. — Кн. 3 (июль—сентябрь), отд. 2. — С. 99.
354 История русской литературы. — М.; Л., 1947. — Т. 4, ч. 2. — С. 317.
355 *Рознер І. Г.* Селянська війна 1773—1775 рр. у Росії та її вплив на Україну // УІЖ. — 1974. — № 12. — С. 71.
356 *Podhorodecki L.* Sicz Zaporoska. — S. 226.
357 *Ключевский В. И.* Зазнач. праця. — Т. 5. — С. 49.
358 Центральний державний історичний архів України, ф. 220, оп. 1, спр. 476, арк. 1.
359 *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. — С. 421.
360 *Кулиняк Д.* Соловецький в'язень // Молодь України. — 8.XI. 1989.
361 Устное повествование бывшего запорожца Н. Коржа. — С. 46; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. — С. 421.
362 Фотокопія в журналі «Пам'ятки України». — 1989. — № 4. — С. 2—3.
363 *Ворота В.* Збережи мій всесвіт, сину // Літературна Україна. — 7.XII. 1989.
364 *Джуха И.* Мариупольские греки // Комсомолец Донбасса. — 1.VIII. 1989.
365 Двести лет тому назад // Заря Приазовья. — 29.XI. 1988. — № 143.
366 *Джуха И.* Мариупольские греки // Комсомолец Донбасса. — 5.VIII. 1989.
367 *Душка В.* От старины глубокой до наших дней // Путь Октября. — 25.VI. 1988.
368 *Чорногор А. М.* Зазнач. праця. — С. 91—94.
369 *Джуха И.* Зазнач. праця. — 5.VIII. 1989.
370 *Джуха И.* Зазнач. праця. — 8.VIII. 1989.
371 *Кепкен П. И.* О древностях берега Крыма и гор Таврических. — СПБ, 1837, згідно з: Сельская новь. — 24.VI. 1989.
372 *Чорногор А. М.* Зазнач. праця. — С. 95—96.
373 *Лисянский А. С.* Зазнач. праця. — С. 116.
374 А. М. Чорногор. Зазнач. праця. — С. 95—96.
375 Отін Є. С. Старобешево // Комсомолец Донбасса. — 6.XI. 1982. — № 172.
376 Джуха И. Мариупольские греки // Комсомолец Донбасса. — 8.VIII. 1989; Душка В. Зазнач. праця (див. п. 367).
377 Наулко В. І. Географічне розміщення народів УРСР. — К., 1966. — С. 24.
378 Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. — М., 1909. — С. 205—220.

379 Джуха И. Мариупольские греки // Комсомолец Донбасса. — 8.VIII. 1989.
380 Душка В. Зазнач. праця // Путь Октября. — 25.VI. 1988.
381 Там же.
382 Душка В. Зазнач. праця // Путь Октября. — 2.VII. 1988. — № 79
383 Наулко В. І. Зазнач. праця. — С. 21; Энц. Брокгауза. — Т. XIа / (22). — С. 582—584.
384 Дружинина Е. И. Южная Украина 1800—1825 гг. — М., 1970.— С. 83—86.
385 Джуха И. Г. История греческих поселений в Приазовье // ТЕЗИ. — Сек. 1—3. — С. 12—13.
386 Душка В. Зазнач. праця (п. 367) // Путь Октября. — 25.VI, 9.VII, 16.VII. 1988.
387 Грушевський М. ИИУ. — С. 458.
388 Там же. — С. 460.
389 Лисянский А. С. Зазнач. праця. — С. 117.
390 Дружинина Е. И. Зазнач. праця (п. 384). — С. 91, 114, 116, 137—139.
391 СИЭ. — Т. 5. — С. 306.
392 Ключевский В. И. Зазнач. праця. — М., 1957. — Т. 5. — С. 128, 131, 142, 144, 147—148, 154—155, 158, 160—161.
393 Кабузан В. М. Заселение Новороссии... — С. 116.
394 Там же. — С. 133.
395 Энц. Брокгауза. — СПБ, 1894. — Т. XIа (22). — С. 582—584.
396 Дружинина Е. И. Зазнач. праця (п. 384). — С. 218.
397 Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской губернии. — Екатеринослав, 1880. — Вип. 2. — С. 70.
398 Когда же был основан Донецк? // Комсомолец Донбасса. — 2.VI. 1989.
399 Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Екатеринослав, 1912. — С. 316; Ростовской обл. госархив, ф. 800, оп. 1, д. 188, л. 2.
400 Кабузан В. М. Заселение Новороссии... — С. 71. 136.
401 Там же. — С. 178, 182.
402 Лисянский А. С. Зазнач. праця. — С. 104—107.
403 Там же. — С. 102, 105.
404 ІМСУ. Луганська обл. — С. 685.
405 Лисянский А. С. Зазнач. праця. — С. 108—112.
406 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1973. — Т. 4. — С. 225.
407 Дружинина Е. И. Зазнач. праця (п. 384). — С. 83—86, 118.
408 Лисянский А. С. Зазнач. праця. — С. 124.
409 Сікорська З. С. З історії колонізації земель Донецького округу Області війська донського // ТЕЗИ. — Сек. 4—7. — С. 169—170.
410 Душка В. От старины до наших дней (продолжение) // Путь Октября. — 17.IX. 1988.
411 Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. — М., 1909. — С. 318; ІМСУ. Донецька обл. — С. 15.
412 Номисов С. Статистическое описание области войска Донского. — Новочеркасск, 1884. — С. 280.
413 Энц. Брокгауза. — СПБ. 1896. — Т. XIX (37). — С. 93—96.
414 Гайнц Р. Судьба советского немца // Приазовский рабочий. — 27.V. 1989.
415 Энц. Брокгауза. — СПБ, 1894. — Т. XIа (22). — С. 582—584.

416 Клим К. Советские немцы в Донбассе // Комсомолец Донбасса. — 17.VI. 1989. — № 116.
417 ІМСУ. Донецька обл. — С. 296.
418 Там же. — С. 415, 641.
419 Мессарош. Географические сведения о Славяносербском уезде Екатериславской губернии. — 1846. — Архив Географического общества. — Г. XIII, оп. 1, л. 3; Наулко В. І. Географічне розміщення народів в УРСР. — К., 1966. — С. 19.
420 Кабузан В. М. Заселение Новороссии... — С. 582—584.
421 Там же. — С. 244.
422 Энц. Брокгауза. — СПБ, 1894. — Т. XIa (22). — С. 582—584.
423 Історія УРСР. — К., 1977. — Т. 3. — С. 65.
424 Душка В. Зазнач. праця (п. 367) // Путь Октября. — 12.XI. 1988.
425 Там же. — 5.XI. 1988. — № 132.
426 Лисянский А. С. Зазнач. праця. — С. 113.
427 Базановський В. Перші шахтарі Донбасу // Наука і суспільство. — 1968. — № 11. — С. 16—18.
428 Лисянский А. С. Зазнач. праця. — С. 87.
429 Там же. — С. 107.
430 Шелест П. Ю. Україно, наша радянська. — К., 1970. — С. 151.
431 ЦДІА РФ. Ф. 268, оп. Д, д. 115, л. 179, 180.
432 Донецк. Путеводитель. — Донецк, 1968. — С. 3.
433 Приглашение к путешествию. — Донецк, 1974. — С. 28.
434 Шелест П. Ю. Зазнач. праця. — С. 151.
435 Отин Е. С. Волноваха // Комсомолец Донбасса. — 29.IV. 1977.
436 Макеевщина на подъеме. — Дмитриевск, 1935. — С. 9.
437 Там же. — С. 24.
438 Янко Н. Т. Откуда название Краматорск? // Краматорский рабочий. — 16.XI. 1979.
439 Прийменко А. И. Национальные истоки состава рабочих Донбасса // Тези. — Сек. 1—3. — С. 18—20.
440 История рабочих Донбасса. — К.. 1981. — Т. 1. — С. 37.
441 Історія УРСР. — Т. 3. — С. 353.
442 Там же. — Т. 4. — С. 188.
443 Тихомирова Н. Р. Національний склад землевласників Маріупольського повіту на початку XX ст. // Тези. — Сек. 1—3. — С. 13—14.
444 Чернявський М. Твори: У 2 т. — К., 1961. — Т. 1. — С. 163.
445 Там же. — С. 111.
446 Винниченко В. Відродження нації. — К.; Відень, 1920. — Ч. 1. — С. 108.
447 Історія УРСР. — К., 1977. — Т. 5. — С. 97.
448 Субтельний О. Україна. Історія. — К.; Либідь, — 1991. — С. 305.
449 Ленин В. И. Полное собр. соч. — Т. 31. — С. 432—433.
450 Там же. — Т. 32. — С. 250—251.
451 Там же. — С. 341—342.
452 Encyclopedia of Ukraine. — 1985. — V. 1. — P. 730.
453 Романчук О. Ультиматум. — К., 1990. — С. 18—19.
454 Історія українського війська. — Львів: Світ, 1992. — С. 375.
455 Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 79.
456 Історія УРСР. — Т. 5. — С. 213—214.
457 Грушевський М. Нова історія України. — К.; Либідь, 1992. — С. 26; Полонська-Василенко Н. Історія України 1900—1923. — К., 1991. — С. 64.
458 Історія УРСР. — Т. 5. — С. 225.

459 Полонська-Василенко Н. Зазнач. праця. — С. 58.
460 Історія українського війська. — С. 402, 412.
461 Полонська-Василенко Н. Зазнач. праця. — С. 68.
462 Історія УРСР. — Т. 5. — С. 247—249.
463 Ленин В. И. Полное собр. соч. — Т. 50. — С. 50.
464 Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920. — К.: Вид-во. пол. літ., 1967. — Т. 1. — С. 210—213; Шевченко В. О. Донецко-Криворожской республике // Комсомолец Донбасса. — 9—11 марта 1990.
465 Encyclopedia of Ukraine. — 1985. — V. I. — P. 296.
466 Історія українського війська. — С. 413, 418.
467 Історія УРСР. — Т. 5. — С. 328 і мапа між. С. 352—353.
468 Даль В. Толковый словарь живаго великорусскаго языка. — СПБ; — М., 1880. — Т. 1. — С. XXIV.
469 Encyclopedia of Ukraine. — 1985. — V. I. — P. 722.
470 Там же. — С. 721—722.
471 Історія УРСР. — Т. 5. — С. 301—302.
472 Там же. — С. 329.
473 Там же. — С. 335.
474 Укр. рад. енц. словник. — К., 1987. — Т. 2. — С. 365.
475 Волковинський В. М. Батько Махно. — К.: Знання, 1992. — С. 8—17.
476 Вірстюк В. Ф. Махновщина. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 51—77.
477 Волковинський В. М. Зазнач. праця. — С. 18—23.
478 Вірстюк В. Ф. Зазнач. праця. — С. 191.
479 Історія УРСР. — Т. 5. — С. 410—413.
480 Там же. — С. 413—414.
481 Волковинський В. М. Зазнач. праця. — С. 23.
482 Історія УРСР. — Т. 5. — С. 427.
483 Там же. — С. 434.
484 Вірстюк В. Ф. Зазнач. праця. — С. 172—186.
485 Там же. — С. 196.
486 Там же. — С. 254.
487 Там же. — С. 298.
488 Волковинський В. М. Зазнач. праця. — С. 36.
489 Там же. — С. 40—41.
490 Вірстюк В. Ф. Зазнач. праця. — С. 78.
491 Донецький обл. архів, Р-2565, оп. 1, спр. 1—2; Р-1211, оп. 1, спр. 6.
492 Дністрянський М. С. Кордони України. — Львів: Світ, 1992. — С. 92—93.
493 Скрипник М. Про кордони УСРР // Його ж. Статті та промови. — Харків: ДВУ, 1929. — Т. 2, ч. 1. — С. 315—330.
494 Там же. — 1931. — Т. 2, ч. 2. — С. 5—8.
495 Шибаев В. П. Этнический состав населения европейской части СССР. — Л.: Изд-во АН СССР, 1930. — 290 с.
496 Троян М. Т., Бурсилов Б. Ф. Формування національного складу населення Донбасу в 20—30 рр. // Тези. — Сек. 1—3. — С. 30—31.
497 Кльований Л. Географічний атлас УСРР. — К., 1929.
498 Скрипник М. Для чого потрібний тримісячник української культури у Донбасі? // Його ж. Статті й промови. — Т. 2, ч. 2. — С. 142—143.
499 Скрипник М. УСРР — П'ємонт українських трудящих мас // Там же. — С. 153—155.

500 Просвещение Донбасса — Освіта Донбасу. — 1924. — № 4. — С. 133.
501 Скрипник М. Есперантизація чи українізація // Його ж. Статті й промови. — Т. 2, ч. 2. — С. 285—293.
502 Никольский В. Н. Роль периодической печати Донбасса в проведении кампании украинизации // Тези.—Сек. 1—3.—С. 23—25.
503 Ваганянин В. О национальной культуре. — 1927. — С. 120—121; Доповідь М. Скрипника на засіданні Комісії національного питання при ВУАН 23 лютого 1931 р. // Західна Україна. — 1931. — Ч. 6. — С. 73—74.
504 Сталін Й. Політичний звіт ЦК ВКП(б). — Харків, 1930. — С. 92.
505 Хинданова А. Н. Становление этики межнациональных отношений (1928—1933 г.) // Тези. — Сек. 1—3. — С. 51—53.
506 Отін Є. С. Гідроніми Східної України. — С. 87.
507 Темир С. Что мы знаем о языке предков? // Путь к коммунизму. — 13.VIII. 1983. — № 97.
508 Народность и родной язык населения СССР. — М., 1928.
509 Скрипник М. Статті й промови. — Харків, 1929. — Т. 2, ч. 1. — С. 321.
510 Парсенюк П. Червоне колесо // Донеччина. — 15.IV. 1993. — № 57.
511 Голод 1932-33 на Україні. — К.: Вид-во пол. літ-ри, 1990. — С. 216—218.
512 Там же. — С. 332.
513 33-й: голод. Народна книга-меморіал. — К.: Рад письменник, 1991. — С. 220.
514 Голод 1932-33 на Україні. — С. 333.
515 Конквіст Р. Жнива скорботи. — К.; Либідь, 1993. — С. 267.
516 З уст очевидців.
517 33-й: голод. — С. 228.
518 Там же. — С. 223.
519 Голод 1932-33 на Україні. — 418—420.
520 Конквіст Р. Зазнач. праця. — С. 281.
521 Скрипник М. Нові лінії в національно-культурному будівництві. // Він же. Статті й промови. — Харків, 1931. — Т. 2. — С. 368.
522 Конквіст Р. Зазнач. праця. — С. 304.
523 Правда. — 10 марта 1963.
524 УІЖ. — 1990. — № 1. — С. 109.
525 Конквіст Р. Зазнач. праця. — С. 295.
526 Троян М., Бурсилов В. Зазнач. праця. — С. 32.
527 Там же.
528 Тижченко А. Сыны мои, говорит вам мать // Донецкий вестник. — 23 ноября 1941. — № 3.
529 Форманюк С. Гулаг в Донецке // Город. — 30.X—6.XI. 1992. — № 44.
530 Когда раскрылись ворота тюрьмы // Донецкий вестник. — 20 ноября 1941. — № 2.
531 Стахів Є. Національно-політичне життя Донбасу в 1941-43 рр. // Сучасна Україна. — Ч. 16—18. — 12, 26 серпня, 2 верес. 1956.
532 Історія УРСР. — Т. 7. — С. 216.
533 РЕІУ. — Т. 3. — С. 164.
534 Сосюра В. Третя Рота. — К., 1988. — С. 259.
535 Савич І. Крізь полярні забої. — К., 1989. — С. 13.
536 Фурманюк С. Гулаг в Донецке // Город. — 30.X.—5.XI. 1992. — № 144.

537 Распределение населения отдельных национальностей по полу, возрасту, языку, состоянию в браке, отраслям народного хозяйства и занятиям по данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — Донецк, 1981. — С. 9, 10, 64, 67.
538 Шевцова А. А., Курдюмова И. А. Сферы функционирования украинского языка в городах Донецкой области. — С. 116—118.
539 Даль В. Толковый словарь живаго великорусскаго языка. — СПБ; М., 1880—82. — Т. 1—4.
540 Симоненко В. Поезії. — К., 1966. — С. 62.
541 Руденко М. Всесвіт у тобі. — К., 1968. — С. 67.
542 Світличний І. Шевченко // Літературна Україна. — 1990. — 4 січ.
543 Шибаев В. П. Этнический состав населения европейской части СССР. — Л., 1937. — 290 с.
544 Там же
545 Там же.
546 Там же.
547 Наулко В. І. Географічне розміщення народів УРСР. С. 28—31; Итоги Всесоюзной переписи населения СССР 1970 г. — М., 1973. — Т. 1: Национальный состав. — С. 12—16; Численность и состав населения СССР по данным переписи 1979. — М., 1984. — С. 102—108; дані Донецького й Луганського обласних статистичних управлінь.
548 Дані Донецького обласного статистичного управління.
Дані Луганського обласного статистичного управління.
350 Шибаев Г. П. Зазначена праця (п. 543). Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР. — Житомир, 1992. Национальный состав населения СССР по данным переписи населения 1989.

Науково-популярне видання

ЛАВРІВ Петро Іванович

ІСТОРІЯ ПІВДЕННО-СХІДНЬОЇ УКРАЇНИ

Літературний редактор
Оксана Козлова

Технічний редактор
Микола Кузів

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

Подано до складання 30.05.96. Підписано до друку 3.10.96. Формат 84×108/32. Папір друкарський. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 10,92. Умовн. фарбовідб. 10,97. Обл.-вид. арк. 11,63. Тираж 70 000 прим. Зам. 2825.

Видання Української Видавничої Спілки
254053, м. Київ-53, вул. Смирнова-Ласточкіна, 18, кв. 3

Друкарня Военного видавництва України «Варта»
252015, Київ-15, вул. Січневого Повстання, 40.

Лаврів П. І.

Історія Південно-Східньої України. — Київ: «Українська Видавнича Спілка», 1996, — 208 стор.

ISBN 966-7060-05-5

Науково-популярне видання заповнює «білу пляму» в історії південно-східньої частини Соборної України між долішніми течіями Дону й Дніпра та Озівським морем і верхоріччями приток Сіверського Дінця Осколом і Айдаром. Людність цієї та суміжних територій з давніх давен впливала на розвиток подій у Приозів'ї «на грані двох світів». Розкривається положення та історична доля різних племен і народів, які жили й кочували в цих степах. Окремі розділи присвячено запорізьким і донським козакам, їхньому побратимству й ролі Москви в розриві цієї дружби. Грунтовний опис подій останніх двох сторіч після зруйнування Січі: колонізація, жовтневий переворот, колективізація, голодомори й денаціоналізація неросійських народів — доповнює картину політики геноциду, яку проводила царська й більшовицька Росія на цій багатій пшеницею і вугіллям землі.

Для учителів-викладачів історії, української мови й літератури, народознавства, студентів, учнів старших кляс середніх шкіл та всіх, хто не байдужий до долі українського, грецького та інших народів у Північному Приозів'ї.